

Минуле
УКРАЇНИ:
відновлені
сторінки

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1991

ББК 66.3(2Ук)

М62

Редакційна колегія:

*І. М. Хворостяний (голова), В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань
(відповідальний секретар), В. М. Даниленко, В. С. Коваль,
О. М. Майборода, О. Ф. Овсієнко, В. А. Смолій,
Д. В. Табачник, І. С. Хміль*

Редакція видань історично-культурної
спадщини України

Редактор *В. О. Сліпачук*

Минуле України: відновлені сторінки /Ред-
М62 кол.: *І. М. Хворостяний (голова) та ін.*— К.:
Наук. думка, 1991.— 280 с.: іл.—
ISBN 5-12-002902-7 (в обкл.): 3 крб. 60 к.,
10 000 пр.

Обличчям до раніш забороненого та перекрученого — так можна виразити спрямування першого випуску збірника, в якому вчені-історики прагнуть об'єктивно висвітлити роль Центральної Ради у відновленні української державності, історичні джерела національної символіки, хто є насправді Нестор Махно, як творилася Кримська АСРР. Розкриття трагічних сторінок голодомору 33-го, репресій проти військових кадрів, потаємних важелів пакту Молотова — Ріббентропа не можуть залишити байдужими жодного громадянина України.

0503020902-041
М 221(04)-91 БЗ-24-3-91

ББК 66.3(2Ук)

ISBN 5-12-002902-7 © Інститут історії України АН УРСР, 1991

ПЕРЕДМОВА

Розвиток й поступ науки залежить від загальної атмосфери в країні, суспільно-політичного клімату. Цей постулат особливо виразно унаочнює наша сьогодняшня практика. Десятиліття командно-бюрократичних методів керівництва згубно вплинули і на історичну науку. Від неї, такої захоплюючої й цікавої, вимагалося головним чином пропагувати наші успіхи і досягнення. Це і призвело до однобічного, парадного зображення минулого, без об'єктивного вивчення і серйозного розкриття труднощів та суперечностей історичного процесу. Замовчування стало хронічною хворобою історичної науки.

Нині ми повною мірою усвідомлюємо, що не можна впевнено рухатись у майбутнє з тягарем ілюзій і забобонів минулого, не відтворивши історичну справедливість. Саме у встановленні істини, суцїї правди подій та процесів запорука морального оздоровлення нашого суспільства, джерело духовного відродження нації.

Настав час очистити історію українського народу від перекручень та деформацій, повернутися до життєстверджуючих принципів творення суспільного буття. Перед істориками постало завдання відтворити нашу історію як діалектичний процес із притаманними йому суперечностями, досягненнями і втратами, боротьбою нового із старим.

Вивчення й оцінка раніше замовчуваних або спотворених процесів, фактів, імен — справа непроста. Вони вимагають копїткої праці, напруженості думки. Потрібен якийсь час для підготовки і виходу в світ сучасних і добротних монографій. Та широкий загал громадськості уже сьогодні прагне отримати виважені відповіді на цілу низку найпекучіших питань з часів давніх і близьких.

Враховуючи пильний інтерес до минулого, неоднозначність глумачення багатьох історичних явищ, Інститут історії України АН УРСР, за рішенням вченої ради, здійснив випуск ряду пре-принтів, де стисло подавалися результати наукових студій із малодосліджених тем, матеріали дискусій, факти про життя та діяльність визначних діячів минулого, праці зарубіжних авторів. Їх тираж, обмежений 200 прим., редакція вважала за доцільне

надсилати насамперед до редакцій газет і журналів для ознайомлення з публікаціями якомога більшої кількості читачів. Так, деякі матеріали препринтів запропонували своїм читачам журнали «Наука та суспільство», «Філософська і соціологічна думка», «Український історичний журнал», ряд газет. 1990 р. тираж препринтів зріс до 1000 прим., що дало змогу надсилати їх передплатникам. Та задовольнити попит, звичайно, було неможливо. Отож і було вирішено здійснити видання матеріалів з препринтів Інституту історії України АН УРСР у започаткованій видавництвом «Наукова думка» серії збірників «Минуле України: відновлені сторінки».

Варто зазначити, що автори матеріалів, вміщених у збірнику, висловлюють свою думку, яка не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія буде вдячна усім, хто висловить свої зауваження і побажання щодо матеріалів збірника, запропонує нові теми та сюжети для наступних випусків.

Увазі читачів пропонується перший випуск збірника, який за задумом науковців та видавництва розпочне серію, в якій надалі знайдуть відображення гострі проблеми як давнього минулого України, так і останніх десятиріч.

Д. Б. Яневський

**УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА:
ПЕРШІ КРОКИ ДО НОВІТНЬОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
(БЕРЕЗЕНЬ — ЛИСТОПАД 1917 р.)**

Центральна Рада... На цю назву натрапляємо в монографіях і статтях, археографічних виданнях та мемуарах, в яких йдеться про розвиток революційного процесу на Україні у 1917 р. Що це за організація? Як і коли вона виникла? Виразником чийх класових, соціальних, політичних інтересів виступала? Які її роль та місце в революційних подіях на Україні? На ці, як і на чимало інших запитань, навіть фахівці-історики відповісти вичерпно сьогодні, на жаль, ще не можуть. Обумовлене це багатьма обставинами — фізичним знищенням учасників тих подій, представників наукових шкіл та напрямів в період сталінізму, адміністративним придушенням «інакомислення» у 60—70 роки, мертвинним півсторічним пануванням концепцій та схем «Короткого курсу історії ВКП (б)». Серед численних «білих плям» та «чорних дір», на які так багата вітчизняна історія, ця проблема становить собою майже суцільну лакуну.

Справді, в довідковій літературі, рівень якої відбиває стан наукової розробки проблеми, можна дізнатися лише про те, що очолювана визначним українським істориком, майбутнім академіком АН УРСР та АН СРСР М. С. Грушевським, Центральна Рада є «контрреволюційною буржуазно-націоналістичною організацією», яка діяла на Україні протягом 1917—1918 рр., відстоювала «класові інтереси української буржуазії» і перебувала «в одному таборі з контрреволюційним Тимчасовим урядом в Росії» [1]. Інше видання, в свою чергу, інформує: українські дрібнобуржуазні партії, що створили Раду — соціаліст-революціонерів (УПСР), соціалістів-федералістів (УПСФ) були партіями української буржуазії (підкреслено нами. — Д. Я.); які через своє дітище намагались «очолити національно-визвольний рух українського народу», а

головне своє завдання вбачали «в збереженні на Україні капіталістичних порядків» [2]. Енциклопедичні довідники з історії революції та громадянської війни [3] практично дослівно повторюють начерк, вміщений у відповідному томі «Советской Исторической Энциклопедии» [4]. Спеціальна наукова література в своїх оцінках суті й діяльності Центральної Ради не відходила від загальноприйнятих, тобто це — «буржуазно-націоналістична організація, яка була спочатку створена... із української націоналістично настроєної інтелігенції...», що йшла «на принизливій оборудки з Тимчасовим урядом» і взагалі виступала «єдиним фронтом з внутрішньою контрреволюцією і найреакційнішими силами світового імперіалізму» [5] і т. п.

Вивчення документів з відповідних архівних фондів, часописів тих років, спогадів активних діячів Центральної Ради, деяких інших матеріалів дозволяє, на наш погляд, висловити міркування, які суттєво відрізняються від наведених вище. По-перше, можна стверджувати, що заснування Центральної Ради стало, з одного боку, підсумковим етапом українського національно-визвольного руху, а з іншого — започаткувало новий, надзвичайно бурхливий і суперечливий його період. По-друге, і це, мабуть, найголовніше, одним з закономірних наслідків еволюції так званих «окраїн» колишньої Російської імперії по буржуазному шляху стало визрівання об'єктивних передумов, необхідних для формування тут національно-державних утворень. Цілком очевидно також, що цей процес міг набувати реального втілення лише після повалення царизму.

З метою надання читачеві змоги самостійно розібратися у вельми складних та неоднозначних подіях, що мали місце на Україні в 1917 та наступних роках, вважаємо за необхідне подати стислий начерк її соціально-економічного розвитку на початку ХХ ст.

* * *

Аграрний переворот на Заході як наслідок буржуазних революцій, насамперед Великої Французької революції, викликав до життя динамічні зрушення спочатку в легкій, а потім й у важкій промисловості. Наступне формування банкового механізму та бурхливе залізничне будівництво сприяли глобальним процесам перетворення господарської системи західноєвропейських держав приблизно протягом сторіччя в єдине ціле. Російська монар-

хія приступила до створення великоіндустріального виробництва лише після поразки в Кримській війні, до того ж його послідовність була іншою. Інтенсивне прокладання залізниць в II пол. ХІХ ст. дало поштовх прискореному розвитку важкої індустрії. Зауважимо обставину, яку слід виділити окремо: такий промисловий район, як Донбас, що відіграв ключову роль в економіці держави, «проскочив» домануфактурну стадію. Система банків, спочатку великих комерційних, а потім середніх та малих, завершила процес становлення економіки, характерною ознакою якої була незавершеність аграрного перевороту. Саме тому остаточного станового поділу російського селянства не відбулося. В. І. Ленін прямо вказував, що розвиток капіталізму в Росії є процес його бурхливого росту «знизу» та насаджування «згори» [6], внаслідок чого безпосередньо переплелися «дві епохи капіталізму» — машинна та доіндустріальна. В політичному аспекті закономірним стало змішування демократичного руху, характерного для першої стадії капіталістичного розвитку, і пролетарського, соціалістичного, притаманного індустріальному виробництву.

Свою специфіку мали в Росії також і соціальні процеси. Виступаючи поряд з царизмом та західним капіталом (насамперед англо-французьким та німецьким) учасником створення великого промислового виробництва, російська буржуазія помітно забарилася, порівняно із західноєвропейською, у своєму становленні як політичної сили. Вона виявилася поділеною на кілька відносно незалежних фінансово-промислових груп, які запекло боролися між собою за політичний вплив спочатку на царський, а потім і на Тимчасовий уряд. Водночас прискорений економічний поступ сприяв згуртуванню різних загонів російського пролетаріату. Це й зумовило таку найважливішу відмінність вітчизняного варіанту формування капіталістичного укладу від західноєвропейського як різноспрямованість оформлення політичної структури. В країнах «першого ешелону» (тобто західноєвропейських) спочатку виникали буржуазні, а згодом і робітничі партії. У «другому ешелоні» (Росії, зокрема) перші робітничі партії виникли уже в 90-х роках, а буржуазні — лише у ході революції 1905—1907 рр.

Висновки, які випливали з аналізу російської дійсності на межі століть, а саме їх відзначили опальні в недавньому минулому суспільствознавці [7], полягали в тому, що історично Росії було визначено принципово інший порівняно з розвинутими капіталістичними країнами

Заходу шлях до соціалістичної революції. Саме в ній судилося об'єднатися в просторі і часі рухам: загальнонародному — за мир, землю, демократію та пролетарському — за перебудову суспільства на соціалістичних засадах. Породжені форсованим розвитком капіталізму в одних районах країни і недостатнім його розвитком в інших, демократичні за своєю спрямованістю національно-визвольні рухи також зробили вагомий внесок у справу «накладання» один на одного відмінних за природою, характером, рушійними силами та цілями революційних і реформістських суспільно-політичних рухів. Це, з одного боку, сприяло бурхливому розвитку революційного процесу в 1917 р., а з іншого — викликало нерівномірність, стрибкоподібність ходи революції, її «кризовий» характер, який виразно виявився не тільки в масштабах усєї держави, але і в межах того чи іншого економічного, адміністративного, або, тим більше, такого великого національного регіону як Україна.

Перш ніж хоча б стисло сказати про процеси, що тут мали місце, необхідно зробити ряд застережень. Нагадаємо, що до 1917 р. території, де українське населення становило етнічну більшість, перебували під владою Австро-Угорської (Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття) та Російської імперій. І, отже, економічний, політичний і соціальний розвиток різних районів України йшов своїми шляхами, мав цілий ряд історично обумовлених особливостей. Не маючи змоги спинятися тут на цьому докладніше, будемо надалі вести розмову лише про події, які мали місце на територіях, що їх було включено до складу романовської монархії.

Навіть побіжний погляд на стан економічного розвитку українських губерній дозволяє виявити цілий ряд суттєвих відмінностей. Три губернії (Катеринославська, Харківська, Херсонська), а також Київ — це високорозвинутий в індустріальному відношенні район. У ньому давно хазяйнували найбільші вітчизняні заводчики (близько 2 тис.), тісно зв'язані з англо-французьким, німецьким та бельгійським капіталом. Тут налічувалось понад 900 тис. індустріальних робітників, діяли найбільші промислові об'єднання, які справляли величезний вплив на політичне та економічне життя держави.

Волинь, Поділля, Полтавщина, Чернігівщина, Київщина — це край з переважаючим розвитком галузей, що переробляли сільськогосподарську продукцію. Дрібні, часто-густо кустарного типу підприємства, розміщувалися, як правило, в невеликих містах і селищах. Переваж-

на більшість зайнятих на них — 120 тис. сезонних робітників — працювали головним чином на цукрорафінадних та винокурних заводах [8].

Разючі відмінності спостерігалися і в темпах та шляхах становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві. Аграрний сектор Правобережжя України був глибоко капіталізований за «пруським» зразком (тобто з переважанням великих поміщицьких господарств). Суперечності між селянством в цілому та поміщиками досягли тут в 1917 р. небаченої як для інших районів України гостроти. Полтавщина, південь Чернігівщини, південно-західні райони Харківщини — приклад «американського» (фермерського) шляху розвитку, з виразною тенденцією боротьби однієї частини селянства (біднішого) проти іншої — дуже заможної. І, нарешті, у степовому Лівобережжі, в умовах порівняного багатоземелля, значна частина селянства була зайшлаю, тобто брала участь головним чином у сезонних роботах і була мало зв'язана з місцевими аграрними та іншими відносинами [9]. Природно, що за таких умов класові суперечності робітництва і селянства, з одного боку, і сільськогосподарської та промислової буржуазії, з іншого, виявлялися тут незрівнянно м'якше, ніж в «промисловій» зоні, і мали більш патріархальний, патерналістський характер.

Вести мову про політичні процеси в українських губерніях в 1917 р. неможливо, не враховуючи національний склад населення. Існують лише фрагментарні статистичні дані [10]. А спиратися на матеріали перепису 1897 р. важко. Двадцять років надзвичайно бурхливих змін в центральних та південно-східних районах України, чималий вплив сільського населення в роки столипінських аграрних реформ, військово-мобілізаційні процеси 1903—1905 рр., переміщення на цю територію десятків тисяч біженців з прифронтової смуги (1914—1917 рр.), розташування в багатьох великих населених пунктах тилових армійських частин, — ці та інші причини суттєво позначилися на змінах у національній і соціальній структурах населення, і, природно, справили помітний вплив на політичні колізії, які мали місце в період, що розглядається.

Грунтуючись на спеціальних дослідженнях деяких радянських та закордонних учених, матеріалах переписів (1917) у найбільших містах (Катеринослав, Київ, Харків), а також на інших даних, можна вважати цілком встановленим, що абсолютну більшість сільського населення, а також волосних та повітових центрів становили

українці. Поруч з ними жили, працювали, взаємно збагачували традиції матеріальної та духовної культури росіяни, євреї, поляки, що входили до трьох найбільших національних груп. Місцевості компактного проживання «національних меншостей» — німців, вірменів, болгарів, татар — загалом кількох десятків національностей — охоплювали переважно південь, найбільші адміністративні центри східних та центральних районів. Про будь-яку національну однорідність промислових центрів Подніпров'я чи населених пунктів Донбасу — годі й казати.

Отже, до 1917 р. українська буржуазна нація ще не сформувалася. Це не означає, що ми намагаємось в той чи інший спосіб підтримати теорію «безкласовості» та «безбуржуазності» українського народу, начебто висунути та обгрунтовану М. С. Грушевським. Зробити це важко ще й тому, що нам не вдалося виявити в працях академіка хоч скільки-небудь видимих слідів цієї «теорії» [11]. Процес утворення основних класів українського суспільства, відносин як між ними, так і всередині них, а також з усіма іншими класами російської держави того часу, хай нерівномірно, важко, де-не-де не завжди виразно проявляючись, але тривав, долаючи різноманітні перешкоди, труднощі як природного характеру, так і «штучні», привнесені ззовні. Цей факт, — відзначалося в одному з провідних українських часописів в 1917 р., — «для нас, українців, зовсім не такий приємний... Він виявляє тільки те, що ми віками жили в ненормальних умовах, що нас, як націю, покалічено» [12]. Без найменшого перебільшення можна стверджувати, що вся історія розвитку українського національно-демократичного руху, а, особливо, заключного його етапу, є найкращою ілюстрацією своєрідності та незавершеності капіталістичного розвитку України на межі віків.

* * *

Отже, за свідченням одного з визначних діячів українського національного руху Дмитра Дорошенко, як тільки до Києва дійшла звістка про повалення самодержавства, члени керівної ради «Товариства українських поступовців» прийняли рішення «заложити загальну організацію, яка... об'єднувала б усі українські національні організації й стала б на чолі руху. Ухвалено було назвати її Центральною Радою» [13]. Названу Дорошенком дату народження нової громадсько-політичної організації — 4 березня — не можна, мабуть, вважати абсолютно до-

стовірною. Її офіційне діловодство провадилося з 9 березня, коли обговорювалися питання про виготовлення печатки УЦР, передачу останній будинку Педагогічного музею, створення агітаційної школи при відповідній комісії Ради тощо. Вів засідання обраний незадовго перед тим товаришем голови кївський адвокат Ф. І. Крижанівський. Сам же голова — «батько» М. С. Грушевський, вперше виступив в означеній якості лише 15 березня [14]. На посаду другого його заступника (товариша) було запрошено директора приватної гімназії, літератора В. П. Науменка [15]. Заступниками голови стали також Дм. Дорошенко та син видатного українського історика Дм. Антонович.

Оцінюючи згодом цей раніший період діяльності Ради, Грушевський вказував на очевидну організаційну ваду, а саме — формування її спочатку «тільки з представників кївських організацій». Іншими словами, протягом першого післяреволюційного місяця сфера її діяльності була реально обмежена одним містом.

Розширити соціальну і політичну базу руху, остаточно сформулювати та відшліфувати принципові пункти програми, інтегрувати в єдину національно-територіальну організацію неоднорідні політичні та соціальні сили й сформувати її представницький виборчий орган, з'ясувати взаємини з центральним урядом та його органами на місцях — ось ті невідкладні завдання, які дискутувалися в кулуарах Педагогічного музею, що став офіційною резиденцією Ради. Протягом усього березня її керманічі напружено працювали над скликанням форуму, що його було названо «Український національний конгрес», якому судилося покласти початок наступному, другому етапу становлення Центральної Ради.

За пропозицією своїх лідерів делегати з'їзду, а це близько 1 тис. представників «від усяких організацій усєї Соборної України», ухвалили протягом 1917 р. документи, де визначалися головні цілі: широка національно-територіальна автономія України та інших територій у складі федеративної демократичної Російської республіки; забезпечення економічних, політичних, культурних та інших прав національних меншостей, що проживали на Україні; негайна організація з представників усіх національних та соціальних груп населення місцевих органів влади; допуск представників України до участі в майбутніх мирних переговорах із країнами Четвертого союзу; встановлення прав національної меншості для українців, що проживали в інших губерніях Росії. Делегати

фактично визнали верховну владу Тимчасового уряду та майбутніх Всеросійських Установчих Зборів, скликання яких було заплановано на осінь поточного року. Були вирішені і найважливіші організаційні питання. Учасники зібрання обрали близько 300 осіб до нового складу Центральної Ради, в т. ч. 21 — до її Виконавчого Комітету. Головою їх знову став М. С. Грушевський, його заступниками у Раді — В. К. Винниченко та С. О. Єфремов, у Виконкомі — Ф. І. Крижанівський та Д. В. Антонович. Скарбником Ради було обрано В. Ковалю, секретарями — В. Бойка та С. Веселовського [16].

Таким чином, з'їзд оформив ідеологічні та організаційні засади руху, який намагався виступити в питаннях національно-державного будівництва як альтернативна політична сила щодо існуючої на Україні фінансової та промислової буржуазії, з одного боку, а з іншого — до пролетарського руху, керованого більшовицькою партією. Об'єктивно цьому значною мірою сприяли і суттєві прогалини в політичних програмах опонентів Ради, які зосереджувалися практично лише на соціальних та економічних проблемах і приділяли цілком недостатню увагу власне національно-культурним питанням [17]. По-друге, і на цьому слід наголосити, саме національний з'їзд поклав початок практичному втіленню в життя ідеї української демократичної республіки як складової частини Російської федеративної республіки [18].

Принциповим в цій формулі для діячів Центральної Ради було питання про класову природу державного утворення, що почало формуватися. Вважалось, що ця держава в 1917 р. не могла бути ні буржуазною, ні соціалістичною [19]. Буржуазною в класичному розумінні вона лише мала стати, але для цього необхідно було послідовно пройти ряд етапів: довести до кінця аграрні перетворення, започатковані реформою 1861 р., розвинути достатньою мірою виробничі сили усіх районів України, реалізувати різноманітні плани культурного виховання народу, сформувати структури політичні, судові, громадського самоврядування тощо.

Соціалістичним же нове державне формування не могло бути внаслідок особливостей капіталістичної еволюції, оскільки для переходу на цей шлях суспільного розвитку, на думку його фундаторів, в цілому не було об'єктивних передумов. Керманічі українського національно-державного руху добре це розуміли і враховували в практичній роботі. Саме тому вони пішли по шляху здійснення перетворень «зверху», намагаючись забезпе-

чити при цьому максимально можливу на той чи інший момент підтримку «знизу». Ставку було зроблено на еволюційні, легальні, правові, ненасильницькі форми й методи досягнення цілей, на припинення лівого та правого екстремізму в своїх лавах, на глибокі компроміси практично з усіма політичними силами як на Україні, так і поза її межами.

Дальші події підтвердили серйозність політичних намірів керівників УЦР, які прагнули разом з тим дещо обмежити її демократичний характер. Перші ухвали в цьому напрямі були оформлені вже на пленарному засіданні 23 квітня. У «Наказі Українській Центральній Раді», зокрема, проголошувалося, що, виражаючи волю українського народу до створення автономної України у складі Російської федеративної демократичної Республіки, Рада тим самим «переймає право ініціативи, об'єднання та керівництва» тих організацій, які мають в ній представництво. Такий висновок дозволив лідерам руху встановити регламент функціонування Центральної Ради. Пункт 7-й другої частини «Наказу» містив положення, яке важко сумістити, на нашу думку, із елементарними уявленнями про демократію: «Екстрені Загальні Збори вважаються дійсними при будь-якій чисельності присутніх». Вважаючи, очевидно, і це недостатнім, укладачі документу зуміли провести через Пленум Ради положення про її Комітет, яке передбачало механізм передачі реальної влади від загальних засідань ЦР, що мали демократичний характер, її виконавчому органу, сформованому значною мірою шляхом позалаштункових угод. Так, 16 з 33 його членів визначились самим же Комітетом. Усі поточні справи розв'язувалися у т. з. його «комісіях». Членами останніх могли призначатись особи і не із складу УЦР, які «тим самим ставали членами Ради та Комітету у відповідності з постановою з'їзду» [20]. Ці та інші положення документу дають можливість, на наш погляд, цілком певно стверджувати, що вже на згаданому засіданні були створені юридичні підстави для перетворення власне Центральної Ради із представницького на орган, покликаний лише постфактум схвалювати рішення та дії Виконавчого Комітету. Реальна влада значною мірою зосереджувалася в руках осіб, включених до його складу не демократичним, а адміністративним шляхом, в т. ч. за допомогою кооптації.

Національно-демократичний рух «знизу» тим часом продовжував набирати сили. Так, підсумки I Всеукраїнського військового з'їзду засвідчили, що Рада здатна

здійснювати реальний вплив на перебіг подій у такому найбільшому національному регіоні, як Україна. Схвалені ним резолюції набули великого резонансу в Росії загалом, а це, безперечно, сприяло зростанню політичного авторитету Ради. Робота з'їзду почалася в атмосфері піднесення, викликаного рішенням центрального уряду про створення першої національної української військової частини, якій згодом було присвоєно ім'я Богдана Хмельницького. Більш як 700 делегатів від 993 400 військовослужбовців-українців з ентузіазмом підтримали цей захід військового керівництва, а також висловилися за негайне проголошення петроградським урядом акту про визнання національно-територіальної автономії України та про призначення окремого міністра у її справах. Визнавши Центральну Раду єдиним органом, «компетентним вирішувати проблеми України», армійські делегати ухвалили ряд вельми радикальних за своїм характером резолюцій. Зокрема, були схвалені заклики до об'єднання «всіх українців в єдиній національній армії», якнайшвидшого укладання демократичного миру «без анексії та контрибуцій на основі самовизначення народів» тощо. З'їзд кваліфікував світову війну як справу «імперіалістичної політики пануючих класів», а також підтримав рішення «національного конгресу» з гуманітарних питань [21].

Третій етап розвитку українського національно-державного руху охоплює час приблизно з середини травня до початку червня 1917 р. і характеризується, на нашу думку, такими двома основними ознаками. По-перше, дальшим розширенням його соціальних та політичних підвалин за рахунок залучення до нього різних верств населення через новостворені губернські, повітові та міські «українські ради» (Полтавщина, Чернігівщина, Слобожанщина, Волинь, Київ); конституюванням «українських» фракцій при вже діючих (Рада Війських Депутатів Київської Військової Округи та ін.); проведенням з'їздів селян (Полтава), духовенства (Київ), вчителів (Південно-Західної залізниці) з наступною кооптацією керівників їхніх представницьких органів до складу Центральної Ради; розширенням мережі діючих з дореволюційних часів національно-культурних організацій — «просвіт». Різко розширилась видавнича діяльність. На середину травня вже виходило близько 17 найменувань часописів та журналів, найбільшими серед яких були «Нова Рада», «Народна Воля», «Робітнича газета», «Літературно-Науковий Вісник». Значно активізувалась

діяльність українських громад, які функціонували в обох столицях, Омську, Гельсінгфорсі, Саратові, Кишиневі та інших великих та малих містах, а також і за межами Росії, наприклад в США. Проводились масові кампанії по збору коштів в «Національний фонд», благодійні вечори, концерти, засідання наукових товариств і т. ін., до яких залучалось багато учасників.

По-друге, новий етап руху відрізняється від попередніх активними контактами з Тимчасовим урядом як на приватному, так і на офіційному рівнях. Це питання ще чекає на своїх дослідників. Сторони намагалися уникнути передчасного розголошення ходу та змісту переговорів через багато причин [22]. Очевидним є лише те, що ні офіційна зустріч у другій половині травня під час перебування О. Ф. Керенського в Києві, ні переговори спеціальної делегації УЦР з петроградським урядом не допомогли досягти угоди з питань, що обговорювалися. Цю обставину вміло використали лідери УЦР для дальшого зміцнення свого впливу та авторитету. Не буде також перебільшенням твердження про те, що обстановка навколо дійсно невирішуваних питань самовизначення України деякою мірою збуджувалась штучно. Так, на II Всеукраїнському селянському з'їзді, який проходив у Києві у травні — червні, вперше пролунали заклики, що розходилися з публічно декларованим курсом на законність, порядок та ненасильницькі дії. Деякі делегати називали Петроград «смердючою калюжею», закликали розпочати негайну реалізацію своїх програмних вимог явочним порядком, не чекаючи скликання Всеросійських Установчих Зборів. Лунали пропозиції розв'язувати нагальні питання «за допомогою шаблі» [23]. Задля справедливості слід зазначити, що рішення відсіч «радикалам» дали українські есери та еседеки, які нагадали, що вирішувати питання слід лише у згоді з усіма народами, що проживають на Україні.

1 червня почався новий етап в політичній історії УЦР. Того дня Тимчасовий уряд офіційно дав негативну відповідь на вимоги Ради, надіслані протягом квітня — травня. Водночас було підтверджено заборону на проведення II Військового з'їзду. Ситуація різко загострилась. Через день екстренна нарада членів УЦР і делегатів селянського з'їзду прийняла рішення виступити із зверненням («Універсалом») до народу, закликати його «зорганізуватись» і «приступити до негайного закладання фундаменту автономного ладу на Україні». 7 та 10 червня ці вимоги підтримали відповідно Всеукраїнська конференція УПСР

та скликаний явочним порядком Військовий з'їзд. По Україні прокотилась хвиля масових мітингів і маніфестацій на підтримку вимог УЦР та її прихильників і з осудом дій Тимчасового уряду в українському питанні [24]. В цій обстановці і було обнародовано текст I Універсалу [25].

Цей документ, названий «До українського народу на Україні й поза Україною сущого», проголосив суверенність українського народу «на своїй землі». Практичне втілення суверенітету покладалось на обраний загальним, рівним, таємним та прямим голосуванням Український Соїм, обрати який планувалося після виборів до Всеросійських Установчих Зборів, тобто восени поточного року. Найголовнішими завданнями, що стояли перед Соїмом, оголошувалися: видання законів, які регулювали б усі сторони життя України і, насамперед, щодо конфіскації «у власність народу» поміщицьких, казенних, царських, монастирських земель. Роз'яснивши суть суперечностей Ради та уряду, Універсал наголосив на необхідності налагодження якнайтіснішого зв'язку між УЦР і тими організаціями на місцях, які підтримують її програму, та проведення «українізації» органів місцевого самоврядування, а в районах зі змішаним населенням — формувати їх «у згоді» з неукраїнськими громадами. Принциповою новацією стала декларація про відмову передавати будь-які кошти, в тому числі й податки, до центральної казни, а також про запровадження спеціального одноразового податку «на рідну справу», тобто фактично на користь Центральної Ради [26].

Протягом усього червня тривала гарячкова праця над розв'язанням найважливіших організаційних питань, або точніше, питань «самоорганізації». Йшлося, зокрема, про дальше розширення Ради за рахунок включення до її складу представників з'їздів робітничих, селянських і солдатських депутатів, а також від губерній, міст, українських колоній тощо. Таким чином, чисельність УЦР до кінця червня досягла 568 осіб [27]. Однак найголовнішою подією поточного періоду стало формування першого складу крайового уряду — Генерального Секретаріату. Спочатку до його складу входило 9 представників УСДРП, УПСР та УПСФ. Це — В. Винниченко (голова), П. Христюк (генеральний писар), Хр. Барановський (генеральний секретар фінансів), С. Єфремов (генеральний секретар у міжнародних справах), М. Стасюк (генеральний секретар продовольчих справ), Б. Мартос (генеральний секретар земельних справ), С. Петлюра (генераль-

ний секретар військових справ), В. Садовський (генеральний секретар юстиції), Ів. Стешенко (генеральний секретар освіти) [28]. 27 червня уряд був затверджений Центральною Радою як «найвищий орган українського народу, його найвищою владою». Через день у складі самої Ради виник ще один орган — т. зв. Мала Рада із 40 осіб, на яку було покладено вирішення найважливіших справ між пленумами «великої» Ради [29].

Тимчасовий уряд, таким чином, було поставлено перед вибором: санкціонувати органи законодавчої та виконавчої влади, що виникли явочним порядком, або заборонити. Перше означало б визнання права України на автономію де-факто, що, в свою чергу, неминуче вело до розриву урядової коаліції есеро-меньшовицького блоку і кадетської партії, яка стояла непохитно на позиціях великодержавного шовінізму. Друге призвело б до необхідності придушити український національно-державний рух збройною силою, що в тогочасних умовах було абсолютно нездійсненним. У ході надзвичайно напружених переговорів принципової угоди було досягнуто. Делегація уряду у складі О. Керенського, І. Церетелі та М. Терещенка [30] зобов'язалася забезпечити схвалення рішення про визнання Тимчасовим урядом Центральної Ради як «найвищого крайового органу управління на Україні з тим, однак, що усі питання національно-політичного та економічного устрою останньої будуть відкладені до скликання Всеросійських Установчих Зборів». 2 липня був затверджений відповідний документ. Та Тимчасовий уряд другого складу припинив своє існування. Вже наступного дня було обнародовано II Універсал Центральної Ради [31], що закріпив статус Генерального Секретаріату як крайового органу влади петроградського уряду. Універсалом проголошувалося, що Рада не допустить здійснення автономії України до Установчих Зборів і фактично відмовляється від дальшої «українізації» армійських частин в тилу й на фронті.

Органічною ж вадою документів, що оформили укладений компроміс, за тогочасною думкою, була відсутність згоди як з питань встановлення адміністративних кордонів України, так і щодо рамок компетенції нового уряду. Водночас не можна не бачити й того, що укладення угоди стало значним кроком на шляху до утворення новітньої української державності. Керманічі найвищих органів, що формувалися, намагалися закріпити досягнуте і спочатку це вдавалося. Так, 15 липня склад українського крайового уряду поповнився представниками «національ-

них меншостей». Генеральний Секретаріат зріс до 12 осіб: керівниками відомств стали також В. Голубович (шляхів сполучення), О. Зарубін (пошт та телеграфів), М. Рафес (держконтролю); керівником генерального секретаріату міжнаціональних справ став О. Шульгин; керівник української громади в Петрограді П. Стебницький дістав призначення на посаду статс-секретаря у справах України при Тимчасовому уряді і, згідно зі статусом, став членом останнього; дві посади — генеральних секретарів праці, промисловості та торгу — лишилися вакантними. Генеральні секретарі репрезентували вже п'ять партій—УПСР, УСДРП, УПСФ, російських есерів та Бунд. До складу ж власне Центральної Ради формально увійшли представники практично всіх легальних на той час політичних партій — у т. ч. кадетської та РСДРП(б), — загалом понад 20. Слід підкреслити, що представники РСДРП(б) та к.-д. у повсякденній роботі крайового парламенту з різних причин участі не брали*.

Водночас у відповідних комісіях Малої Ради йшла інтенсивна підготовка документу, який у майбутньому дістав назву «Статут Вищого Управління Україною». Він був нічим іншим, як прообразом конституції, оскільки визначав функції вищих органів державного управління краю, рамки їхньої компетенції, порядок роботи й взаємовідносини з центральними органами в Петрограді, процедури формування й розпуску Генерального Секретаріату, правила внутрішнього розпорядку його роботи тощо [32].

Зазначимо, що дії Центральної Ради ускладнив той факт, що липневою угодою з Тимчасовим урядом вона зобов'язалася не допустити розв'язання нагальних питань соціально-економічного устрою аж до Установчих Зборів. Інакше кажучи, лідери УЦР відмовились від практичного втілення у життя тих сподівань, які поступово фокусувалися у центрі уваги тридцятимільйонного населення України.

Воєнні дії в смузі Південно-Західного та Румунського фронтів, які проходили по території українських губерній, тривали. Військові частини, що зазнавали поразок, відкочувались вглиб їх територій, перекладаючи додатковий тягар на плечі цивільного населення. На Україні, як і скрізь, наростала продовольча й паливна криза. Невпинно посилювалася інфляція, збільшувалися

* На наш погляд, що проблему достатньою мірою ще не висвітлено в українській радянській історичній науці, вона потребує окремого розгляду.

черги біля магазинів, зростало безробіття. Виходив із ладу залізничний транспорт. Об'єднання заводчиків та фабрикантів, що діяли на Україні, намагалися спровокувати відкрите невдоволення революцією у найширших колах населення, показати неспроможність уряду Керенського і есеро-меньшовицької партійної коаліції, що підтримувала його, з тим, щоб прискорити їх крах і привести до влади буржуазну диктатуру. Неспроможність уряду стабілізувати економічне становище, розв'язати робітниче й аграрне питання, врегулювати міжнаціональні відносини і укласти мир, призвели до повсюдного наростання всіх форм боротьби трудящих міста та села.

Сигнал тривоги пролунав вже 11 липня на Українському робітничому з'їзді. І хоча його керівникам — В. Винниченку, М. Поршу, Д. Антоновичу та іншим — вдалося врешті-решт домогтися схвалення резолюцій на підтримку програмних вимог Центральної Ради, делегати з'їзду відверто говорили про падіння її авторитету в робітничому середовищі, бо вона практично не захищає інтересів пролетарів. Відзначалося, що сильна робітничая політика можлива лише в тому випадку, коли УЦР буде організована на зразок Рад робітничих депутатів, тобто за виробничим принципом. Йшлося також і про те, що, незважаючи на антибільшовицькі настрої, селянин, якщо дати йому «землю і волю», «стане більшовиком». Зростаюча політизація українського села яскраво проявилася в дні роботи чергового з'їзду УПСР. В ході його делегати лівобережних районів кілька разів демонстративно залишали зал засідань на ознаку протесту проти політики партійного керівництва в аграрному питанні.

Обстановка всередині Центральної Ради на цей час загострилася настільки, що 6 серпня її лідер Грушевський пішов у відставку з посади голови [33]. 9 серпня, знайшовши формальний привід, у відставку подав Генеральний Секретаріат. Намагаючись, очевидно, радикалізувати діяльність крайового уряду в аграрному питанні, українські есери здійснили нечуваний для того часу демарш, заявивши про вихід своїх представників із його складу. Наступного дня пост керівника Секретаріату залишив Винниченко і мандат на формування цього органу перейшов до губернатора окупованих Галичини та Буковини Д. Дорошенка. 14 серпня він подає на затвердження Малою Радою свої пропозиції про новий склад уряду, який проіснував, однак, менше двох діб. 17 серпня вдалося сформувати черговий склад Секретаріату — цього разу на основі програми, яка передбачала тісний контакт

із Тимчасовим урядом в галузі зовнішньої та внутрішньої політики, активізації діяльності по зміцненню органів місцевого самоврядування на Україні. Того ж дня Дорошенко вніс список Секретаріату на затвердження Радою, але зробив при цьому зовсім несподіваний політичний хід — подав у відставку під приводом «відсутності контакту з Малою Радою». Мандат на прем'єрство знову переходить до Винниченка... Лише 3 вересня, а саме на цю дату вказують документи, що є в нашому розпорядженні, Генеральний Секретаріат спромігся, нарешті, приступити до практичної роботи.

Цей етап, що тривав, на нашу думку, аж до кінця жовтня, характеризувався, по-перше, прагненням лідерів українського національного руху наповнити конкретним змістом діяльність створених протягом попереднього часу державних інституцій. Це яскраво видно на прикладі Генерального Секретаріату, який провів більше 30 засідань, розглянувши на них щонайменше 100 конкретних питань внутрішнього життя України. Обговорювалися такі проблеми як взаємовідносини з Тимчасовим урядом (8 вересня, 13 і 18 жовтня), вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів (21 вересня, 14 та 16 жовтня), організація Української Академії мистецтв (23 та 28 вересня, 3 та 10 жовтня), боротьба з контрреволюційними виступами та погромами (2, 9 та 18 жовтня), військові питання (21 та 23 вересня, 9 та 18 жовтня) й багато інших.

По-друге, даний етап відзначається і спробами розширення політичного впливу на аналогічні за характером та спрямованістю руху інших «недержавних» народів, що проживали на окраїнах колишньої імперії. Помітним кроком у цьому напрямі став «З'їзд Народів», який відбувся у Києві 21—28 вересня. У його роботі взяли участь представники латиської, литовської, естонської, татарської, грузинської, молдавської та інших національних громад країни. З'їзд проходив у незвичайній, навіть для тих часів, обстановці одностайності. Про це свідчать не тільки виступи ораторів, але й прийняті рішення. Було схвалено резолюції, що закликали до федеративного устрою майбутньої Російської Республіки, до безумовного розмежування у ній законодавчої, виконавчої та судової влади, розв'язання найважливіших питань соціально-економічного розвитку тих чи інших районів з обов'язковим врахуванням місцевої специфіки, про недопущення державної централізації в будь-якому вигляді та під будь-яким приводом. З'їзд висловився і за забезпечення ши-

рокої участі громадян в політичному житті країни, за прийняття та розвиток принципів «персонально-екстериторіальної автономії» для тих народностей, представники яких не утворювали районів компактного проживання. Новаторською для того часу стала і пропозиція щодо мовної проблеми. Пропонувалось вживати російську мову для міжнаціонального спілкування, але без надання їй будь-яких привілеїв у шкільних, церковних та судових справах; усі інші мови визнавались рівними у правах з російською. Делегати висловились на користь перетворення «З'їзду Народів» у постійно функціонуючий орган, а також визнали за необхідне сформувавши Раду Національностей при Тимчасовому уряді для обговорення питань міжнаціональних відносин.

Головний же результат з'їзду полягав, як нам здається, в тому, що він сформулював реальну альтернативу суспільного розвитку такої багатонаціональної країни як Росія, — централістський чи федеративний демократичний устрій. Представники «малих народів» ясно і недвозначно висловились на користь останнього варіанту.

Тим часом політична обстановка докорінно змінилася. Придушення корніловського збройного заколоту величезною мірою стимулювало подальшу революціонізацію найширших верств населення, насамперед робітників та солдатів. За прикладом Петроградської та Московської Рад робітничих і солдатських депутатів більшовицькі резолюції про владу почали приймати і на Україні. Більшовикам вдалося провести такі резолюції у 21 з 36 Рад пролетарських центрів України. Чисельність більшовицьких організацій тут, за нашими підрахунками, досягла 60 тис. чол. При цьому члени РСДРП(б) вели за собою найбільші профспілкові об'єднання металургів та гірників (210 тис. чол.), очолювали 18 з 24-х центрів фабрично-заводських та рудникових комітетів, спиралися на червоногвардійські загони (20 тис. чол.). Понад 20 тис. більшовиків налічувалося на Південно-Західному та Румунському фронтах.

Ці події відбувалися в умовах загальної кризи, що охопила економіку країни. Фактично не діяв залізничний транспорт, різко скоротилися поставки палива, закривалися найбільші промислові підприємства, удвічі підвищилися ціни на продукти харчування. Дуже зросла злочинність. Найяскравішим проявом загальнонаціональної кризи стала аграрна боротьба на селі, що в другій половині 1917 р. переросла у відкриті селянські повстання. Протягом липня — жовтня сталося 525 виступів, тоб-

то в чотири рази більше, ніж у березні — червні [34]. Посилювся страйковий рух робітників та службовців промислових центрів. У вересні — жовтні, за нашими даними, відбулося не менш як 124 страйки, у них взяло участь більш як 250 тис. чол. Врешті-решт, як зазначає відомий американський вчений С. Коен, «у розпалі революції низьку режим поміркованості, ліберальності, соціалістичний або будь-який інший, не мав шансів утриматись. Притиснутий тими ж соціальними та військовими проблемами, які повалили самодержавство, і перебуваючи протягом дев'яти місяців у полоні криз, Тимчасовий уряд став... їхньою жертвою» [35].

27 жовтня Генеральний Секретаріат виступив з відозвою «До всіх громадян України». Сповідивши про «криваві події, що загрожують погубити здобутки революції», він заявив, що рішуче боротиметься з усілякими спробами підтримувати на місцях Петроградське збройне повстання. Кардинальними, життєво важливими для **нового періоду** розвитку українського національно-державного руху, виявилися, таким чином, проблеми петроградського збройного повстання та формування автономної української республіки і ставлення до нового уряду Росії; політичного курсу Ради в умовах, що склалися, і заходів для його реалізації.

Лідери УЦР діяли досить спритно. По-перше, сфера компетенції Генерального Секретаріату була значно розширена. Крім існуючих відомств, явочним порядком було створено нові: праці, пошт і телеграфів та ін. По-друге, юрисдикція Центральної Ради була поширена на всю Україну, тобто на Катеринославщину, Київщину, Поділля, Чернігівщину, Херсонщину, Харківщину, Волинь, Полтавщину, Таврію (без Криму). По-третє, на 12 листопада було призначено вибори до Українських Установчих Зборів. По-четверте, «обласним» урядам, тобто Білорусії, Кубані, Дону, Сибіру та ін., було надіслане офіційне запрошення розпочати переговори з приводу конституювання державного федеративного утворення [36]. Саме в цьому контексті ініціаторами переговорів було загалом визначено ставлення до уряду на чолі з В. І. Леніним. Рада Народних Комісарів визнавалася фактично як уряд центральних районів Росії, але не загальнодержавним органом. Нарешті, енергійні заходи вживались для налагодження роботи військового апарату шляхом заміни старих його керівників довіреними особами крайового уряду України, а також для організації співробітництва останніх із ставкою Верховного Головнокомандуючого.

Певні підсумки багатомісячної діяльності було підбито в III Універсалі, який побачив світ 7 листопада 1917 р. Документ проголосив утворення Української Народної Республіки в складі Російської Республіки [37]. Встановлювалися кордони нового державного об'єднання, визначалися найголовніші політичні принципи його функціонування: забезпечення свободи слова, друку, совісті, зборів, спілок, страйків. Повідомлялось також про запровадження 8-годинного робочого дня, «національно-персональної автономії для національних меншостей», про формування нової судової системи, про скасування кари на смерть та про амністію для всіх політичних в'язнів. У галузі земельних відносин оголошувалося про скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств і про передачу їх «земельним комітетам, обраним народом».

Отже, початковий етап формування української державності завершився. Громадянська війна, що почалася, стрімко змінила і політичне становище в країні, і, природно, дальші плани фундаторів УНР. Доля республіки, її громадян віднині залежали від спроможності верховного керівництва вивести економіку з глибокої та всеохоплюючої кризи, розподілити конфісковані землі серед селян, проводити активну зовнішню політику та укласти мир на фронтах, а також досягти угоди з цих та інших питань як із національними меншостями на Україні, так і з урядами районів колишньої Російської імперії. Дальші події показали, що розв'язати ці проблеми керівники Української Народної Республіки та її верховного законодавчого органу — Центральної Ради — не зуміли. Однак це вже тема для іншої розмови...

Література: [1] *Український Радянський Енциклопедичний Словник*. — У 3-х т. — К., 1986—1987. — Т. 3. — С. 594; *Українська Радянська Енциклопедія*. — В 12-ти т. — К., 1977—1985. — Т. 12. — С. 202; [2] *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні*: Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 584; [3] *Великая Октябрьская социалистическая революция*: Энциклопедия. — М., 1987. — С. 569; *Гражданская война и военная интервенция в СССР*: Энциклопедия. — М., 1983. — С. 639; [4] *Советская Историческая Энциклопедия*. В 16-ти т. — М., 1961—1976. — Т. 15. — С. 727; [5] Див.: *Курас И. Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1987. — С. 135, 192, 196; [6] *Ленін В. І.* Л. М. Толстой та сучасний робітничий рух / Повн. збір. тв. — Т. 20. — С. 34; [7] Див.: *Волбуев П. В.* Выбор путей общественного развития: история, теория, современность. — М., 1987; *Пантин П. К., Плимак Е. Г., Хорос В. Г.* Революционная традиция в России. — М., 1986; *Тарновский К. Н., Шевченко В. Н.*

Великий Октябрь и современность // *Философ. науки.*— 1987.— № 9.— С. 3—15; № 10.— С. 3—16; [8] *Докладно див.: Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції.*— К., 1975.— С. 24—36 та ін.; [9] *Докладно див.: Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине.*— К., 1956.— С. 11—16, 21—23 и др.; Хміль І. В. Трудящее сельство України в боротьбі за владу Рад.— К., 1977.— С. 9—40; [10] *Один з провідних діячів Центральної Ради В. Садовський повідомив такі дані про питому вагу українців в загальній масі населення губерній: Полтавській — 97 %, Чернігівській — 95 %, Київській — 87 %, Подольській та Харківській — по 85 %, Волинській та Катеринославській — по 74 %, Херсонській — 68 %; [11] Див., напр.: Грушевський М. С. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень — квітень 1917).— Вид. 3-е.— К., 1917; Його ж. Звідки пішло українство і до чого воно йде.— К., 1917; Його ж. Українство в Росии, его запросы и нужды.— Спб., 1906 та ін.; [12] *Нова Рада.*— 1917.— 2 чер.; [13] *Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле.*— В 4-х частинах.— Львів, 1923.— Частина перша. Галицька руїна 1914—1917 років.— С. 71. До речі, це свідчення, так само як і здоровий глузд, підказує: дані про те, що Рада була створена політичними партіями української буржуазії абсурдні ще й тому, що УСДРП змогла відновити свою діяльність формально лише після загальноукраїнської конференції 5—6 квітня; УПСР була створена на установчому з'їзді 4—5 квітня; союз автономістів-федералістів (в майбутньому УПСФ) конституювався 25—26 березня. Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції.— 1917—1920 рр.— В 2-х томах.— Відень, 1921.— Т. 1.— С. 33. Політичні ж прагнення власне української буржуазії висловлювали аж ніяк не ці партії, а корпоративні організації заводчиків, які об'єдналися в єдину організацію лише в вересні 1917 р. Гриценко А. П. Антирабінська діяльність контрреволюційної буржуазії на Україні в 1917 р. // *У боротьбі за Жовтень.* 36. наук. праць.— К., 1981.— С. 71—90 та ін.; [14] Див.: *Грушевський М. Спомини // Київ.*— 1989.— № 8.— С. 131; [15] *Лотоцький О. Сторінки минулого.* В 4-х ч.— Варшава, 1933—1934.— Ч. 3.— С. 348; [16] *Докладніше див.: Нова Рада.*— 1917.— 7, 8, 9, 11 квітня; Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— Квітень та ін.; [17] Див.: *Бош Е. Год боротьби. Боротьба за владу на Україні с апреля 1917 до немецкой оккупации.*— М.— Л., 1925; [18] Див.: *Мицюк О. Про автономію України в федеративній Росії.*— Лубни, 1917.— С. 16—22; *Порш М. Про автономію України.*— К., 1917.— С. 91—112; [19] Див., напр.: *Мазепа І. Більшовизм і окупація України: Соціально-економічні причини недозрілості сил української революції.*— Львів—Київ, 1922; [20] *Вісті з Української Центральної Ради.*— 1917.— № 5.— Трав.; [21] Див.: *Нова Рада*— 1917.— 9, 10 трав.; [22] *Певною мірою цього питання торкнувся В. І. Старцев. Див.: Родина.*— 1989.— № 9.— С. 70—80. Див. також: *Грушевський М. Українська Центральна Рада та її універсали перший і другий.* Вид. 2-е, доп.— К., 1917.— С. 2—3, 9—11, 14—15; *Золотарев А. Из истории Украинской Центральной Рады (1917 год).*— Киев, 1922.— С. 16—18; [23] *1917 год на Киевщине: Хроника событий.*— Киев, 1928.— С. 95; [24] Див.: *Винниченко В. Відродження нації.*— Частина 1.— Київ—Відень, 1920.— С. 173—232; [25] *Текст I Універсалу див.: Літ. Україна.*— 1990.— № 10; [26] Див.: *Грушевський М. Українська Центральна Рада та її універсали.*— С. 11—14; [27] *1917 год на Киевщине ...*— С. 141. Надалі чисельний склад Ради продовжував зростати і восени досяг 1917 р. номінально 823 осіб. Див.: *Золотарев А.**

Указ. соч.— С. 7—8; [28] *Винниченко В. Назв. праця.*— С. 302—303; [29] *1917 год на Киевщине...*— С. 144; [30] Див.: *Падалка М. Виступ полуботківців 4—6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу.*— Львів, б/р.— С. 5; [31] *Текст Універсалу див.: Літ. Україна.*— 1990.— № 12.— 22 бер.; [32] Див.: *Вісті з Української Центральної Ради.*— 1917.— № 18.— Листопад; Христюк П. Назв. праця.— С. 96—97; [33] Докл. див.: *Грушевський М. С. Спомини // Київ.*— 1989.— № 11.— С. 113—131; [34] *История Украинской ССР.*— В 10 т.— К., 1981—1985.— Т. 6.— С. 160; [35] *Козн С. Бухарин. Политическая биография. 1888—1938.*— М., 1989.— С. 74; [36] Див.: *Шульгин Ол. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи): Статті, документи, промови.*— К., 1918.— С. 87—89; [37] *Текст III Універсалу див.: Літ. Україна.*— 1990.— № 19.

К. Ю. Гломозда, Д. Б. Яневський

ІСТОРИЧНІ ГЕРБОВІ ВІДЗНАКИ ТА ПРАПОРОВІ БАРВИ УКРАЇНИ (УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА: ПОХОДЖЕННЯ, ТРАДИЦІЇ, ДОЛЯ)

Перебудова в нашій країні стосується усіх сфер життя. Глибоко усвідомлюється необхідність не декларованого, а справжнього розв'язання національного питання. Деформації, які десятиріччями нагромаджувалися у цій галузі, роблять шлях оновлення дуже тернистим.

Дедалі пильніша увага кожного народу до середовища, в якому він живе, до надбань, котрі має зберегти й примножити, органічно викликає потребу якнайповнішого усвідомлення своєї гідності, можливостей, сподівань і обов'язків. Неминуче зростає потяг людей до успадкованих від минулих поколінь культурних цінностей і до самої історії, прагнення зазирнути аж у найдальшу глибину віків. За таких обставин цілком закономірний інтерес виникає і до зовнішніх атрибутів кожного етносу та його державності, до історії тих символів, навколо яких гуртувалися, які шанували далекі і близькі предки.

Хвиля такого інтересу спостерігається в багатьох республіках Радянського Союзу. Не минула вона й України. Питання про національну символіку жваво обговорюється на різних рівнях суспільства — від неформальних груп до законодавців. Відгомін цих часом досить запальних дискусій знаходимо й на шпальтах газет і журналів, у теле- й радіопередачах. Подекуди співрозмовникам не вистачає бажання дослухатися до аргументів своїх опонентів, якнайретельніше розглянути їх, зіставити з власними поглядами і рівнем поінформованості заради того, щоб судити про цю проблему, керуючись не довільними уподобаннями, а насамперед здоровим глуздом, наявним історичним матеріалом. Тим часом питання про українську національну символіку не можна віднести до простих.

© К. Ю. Гломозда, Д. Б. Яневський, 1991

Сучасні герби і прапори світу. Для прояснення ситуації з питання стосовно національно-державної символіки українського народу можуть бути корисними відомості про сучасні прапори та герби світу й традиції їх творення. Як відомо, зображення та описи цих символів сучасних держав встановлюються певними статтями конституцій чи особливим законодавством. Складну історію їх вивчають спеціальні історичні дисципліни — геральдика і вексилологія.

У світовій практиці склалася певна система цих символів. Зокрема, герби (від німецького *Erbe* — спадщина), крім державних, бувають ще земельні (тобто герби міст і територій, які входять до складу певної держави), корпоративні, родові. У деяких країнах поряд з державним існують особливі герби монархів (у Японії та Нідерландах є лише такі), а Швеція має їх два — великий і малий. Національних гербів як таких у сучасній термінології нема, оскільки зміна державного ладу в країні, як правило, супроводжується змінами в її символі.

Серед прапорів розрізняються державні, національні [1], торговельні, військово-морські, міжнародні, громадських організацій, особисті прапори державних посадових осіб, а також військові знамена, які мають свою особливу історію. У багатьох країнах національний прапор водночас править і за державний, в інших* — державний відрізняється від національного зображенням на ньому герба. У Греції поле державного прапора є частиною національного. Прапор ФРН має статус федерального. У деяких країнах є численні територіальні прапори. Практика, таким чином, досить різноманітна, абсолютних канонів тут немає.

Барви атрибутів, традиційні в історії того чи іншого народу часто протягом століть, давали життя особливому прапору, символіка якого на відміну від звичних для давніх монархів гербових стягів ґрунтувалася на сполученні двох-трьох кольорових смуг. Звичайно це мало місце у часи визвольної боротьби або буржуазно-демократичних революцій. Характерною щодо цього є історія прапорів держав Центральної Європи [2]. Так, у Польщі герб — білий орел на червоному тлі — відомий принаймні з XIII ст., червоно-білі прапорці набули поширення у її війську з XVII ст., біло-червоний прапор став державним, набувши сучасного вигляду, з 1918 р. Червоно-біло-

* Зокрема, Австрії, Іспанії, Норвегії, Польщі, Фінляндії та ін.

зелені полотнища в Угорщині відомі з XIII ст. Прапор такого вигляду з'явився на початку XVII ст. Він був урочисто «відновлений у правах» громадськістю у 1848 р., а з гербовими зображеннями, які змінювалися, є державним з 1867 р. Прапор Албанії — темно-червоний з чорним орлом — виник у XV ст., як державний використовується з 1912 р. (у сучасному вигляді — з 1946 р.). Сучасні німецькі національні кольори — чорний, червоний і жовтий — з'явилися 1813—1817 рр., прапор такого вигляду виник під час революції 1848 р., вперше набув статусу державного 1919 р., а прапор ФРН затверджено 1949 р. Прапор Румунії (синьо-жовто-червоний) з'явився 1848 р., затверджений як державний у 1878 р. Зелений і червоний кольори були символом боротьби болгарського народу проти турецького поневолення вповодж XIV—XIX ст. триколірний стяг Болгарії (з білим) з'явився 1862 р., із сучасним розташуванням смуг був затверджений 1879 р., в нинішньому вигляді існує з 1946 р. У Югославії та Чехо-Словаччині білий, синій і червоний кольори (у теперешньому співвідношенні смуг) з'явилися на прапорах уже на початку XX ст. В сучасному вигляді ці прапори існують відповідно з 1945 і 1920 рр. В Югославії є також прапори усіх республік, що входять до федерації.

Прапори та герби у той чи інший спосіб тісно пов'язані між собою. Дуже часто малюнок герба включає в себе кольори прапора або навіть його зображення. У свою чергу, багато давніх гербів дали свої кольори прапорам. Віддавна в європейській геральдиці утвердилися певні правила складання гербів. Для цього вживалися лише два метали (золото і срібло, які могли передаватися жовтою та білою фарбами), п'ять барв (червона, лазурова, зелена, пурпурова, чорна) і два «хутра» («горностаєве» і «біляче» — особливі візерунки). Відтінки до уваги не бралися. Згодом до кольорів прилучився оранжевий. У сучасній практиці розрізняються блакитний і синій кольори, в гербах використовуються «натуральні» (сіра, брунатна тощо) барви.

Герби на Україні. Історично склалося так, що питання про національну символіку України розглядається через призму оцінки діяльності своєрідного парламенту Української Народної Республіки — Центральної Ради. Тому доцільно простежити, як саме і за яких обставин з'явилися державні символи УНР. Важливим джерелом для проведення такого дослідження є, зокрема, три статті М. С. Грушевського (визначного вченого-історика,

який, перш ніж стати дійсним членом АН УРСР і АН СРСР, обіймав посади голови Центральної Ради та Президента УНР). З них можна судити про позицію автора в данному питанні.

У першій [3] (вона з'явилася через півроку після створення Центральної Ради) М. С. Грушевський зазначив, що питання про те, яке саме зображення мусить вважатися гербом України, «...не так просте, бо загальнопризнаного, постійного державного герба України не було. Були різні знаки, які більш або менш підходять під се поняття, і в тім нема нічого дивного, бо й інші народи та держави міняють свої гербові знаки (скажімо, у Франції — бурбонські лілії, наполеонівський орел, республіканські Р. Ф.)». Далі вчений висловив думку, що право вважатися українським гербом мають, по-перше, «гарно стилізований геральдичний знак неясного значіння, щось вроді трезубця» з монет Київської держави, по-друге, «пізніший київський герб, як його бачимо на печатках київського магістрату XVII—XVIII вв. — лук або арбалет, самостріл» і, по-третє, «традиційний козак з мушкетом і шаблею» як герб козацького війська. Він вважав, що «не мають претензії» на роль державної відзнаки герб міста Львова — лев — та інший герб Києва — той чи той варіант зображення архангела. «Се я вважав своїм обов'язком вказати оскільки стає на се мого знання..., зазначив автор, — не маючи змоги пускатись у перші виводи». Якоїсь певної думки про герб України, як бачимо, у нього тоді ще не було.

У листопаді 1917 р. під головуванням Грушевського відбулося засідання «підготовчої комісії», у якому взяли участь історики, юристи, гербознавці та художники. Про хід обговорення питання, думки учасників і зроблені ними висновки дає уявлення друга стаття вченого [4].

У ній зазначено, що всі присутні заперечили належність до української історичної традиції «архістратига Михаїла» з київського передреволюційного герба. Висловлювалися пропозиції на користь «козака з мушкетом». Грушевський, однак, обстоював думку (і дістав підтримку), що «цьому гербу належить дати перше і найважливіше місце між старшими, традиційними символами української державності, але на знак нової України він не годиться». Оскільки за часів Центральної Ради йшлося не про відродження Гетьманщини, а про створення нової державності, то голова комісії вважав, що й «... емблема того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого» (курсив наш. — Авт.).

Комісія розглянула кілька проектів нових гербів. Один із них за зразком герба Сполучених Штатів Америки передбачав зображення золотих зірок на синьому тлі за кількістю «земель» у складі Української Народної Республіки (згідно з пізнішим законом від 2 березня 1918 р. їх налічувалося 30); другий — золоті літери «У» або «У. Н. Р.» на синьому полі (під впливом тогочасного герба Франції). Ці проекти були відкинуті, бо, зокрема, проти використання у гербі літер протестували фахівці з геральдики. Особисто Грушевський вважав, що гербом України міг би стати «як символ творчої мирної праці ..., золотий плуг на синім тлі». При цьому як на зразок учений посилався на герб Ліберії. Навколо плуга він пропонував розмістити півколом «знак старої Київської держави Володимира Великого», герби Галицько-Волинського князівства та Гетьманщини («Козака з мушкетом»). Внизу, під плугом, мали бути розміщені герби Києва (лук*) і Львова, а вгорі — голуб з оливковою гілкою (з печатки т. зв. Великого князівства Руського, яке намагався створити гетьман І. Виговський). «А якби хотіли натомість поставити якихось щитоносців, — писав М. Грушевський, — то... я рад би бачити символ трудящого народу — жінку з серпом і робітника з молотом. Взагалі хотів би я в атрибутах нашого гербу бачити якнайбільше підчеркнений культурний, творчий, об'єднавчий характер нашої нової республіки».

Незважаючи на його авторитет, це побажання залишилося нереалізованим. Комісія не виробила якоїсь певної думки, і своє розв'язання проблема дістала завдяки не стільки її діяльності, скільки поштовху «ззовні». У грудні 1917 р. було випущено перші банкові білети УНР, на яких уже фігурувало зображення тризуба («Володимирівського знака»). 18 січня 1918 р. Мала Рада затвердила підготовлений Морською Радою** проект військово-морського прапора з таким же символом. Так «тризуб» посів місце тимчасової державної відзнаки, що, певне, справило вирішальний вплив на остаточний вибір: 1 березня 1918 р. Мала Рада, яка перебувала тоді в місті Коростені, затвердила гербом УНР «знак Київської держави часів Володимира Святого» [5].

* На печатках магістрату кінця XV — XVIII ст. поки Київ користувався Магдебурзьким правом, було зображено самостріл — «кушу».

** Мала Рада — постійно діючий між сесіями Центральної Ради орган законодавчої влади УНР; Морська Рада — дорадчий орган при Генеральному секретареві морських справ уряду УНР.

Це рішення Грушевський прокоментував у третій статті [6]. Найцікавіше в ній, на наш погляд, визнання її автором того факту, що, мабуть, вперше й востаннє в історії за державний герб було прийнято знак невідомого значення. «Що представляє сей знак? Про се робились різні здогади, — писав учений, — тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізований, себто реальний образ предмету, котрий він представляє, дуже змінений... Постилізований він так, що представляє з себе дуже гарний везерунок. Коли його відповідно, з смаком перерисувати (на 100-карбованцевих білетах він рисовникові не вдався), він становить дуже гарну оздобу, при тім наскрізь оригінальну...».

Непевний характер нового герба виявився ще й у тому, що художник, який малював «тризуб» для банкнот з монети часів князя Володимира, зобразив на його верхівці хрест (останній розділяв напис на монеті). Тому в газеті «Народна воля» спеціально роз'яснювалося, що в ухвалі Малої Ради йдеться про знак, зображений на грошах, але «без хреста зверху, який по точнішим слідам зовсім не належить до цього герба і попав туди випадково».

22 березня 1918 р. Мала Рада затвердила розроблені президентом Академії мистецтв України В. Кричевським великий і малий герби та відповідні печатки. Перші являли собою «тризуб», оточений вінком із листя, який мав символізувати мир у самій державі та у відносинах із сусідами.

Усі гербові емблеми, про які йшлося вище, заслугують на докладніший розгляд*.

Знаки Рюриковичів. Що ж усе-таки являв собою той знак, що його російський історик М. М. Карамзін назвав колись «тризубом», а Центральна Рада обрала за герб? Багато фахівців-істориків, археологів, нумізматів — висловлювали свою точку зору з цього приводу. Наприклад, А. Воейков, І. П. Сахаров, С. І. Шодуар вважали його зображенням церковного світильника «трикірія» або панікадила, Я. Волошинський — корогви, С. Г. Строгонов — церковного порталю, І. А. Бартоломей — якоря, Б. В. Кьоне — ворона, А. А. Куник — голуба чи особливого символу влади — «держави», П. М. Мілюков — шолома, П. М. Сорокін та О. В. Орешников — дволезої сокири. О. С. Уваров, а також І. І. Толстой та Д. Я. Самоквасов дотримувалися думки, що це — зображення верхівки скіпетра, її поділяв також М. С. Грушевський.

* Ілюстрації див. на стор. 276—283.

К. Болсуновський пропонував навіть розглядати даний знак як монограму, що містить слово «басилевс» (цар) [7—8]. Безперечним здавалося лише одне: це — родовий знак князів з династії Рюриковичів. Проте й остання те-за нині потребує певного коригування.

Сучасні дослідники вважають, що проблема походження семантики і призначення так званих «знаків Рюриковичів» належить до найменш розроблених в історичній науці питань, хоч певна історіографія з нього існує [9].

Князівські знаки були поширені в X — першій половині XIII ст. Вони збереглися на монетах, підвісних печатках (найдавніша з відомих має двозубий знак і належала князю Святославу Ігоревичу, який загинув 972 р.), перснях, гривнях-злитках, бляхах, що були елементами одягу, товарних пломбах, цеглинах, посуді, інструментах, зброї.

У 30-і роки О. В. Орешников висунув гіпотезу, згідно з якою ці знаки виникли як родові, а з XI ст. стали також атрибутами власності. Вчений встановив, що вони передавалися у спадок у видозміненому вигляді, набуваючи додаткових рис. Таким чином, кожен з численних князів Рюриковичів мав індивідуальний знак. Відомий археолог Б. О. Рібаков, систематизувавши великий джерельний матеріал, дійшов висновку, що це були насамперед знаки власності, які могли виконувати функції офіційного представництва того чи іншого князя [10].

Як згодом показав В. Л. Янін, був ще один спосіб внесення змін у знак — не лише шляхом його ускладнення, а й спрощення малюнка при великій кількості братів-спадкоємців. Саме таким спрощенням учений пояснював зникнення знаків у середині XIII ст., бо їх схема внаслідок цього втратила здатність варіюватися [11].

Було висунуто гіпотезу, що печатки-підвіски із «знаком Рюриковичів» (родовою емблемою і знаком власності роду) використовувалися у відносинах Русі з Візантією як вірчі знаки послів та купців уже в першій половині X ст., і саме завдяки цій зовнішньополітичній функції вони стали загальнодержавною емблемою ще до Володимира [12]. Найбільш широко підвіски-печатки як вірчі знаки використовувалися за часів Ярослава Мудрого.

Заслужують на увагу спроби вчених розглянути «знаки Рюриковичів» як атрибут давньоруського середньовіччя у більш широкому контексті, виявляючи їх спорідненість із системами символів, що побутували ще в античному світі, сарматів, царів Боспору (друга пол. I тисячоліття до н. е. — перша пол. I тисячоліття н. е.)

[13]. Німецький учений П. Паульсен дослідив свого часу близькі до цих знаків печатки на скандинавських мечач «епохи вікінгів».

Що ж до походження цих знаків, то, наприклад, О. М. Рапов слідом за Т. Арне і С. Гедеоновим вбачає зв'язок «двозубів» — «тризубів» із стилізованим зображенням сокола. «Той факт, що князі з дому Рюриковичів називаються в билинах і «Слові о полку Ігоревім» «соколами», говорить про те, що цей птах був емблемою, гербом роду, який очолював феодальну верхівку Київської Русі. Можливо, що сокіл у глибокій давнині був тотемом роду, з якого походила князівська сім'я» [14]. Однак це питання поки що залишається відкритим.

Отже, характерного для виникнення багатьох гербів середньовічних європейських монархів шляху знаки Рюриковичів не пройшли. На заваді цьому процесу стала їх змінюваність, що вже сама по собі не дає підстав вважати ці знаки справжніми гербами. Адже ознакою герба є передача його нащадкові в усталеному вигляді. Постійне передача його нащадкові в усталеному вигляді, виникнення воро-на боротьба за великокнязівський стіл, виникнення воро-на боротьба за великокнязівський стіл, щоб індивідуаль-гуючих угруповань перешкодили тому, щоб індивідуаль-ні знаки окремих князів претендували на загальнорусь-ні знаки окремих князів претендували на загальнорусь-ке значення. Міжусобиці, які стрясали країну після Во-лодимира, можна назвати «війнами знаків» — настільки різняться між собою символи вже найближчих його спадкоємців — Святополка і Ярослава (до речі, знаки са-мого Володимира на монетах-срібляниках з різних штем-пелів схожі один на одного лише в загальних рисах) [15].

У 90-і роки XI ст. з'являються князівські печатки із зображенням не знаків, а святих — покровителів їх власників. Згодом на такій печатці завжди зображалися два святи, що уособлювали християнські імена її власни-ка та його батька. Князівський знак поступово переми-щується на печатки вищих чиновників — тисяцьких [16]. А ще через деякий час виникли символи династичних па-ростей. Вони перетворилися на територіальні герби, які вже не залежали від особи князя, що сидів «на столі».

Вище вже говорилося, які пропозиції щодо герба УНР вніс Грушевський особисто, але коли Центральна Рада прийняла відповідне рішення, він пояснював ухвалу ке-рованого ним органу так (у третій із згадуваних статей): «для України, яка стала «наново державою», «найбільш натуральна річ... звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вживалися нею за старих часів». Знак із монет князя Володимира видався з-поміж них

Грушевському найкращим тому, що тоді Київська Русь, на його думку, «була найбільшою українською державою... Вона обіймала всі тодішні українські землі».

Отже, по-перше, Грушевський змушений був суперечити сам собі. Вважаючи недоцільним запровадження як герба «козака з мушкетом» (якому, нагадаємо, він надавав «перше і найважливіше місце» між старовинними символами), оскільки йшлося тоді зовсім не про відновлення гетьманської влади, він через деякий час доводив доцільність прийняття республікою символу ранньофеодальної монархії. По-друге, Київська Русь була країною східних слов'ян, які при всіх особливостях їх численних племінних союзів становили в тодішніх історичних умовах давньоруську народність. Лише згодом, коли її споконвічну територію розкраяли межі удільних князівств, а далі, після страшної іноземної навали, й кордони різних держав, ця народність дала життя трьом братнім народам, які нині всі разом справедливо пишуться її надбаннями. Часткою цієї спільної спадщини є, зрештою, й особисті знаки давніх володарів.

Цікавою, на наш погляд, є думка, що її висловлювали з приводу прийнятого 1918 р. герба відомий знавець українських старожитностей, зокрема генеалогії та геральдики, В. Л. Модзалевський і визначний художник-графік Г. І. Нарбут. Вони написали на захист герба «Козак з мушкетом» спеціальну статтю, в якій зазначалося: «На жаль, великий і малий герби Української Народної Республіки, а також велика і мала її печатки... не витримують ніякої критики з боку геральдичного... треба визнавати їх принаймні за чотири різних герби... Ми не можемо уявити собі, чим, роблячи це все, керувався художник, якому доручено було намалювати герб... Ми розуміємо тут самий характер знаку Володимира. Цей знак, принаймні на його срібних монетах, має характер плетіння, тоді, як на прийнятих Ц. Радою гербах він такого характеру не має» [17].

Слід зазначити, що кольорових зображень знаків Рюриковичів практично не збереглося; лише на двох мініатюрах Никонівського літопису є знак Юрія Долгорукого — червоний на білому наметі. Усі ж проекти гербів 1917 р. передбачали золоті зображення на блакитному тлі. Хоч, наскільки нам відомо, у прийнятих Центральною Радою законів про кольори герба з «тризубом» не йшлося, все ж на різноманітних емблемах того часу часто вміщувався жовтий або золотий знак на блакитному фоні. «Передавав» же ці кольори «тризубові» жовто-блакит-

ний прапор, котрий, як побачимо далі, одержав свої барви від іншого старовинного герба. Тому появу виконаного у такий спосіб знака слід пов'язувати тільки з атрибутикою специфічних державних утворень часів революції та громадянської війни. Що ж до, так би мовити, «законного» обґрунтування його кольорів, то це було зроблено аж у проектах конституції, розроблених 1920 р. в Кам'янці-Подільському. Передбачався герб у вигляді «тризуба золотого барви на синьому тлі». При цьому підкреслювалося, що право використовувати його мали дістати тільки державні установи. Згодом М. Битинський опрацював і цілу низку «державних інсигній» (знаків вищої влади) — від нового великого герба (разом із середнім і малим), що своєю насиченістю геральдичними символами перевищував чимало гербів королівства та імперій, до прапора «голови держави».

«Архангел Михайл». Пізніше дослідники дійшли висновку, що геральдичний образ архангела Михайла «підготовча комісія» 1917 р. оцінила неправильно, відмовивши йому в належності до української історичної традиції [18]. Цікавим, однак, є те, що спеціальна розвідка «на захист» цього символу, вийшла друком ще до герботворчості Центральної Ради [19]. Вона була написана з приводу березневих демонстрацій у Києві 1917 р. Не надаючи ніякого значення «гермам за князівських часів» (які під час тих маніфестацій не використовувалися зовсім), її автор пропонував обрати за герб саме «архангела Михайла» на противагу «козакові», левові й орлу з герба Чернігова. Щоправда, він також не мав відомостей про використання даного символу до часів польського панування на Україні. Саме ця прогалина в інформації і призвела до того, що згаданий символ не дістав підтримки на засіданнях комісії.

Відомо, що давньоруські князі мали по два імені: Володимир — Василь, Ярослав — Георгій тощо. Перше було світське, «князівське», друге — одержане при хрещенні. Святий, ім'я якого значення надавали святим, покровителем. Ще більшого значення надавали святим, кляд, Георгій Побідоносець вважався покровителем усієї Русі. Архангел, або ж архістратиг, Михайл був духовним патроном київського князя Святополка-Михайла Ізяславича, який 1108 р. збудував у Києві Михайлівський Золотоверхий собор. Ймовірно, що вже відтоді покровитель воїнів і символ перемоги над язичництвом Михайл вважався також покровителем й Київської землі,

що й давало підстави стати його зображенню місцевим гербом [20]. Цьому сприяла й популярність хрещеного імені Михаїла у князівській родині, а відповідно і поширення такого зображення на князівських печатках [21]. До речі, амулет «чернігівська гривня», який належав Володимирі — Василію Всеволодовичу — Андрійовичу Мономаху, також має зображення архангела Михаїла, хоч з відповідними хрещеними іменами воно, як бачимо, і не пов'язане.

Можна припускати, що досить рано з'явилися й зображення архангела Михаїла у сріблі (білому кольорі) на червоному тлі, оскільки саме червоними були у переважній більшості давньоруські стяги. Його головними атрибутами на печатках були спис у правиці і «держава» або щит у лівій руці. Гербом Київського воеводства, створеного 1471 р. у складі Польсько-Литовської держави, стало зображення архангела з опущеними додолу мечем і піхвами — білого на червоному тлі. Після запровадження в Києві магдебурзького права (між 1494 і 1497 рр.) «ангел білий у червоному полі» почав виконувати також роль київського міського герба, хоч на магістратській печатці зображалася рука із самострілом [22].

Важливу роль відігравав геральдичний образ Михаїла в період козацтва. Його зображення на головній корогві за часів Богдана Хмельницького дає підстави твердити, що воно набуло тоді значення загальнотериторіального символу тогочасної України.

Після приєднання українських земель до Російської держави герб з Михаїлом фігурує у «Царському титулярнику» («Великій государевій книзі, або Корені російських государів») 1672 р. На ньому зображено ангела, що йде по землі з піднятим мечем у правиці та овальним щитом. Михаїл залишався чи не найулюбленішим зображенням на козацьких військових прапорах [23].

1711 р., коли на знаменах російської армії вперше з'являються герби «провінцій і міст», чії назви мали полки, на ротних прапорах Київських піхотного та драгунського полків фігура архангела виконувалася золотом на червоному полотнищі. 1730 р. було затверджено міський герб у такому вигляді: «...у середині ангел у білих шатах з мечем, сяйво жовте, поле лазурове». У законодавстві 1782 р. головну фігуру герба чітко названо «архангелом Михаїлом», він мав зображатися з піднятим «огнистим» мечем, у старовинному обладунку [24].

24 липня 1882 р. було затверджено великий, а 23 лютого 1883 р. середній і малий герби Російської імперії. До

їх складу, поряд з гербами «царств» (Казанського, Астраханського, Польського, Грузинського та ін.) входив щит, на якому Київський герб («Святий архістратиг Михаїл у срібних шатах і озброєнні, з полум'янічим мечем і срібним щитом») було сполучено з гербами інших двох «великих князівств» — Володимирського і Новгородського [25]. А на печатці польського «Жонду народного» — народного уряду часів Січневого повстання 1863 р. — сполучення на одному гербовому щиті польського орла, литовської «погоні»* та архангела Михаїла мало символізувати ідею відновлення Речі Посполитої як держави трьох народів.

З деяких даних можна судити, що саме зображення архістратига Михаїла вважалося у ХІХ ст. національним символом України. Прапори з таким малюнком з'являлися і в Галичині напередодні подій 1848 р. Тому не дивно, що ідея єднання всіх українських земель часто-густо знаходила образний вияв у поєднанні на одному гербі архангела і лева. Інколи лева вміщували на щиті, що його тримав архангел. Саме ці герби прикрашали «Історію України-Руси» М. С. Грушевського, герби, значення яких він пізніше рішуче заперечував.

«Лев». Значне місце в українській гербовій традиції посіло зображення лева, відоме серед геральдистів як символ мужності, хоробрості, великодушності, відваги, влади. Як уже згадувалося, в часи феодальної роздробленості особливого значення набувають емблеми окремих територій і міст, причому в південно-західних руських землях помітно відчувався вплив західно-європейської геральдики. Важливе значення у контексті нашої розповіді має розгляд окремих моментів, пов'язаних з історією герба Львова.

Відомо, що це місто було назване так князем Данилом Галицьким на честь свого сина — Лева Даниловича, з чим найчастіше й пов'язують виникнення місцевої емблеми. Крокуючий лев фігурує на печатках князів Андрія і Лева Юрійовичів 1316 р., в яких, вірогідно, дістала продовження давніша традиція. Він є також елементом щита на печатках Болеслава — Юрія Тройденевича 1335 р. і Володимира Опольського 1373 р. Герб Львівської землі ліг в основу герба її головного міста (самоврядування Львів одержав 1356 р.). Найдавніша з відомих

* «Погоня» — зображення озброєного лицаря, що мчить верхи на коні, яке стало гербом Великого князівства Литовського у другій половині ХІІІ ст.

міських печаток, датована 10 січня 1359 р., має зображення лева у трибаштовій брамі. Виходячи з аналогій, які звичайно вбачають у польській геральдичній практиці, дослідники припускають, що зображення лева виникло як територіально-династичний герб місцевої парості Рюриковичів (у Польщі герб з орлом належав спочатку виключно володареві, згодом він став символізувати також Краківське князівство і увійшов разом з елементами міської архітектури до складу герба міста Кракова). Десь у XIV ст. герб Львівської землі переважив за значенням герби Перемишльської, Белзької, Галицької і Холмської земель й став символом усієї Червоної Русі, а згодом — Руського воєводства у складі Польської держави [26]. Найдавніший опис кольорів цього герба міститься в розповіді польського історика Я. Длугоша про Грюнвальдську битву 1410 р. На блакитній корогві Львівської хоругви (кавалерійського загону) був зображений «жовтий лев, що сходить ніби на скелю» [27].

Револуційні події 1848—1849 рр. в Австрії, у складі якої перебували тоді західноукраїнські землі, стимулювали піднесення національного руху у провінціях імперії. На цій хвилі у Львові виникла політична організація, що стала офіційним представництвом українського населення — Головна Руська Рада. Вона проголосила золотого лева на блакитному тлі національним гербом українців. Цей символ прикрасив корогви, призначені для підрозділів національної Руської гвардії, а згодом — відкритий у Львові Народний дім.

Коли у вогнищі першої світової війни Австро-Угорська імперія почала розвалюватися, 1 листопада 1918 р. виникла Західно-Українська Народна Республіка. 13 листопада Національна Рада видала «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії». Ним, зокрема, оголошувався гербом новоствореної держави золотий лев на синьому полі. Він мав чинність до 22 січня 1919 р., коли ЗУНР офіційно об'єдналася з Українською Народною Республікою, на той час керованою уже Директорією.

«Козак з мушкетом». Останній за часом появи старовинний герб, який претендував на роль державного символу УНР у 1917 р. — «козак з мушкетом», або ж «лицар-козак зо самопалом». На підставі деяких джерел, зокрема літопису Григорія Грабянки, можна вважати, що печатка з таким гербом була надана запорізькому гетьманові польським королем Стефаном Баторієм 1576 р.: «Той же король, видя у козаков мужество великое із та-

тари на бранех... присла ім корогов, бунчук і булаву, і на печаті герб — рицар з самопалом і на голові ковпак перекривлений...» [28].

Докладний реєстр відомих науці козацьких печаток склав І. П. Крип'якевич [29]. Найдавніша з них містилася на універсалі гетьмана Григорія Лободи 1595 р. На печатці гетьмана Ігната Василевича був зображений «вояк, підпертий обома руками коло пояса, з шаблею з лівого боку» та напис: «Копия войска запорозкого». Починаючи з печатки Гаврила Крутневича (1603 р.), козак зображався «в ході (у русі. — *Авт.*), звернений півпрофілем, з шаблею при боці і з рушницею на лівім рамени (плечі. — *Авт.*)». Написи на печатках звичайно були типу: «Печать войска его королевское милости Запорозкого», а згодом «Печать Малой Росии войска его царского пресвітлого велічества Запорозкого». Подібний герб надруковано й у виданні 1622 р. «Верше (вірші. — *Авт.*) на жалосный погреб зацного рыцаря Петра Конашевича Сагайдачного».

Як зазначає Р. Климкевич, автор багатьох розвідок з української геральдики і відповідних розділів у різних виданнях «Енциклопедії українознавства», що вийшли друком на Заході, під час Визвольної війни «лицар-козак зо самопалом» був однією з вищих відзнак козацької державності — поряд з «архангелом Михайлом», який тоді правив за символ країни, і особистим гербом гетьмана. «Козак міг зображатися червоним кольором на золотому тлі й фігурував головним чином на гетьманських печатках» [30]. Згодом на печатках Війська Запорізького Низового до цього символу додавався встромлений поруч у землю спис.

У XVIII ст. саме «козак» посів серед усіх інших існуючих тоді знаків чільне місце. У пресі неодноразово вже наводилася цитата з рапорту лубенського полковника Кулябки гетьманові Розумовському 1758 р. Йдеться там про те, що сотенні корогви полку мали бути виконані, «...положив герб з одной сторони національній...» [31]. До рапорту додано «абрис», який у вишуканому картуші* зображав цей «національний герб» — «козака».

На деякий час, очевидно, «козак» набув значення етнічного символу України. Він перестав використовуватися після скасування гетьманської влади 1766 р. і був

* *Картуш* — ліпна або графічна прикраса у вигляді облямованого завитками щита чи сувою з загорнутими краями, на якій роблять написи, емблеми тощо.

замінений в офіційному вжитку гербом для «Малоросійської колегії». Останній складався із зображень державного герба (чорного двоголового орла на золотому полі) та гербів п'яти давніх князівств, що колись існували на території України: Київського (срібний ангел на блакитному фоні), Переяславського (срібна башта на червоному тлі), Стародубського (зелений дуб на червоному полі), Сіверського (золота стіна на червоному фоні), Чернігівського (орел на блакитному тлі).

Прапори. Як і герби, прапори на Україні мають свою історію, витoki якої сягають часів Київської Русі.

Давні стяги та корогви. Давньоруські прапори, які поступово витіснили інші відзнаки давніх слов'ян — «чолки», мали вигляд витягнутих трикутників. Їхні полотнища були здебільшого червоного кольору. Одним із джерел цих відомостей є мініатюри Радзивіллівського (Кенігсберзького) літопису XV ст., які, очевидно, пов'язані з давнішими оригіналами. На 147 мініатюрах із 168 — стяги червоні, на решті — сині, зелені, брунатні або білі. Червоний колір на цих мініатюрах має й більшість щитів воїнів, значно рідше зустрічається жовтий, ще рідше — інші кольори. На мініатюрах «Сказання про Бориса і Гліба» щити також червоні, а прапори — червоні й сині. У Радзивіллівському літопису Бориса зображено з «чолкою» — бойовим значком з червоними китицями, схожим на пізніші бунчуки. Для порівняння зазначимо, що на мініатюрах Північно-Східної Русі прапори, як правило, також червоні, але часто-густо з жовтою смугою вздовж древка, а переважна більшість щитів — жовтого кольору [32].

Як свідчать історичні матеріали, червоний колір був характерний для давніх прапорів фактично в усіх народів. Стяги виникають як прапори особисті, одна із зовнішніх ознак влади (під час бою ним позначалося місце знаходження воєначальника). Яскравий колір якнайкраще відповідав задуму підкреслити могутність володаря. У зв'язку з цим не дивно, що й серед половецьких трофеїв князя Ігоря Святославича, як повідомляє «Слово о полку Ігоревім», були «чрьлень стягъ, бѣла хорюговъ, чрьлена чолка, сребрено стружие (древко. — Авт.)». Втім, на наш погляд, це місце у «Слові...» можна розуміти і як відмову князя від військової здобичі: мовляв, Ігоря задовольняло те, що атрибути його князівської гідності вкриті славою перемоги.

Головним елементом давньоруського стяга, судячи з усього, було не полотнище, а горішня оздоба древка —

верхів'я, яке виконувалося у формі князівського знака. Так, відоме археологам залізне верхів'я повторює елементи знака Мстислава Володимировича. Двозубі князівські знаки вінчають древки стягів на малюнку із «Сказання про Бориса і Гліба», тризубий знак у цій же ролі фігурує на стягу Святослава в мініатюрі з болгарського рукопису XIV ст. На відомій іконі «Знамення» суздальські князівські стяги увінчано тризубом, новгородське військо має верхів'я стягів у вигляді хреста. Саме слово «знамено», «знамя», що прийшло на зміну термінові «стяг», збігається за своїм змістом з назвою князівського знака власності [33].

Після прийняття християнства на прапорах з'являються зображення релігійного характеру, переважно святих — покровителів того чи іншого князя або землі. У часи феодалної роздробленості прапори найчастіше набувають форми жорстких чотирикутників з матер'яним клином на протилежному від древка кінці. Серед кольорів головним чином переважає червоний, рідше зустрічаються білий і блакитний (іноді у сполученнях), дуже рідко — жовтавий. На полотнищах могли зображуватися хрести, сонце, місяць, зірки, князівські знаки. За верхів'я правили хрести, волосяні китиці, списоподібні наконечники [34].

Коли набули розвитку територіальні герби, на прапорах-корогвах здебільшого почали повторюватися їхні малюнки. Ця особливість закріпилася на землях, які ввійшли до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського. У Грюнвальдській битві Леопольська (Львівська) хоругва мала, як уже згадувалося, блакитну корогву з жовтим левом, Перемишльське — блакитну з жовтим двоголовим орлом, Холмська — зелену з білим ведмедем між трьома деревами, три Подільські — білі з сонячним ликом, Галицька — білу з чорною галкою у короні. У складі війська великого князя литовського були Київська, Пінська, Берестейська, Дорогочинська, Мельницька, Кременецька, Стародубська та інші хоругви. 20 з них мали червоні корогви з гербом «погонь» — воїном в обладунку на білому, чорному, гнідому або рябому коні, решта 10 — червоні з білими знаками, «якими Вітовт таврував своїх коней», так званими «Гедиміновими стовпами» [35], або «колюмнами». Коли на українські землі було поширено польський державний устрій, з'явилися прапори воеводств і цехів у містах. Прапором Київського воеводства, наприклад, стало

зелене полотнище, на одному боці якого був зображений срібний «архистратиг Михаїл» на червоному щиті, а на другому — чорний ведмідь на срібному щиті [36].

Знамена козацтва. Новий етап у розвитку символіки на Україні пов'язаний із виникненням козацтва, Визвольною війною та зародженням нової державності.

Серед козацьких прапорів найчастіше зустрічаються прямокутні й трапецієподібні полотнища. Відзнаки дрібних підрозділів були переважно трикутними. На них переважували різні відтінки червоного кольору. Це іноді пов'язують із впливом клейнодів, що їх з кінця XVI ст. надавали козацьким гетьманам польські королі, тобто з впливом традиційних кольорів емблем Речі Посполитої. Можна припустити також і зв'язок із давньою місцевою традицією, що могла зберегтися так само, як зберіг своє значення образ святого Михаїла.

Королівську корогву було передано Б. Хмельницькому старшиною при настановленні його гетьманом [37]. У червні 1649 р. він приймав кримського хана під червоною корогвою з білим орлом, двома руськими хрестами і написом «Ioannes Casimirus Rex Poloniae». Одержана в лютому 1649 р. від посольства польського короля Яна Казимира, вона була втрачена у ході битви під Берестечком 1651 р. разом з іншою (часів короля Владислава IV) — блакитною, з напівбілим і напівчервоним орлом [38].

Використовувалися й інші знамена. Під час битви під Жовтими Водами у квітні 1648 р. повсталі билися під білим прапором з хрестом, подібним до корогов Наливайка [39]. У ході облоги Збаражя 1649 р. гетьманською відзнакою служили «на деревищі два усарські прапорці, оден — білий, другий — червоний китайковий» [40]. У 1654 р. в Богуславі «військо мало корогву христового й хороброго гетьмана Зиновія: з чорного і жовтого шовку, у смуги, з хрестом на ратищі» [41].

У січні 1654 р. Хмельницькому передали знамено від царя Олексія Михайловича. На ньому були зображені «Всемилостивий Спас», «Пресвята Богородиця в Покров», святі Антоній та Феодосій Печерські і свята Варвара [42]. Однак вищою відзнакою нової державності був усе-таки інший прапор.

Як засвідчив очевидець, 8 листопада 1655 р. при вході козацького війська з-під Львова «їхав так Хмельницький, як *antesignanus cosacorum**, краківським перед-

* *Antesignani* — у стародавньому Римі досвідчені воїни, що билися у перших рядах, захищаючи знамена.

містем, ...за ним хоругва нова червона, бунчук з кінського білого хвоста, над ним несений абданк з хрестом гафтований, з китайки білої барви*; а друга була з образом святого Михайла, прикрашена, а він наскрізь копем пробиває дракона. За тими хоругвами наступали інші хоругви, котрих було трийцять чотири plus minus, — на них було видно різні делінеації гербовні майже всіх воеводств та далеких держав — крім білого орла...» [43].

Державних прапорів у нинішньому значенні цього терміна в XVII ст. не було. Найвищим єдиним символом держави було червоне знамено із зображенням Михаїла, доповнюваний зовнішніми ознаками гетьманського достоїнства.

На жаль, відомості щодо прапорового «господарства» козацьких полків того періоду дуже обмежені. Вони стосуються або трофеїв, захоплених польським військом під час Визвольної війни, або походять від учасників тих подій з боку Польщі. Так, у Красному 21 лютого 1651 р. було захоплено «...між іншими военними приборами і хоругвами — одну богату хоругву... едвабну, щирим золотом вигаптовану черниціями кнівськими», яка належала брацлавському полковникові Д. Нечаю [44]. Під Берестечком польському королю приставили «...корогву китайчану блакитну з двома хвостами, прибуту до списа; посередині хвостів зелений шнур з волічки...» [44a].

1651 р. з Чернігівського і Ніжинського козацьких полків, якими керували М. Небаба й С. Пободайло, було виділено загін полковника Забіли. 4 червня, коли козаки підійшли до Гомеля, оборонці міста побачили «...спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показалася друга, червона корогва, а коло неї три білі, й дві чорні і дві жовто-облочисті...». Серед цих прапорів була «полковнича корогва» Забіли [45].

5 липня названі полки зазнали поразки під Лоевом від князя Радзивілла. Козаки втратили 3 тис. чол. і 12 (за іншими відомостями 14) прапорів [46].

З 12-ти прапорів Чернігівського полку усі — індивідуальних зразків: 10 мали зображення хреста, в більшості випадків — у поєднанні з півмісяцем і зірками. Ця традиційна козацька символіка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської загрози. На одному полотнищі було зображено святого Георгія.

* Прапор із особистим шляхетським гербом гетьмана. Цей герб («Абданк») являв собою зображення фігури на зразок срібної латинської літери «W» із золотим хрестом.

У 4-х випадках червоний колір поєднувався з білим, 2-х — білий з блакитним, 2-х — білий, червоний (чи світло-вишневий) з блакитним, 2-х — сірий з білим, одному — червоний і блакитний з жовтим, ще на одному — сірий і білий з блакитним. Трапляються також зображення чорного хреста, зеленої зірки й строкатої «штучки від намету» [47].

4 серпня 1651 р. Радзивілл увійшов до Києва, зажадавши від жителів «корогви, армату (гармати. — *Авт.*) і ключі городові» (козацьке військо полковника А. Ждановича у ніч з 3 на 4 серпня залишило Київ) [48]. Серед трофеїв опинилися 12 прапорів, значок (прапорець), бунчук і древо [49].

Київські прапори доцільно розділити на три групи. Першу — становлять стяги з чіткими індивідуальними ознаками: «прапор, прив'язаний до значка п. гетьмана» (бордовий із цеглястим хрестом, півмісяцем і червоною зіркою) і прапор явно польського походження (червоний з білим орлом у короні). У другій групі прапорів, схожих на козацькі стяги Чернігівського полку, є два поєднання червоного з білим, по одному випадку — блакитного з жовтим і червоно-білого з чорним, блакитним та цеглястим, одне — поєднання жовтого з чорним. Третю групу становлять три прапори, що мають зображення лука у кільці. Дослідники пов'язують його з емблемою Київського магістрату. Можна припустити, що ці прапори могли належати магістратській сторожі або цехам. Один із них — блакитний з жовтим луком, другий — жовтий з блакитною смугою і цеглястим луком, третій — цеглястий з жовтим луком, зеленим хрестом і блакитною смугою.

Аналізуючи поєднання кольорів на цих прапорах, треба враховувати специфіку такого історичного джерела, як військові прапори того часу. Їхня особливість полягає в тому, що ці стяги служили меті не стільки відрізнити своє військо від супротивника, скільки розрізнити окремі частини і підрозділи власного війська для полегшення керівництва бойовими діями. Тому строкатість була тут цілком доречною. Неможливо, наприклад, встановити «національні кольори» Росії на матеріалі прапорів стрільців XVII ст. або полків Петра I, що мали найрізноманітніші поєднання барв. Вважаємо, що відомі на сьогодні козацькі прапори XVII ст. дають дослідникам змогу лише стверджувати, що те або інше поєднання кольорів мало місце у військовій атрибутиці того часу. Інша річ — усталені особливості головного прапора

країни. Його традиції, ймовірно, порушилися вже у XVIII ст. Петро II надав гетьману Апостолові біле знамено з державним гербом, яке використовувалося і під час призначення гетьманом К. Розумовського [50].

Традиції козацьких прапорів розвивалися і протягом XVIII ст. У розпорядженні сучасних дослідників є кілька документів того часу і описів зібрань прапорів. Так, за повідомленням полковника Черняка, перед 1717 р. сотенні короги Полтавського полку виготовлялися з блакитної тканини (лудану) і мали жовті «крижі» (хрести). Існували також полкові короги й прапор [51].

Прапори слобідських полків (Острогозького, Сумського, Харківського, Охтирського й Ізюмського) були описані В. В. Івановим [52]. На 36 стягах є зображення релігійного змісту, російського герба, вензеля Анни Іоаннівни, а також гербів неясного характеру. Кольори зазначено лише частково для двох прапорів Ізюмського полку: на полковому — зображено жовтий хрест, а на прапорі Балаклійської сотні з одного боку — на жовтій «землі» червоний хрест під короною і блакитними лаврами, з другого — червоний хрест на білій «землі».

1745 р. Орлянська сотня Полтавського полку мала «корогов зеленую голевую и значок голевій жолтій» [53].

«Сотенні знамена» Лубенського полку 1758 р. планувалося виготовити із світло-голубої голі (особливої тканини). З одного боку мав бути зображений «козак з мушкетом» на золотому фоні, з другого — полковий герб на срібному тлі. На світло-синьому сотенному прапорі Лубенського полку, що зберігся, зображено «козака» у червоному та синьому одязі всередині вишуканого картуша, виписаного жовтою і брунатною фарбами. По боках картуша жовтим кольором зображено гармати, мортири, литаври та сигнальні труби, булаву і бунчук, а також чотири прапори з жовтими двоголовими орлами: два сині, малиновий і фіолетовий. Із зворотного боку прапора — інше зображення: «рука тримає золотий хрест, який дві людські фігури (ангели?) осіняють пальмовим гіллям», і віршованій напис [54].

Блакитний колір мало знамено Домонтовської сотні Переяславського полку 1762 р., на якому теж було зображено «козака» у візерунчастому картуші із списками, бунчуками, прапорцями з орлом і вензелем, гарматами, ядрами й литаврами [55].

Таким чином, протягом XVIII ст. певною мірою тривала «уніфікація» кольорів і зображень на прапорах

козацьких полків. Її можна пояснити оформленням козацтва як специфічної складової частини російського війська того часу, що сприяло відносному усталенню зразків знамен для цього різновиду збройних сил. У Росії фіксовані (з погляду зображень) зразки знамен мали гвардія, армійська піхота, кіннота, гарнізонні частини тощо. У кожному полку зберігалася особлива колористика полотнищ, але у 30-х роках XVIII ст. число її варіантів скоротилося до шести. Зображалися звичайно державний герб (на полковому прапорі) і герб міста, ім'я якого носив полк — на ротних знаменах. На українських козацьких прапорах бачимо подібну систему, але доповнену «проміжним», «національним» гербом.

Меншою мірою ця тенденція позначилася на прапорництві Січі, чії знамена залишалися досить різноманітними. Її велика корогва у XVIII ст. залишалася червоною із зображенням з одного боку — архангела Михаїла, а з другого — білого хреста із золотим сонцем, півмісяцем і зірками. Прапори куренів і паланок були переважно малиновими, а під час морських походів використовувалися особливі прапори — білий із зображенням св. Миколая і червоний із зображенням козацького корабля [56]. Така червона корогва, з одного боку якої зображено козацький корабель із запорожцями, а з другого — двоголовий орел, зберігалася у колекції Ермітажу. На ній є напис: «Сіє знамя в войско Ея Императорского Величества запорожское низовое сдѣлано коштом пѣхоты воюющей того же войска по Черному морю також по рѣкам Днѣпру и Дунаю» [57].

Згадана колекція дає уявлення про корогви Запорізького війська 1759—1774 рр. [58]. Серед її стягів є корогва, дарована козакам 1763 р. Катериною II (із жовтого шовку, з широкою білою смугою по краю і жовтим написом на ній; на корогві зображено картуш із золотим хрестом та державний герб), а також корогви, виготовлені 1759 р. коштом кошового отамана Федоровича (із жовтого шовку; зображено державний герб, шість восьмикутних зірок, орнаментальні клейма; по краю — напис у рамці із золотих смужок та шовковий брунатно-червоний шнур з китицями), та блакитна 1764 р. — коштом кошового Калнишевського (зображено державний герб із різними прикрасами, серед яких червоні й зелені прапори, 19 зірок; на грудях орла з одного боку — апостоли Петро і Павло, з другого — архангел Михаїл; по краях — золотий напис у рамці із золотих смужок; у кутках — золоті картуші з емблемами).

Решта корогв належала окремим підрозділам запорізького війська: 1) червона, на лицьовому боці — у двох колах архангел Михаїл та св. Георгій, золотий хрест і срібна зірка; на зворотному — у двох колах Богородиця та св. Микола; належала куреню Поповичівському; виготовлена 1772 року; 2) оранжева; у картуші св. Георгій, срібний місяць і три зірки; 3) зелена з жовтою смугою по краях; зірки, хрест, у колі св. Георгій; у колі св. Михаїл; курінь Дерев'яниківський, 1772 р.; 4) темно-червона, по краю золота стрічка; золоті зірки, хрест, півмісяць, у картуші св. Михаїл; у картуші державний герб, півмісяць і зірки; у картуші св. Георгій; 1772 р.; 5) жовто-зелена; державний герб, півмісяць і зірки; у картуші рука з мечем під короною; 1773 р.; 6) червона, з шнуром і золотою смужкою вздовж країв; у картушах державний герб і св. Георгій; у картушах св. Михаїл і золотий хрест; курені Джереліївський, Сергіївський, Кирилівський; 1774 р.; 7) жовто-палева із синьою смугою вгорі, срібна стьожка по краю; державний герб у картуші; св. Георгій у картуші; курені Джереліївський, Мінський, Корсунський; 1771 р.; 8) рожево-палева, по краю зелена і сунський; синій шнур; у картуші св. Петро, півжовта стьожки, синій шнур; у картуші св. Георгій; у картуші місяць, вісім зірок і в картуші св. Георгій; 9) темно-палева; півмісяць і зірки; 1772 р.; 10) сіро-блакитна з рожевими стьожками по краях; у картуші св. Георгій; у картуші св. Михаїл, місяць і три зірки; курені Шкуринський, Титарівський, Мишастівський.

Жовто-блакитний і синьо-жовтий прапори. Із 70-х років XVIII ст. західноукраїнські землі перебували під владою Австрійської імперії. Її прапором з 1786 р. було червоно-біло-червоне полотнище. Широко вживався також чорно-жовтий прапор правлячої династії Габсбургів. Існували й територіальні прапори. Так, для «королівства Галиції і Лодомерії» у різний час були прийняті блакитно-червоно-жовтий, блакитно-червоний і червоно-блакитний, для Буковини — блакитно-червоний кольори.

Австрійський уряд здійснював на підвладних йому землях колоніальну політику, намагаючись, за словами Ф. Енгельса, «...кожну з різних націй, підкорених австрійському пануванню, держати в шорах за допомогою всіх інших націй, які перебували в такому ж становищі» [59]. У Східній Галичині привілеями користувалася польська шляхта, на Буковині — румунські феодалі, на Закарпатті, яке перебувало у складі угорського коро-

лівства (його королем був австрійський імператор),— угорські.

Коли у Габсбурзькій імперії вибухнула буржуазно-демократична революція 1848—1849 рр., це викликало як загострення соціальних суперечностей, так і значне пожвавлення національно-визвольних рухів. Уряд, що опинився у скрутному становищі, але сподівався зберегти владу, був змушений задовольнити певні вимоги національної буржуазії. Таким чином у Львові 2 травня 1848 р. і виникла вищезгадана Головна Руська Рада. Цей орган прагнув очолити політичний і національний рух українського населення Галичини, пропагував ідею його національного відродження і особливу символіку. Колористика прийнятого Радою герба — старовинного символу галицьких князів — зумовила барви «народних знаків» або «руських національних красок»*, і відповідного прапора, який уперше було піднято на Львівській ратуші у червні 1848 р. [60]. За геральдичними приписами, він мав бути жовто-блакитним: угорі — жовтий (золотий) колір знака (лева), внизу — блакитний колір гербового щита**. З того часу жовто-блакитне полотнище досить широко вживалося на західноукраїнських землях, набуваючи у межах Галичини символу національно-визвольного руху.

Внаслідок буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр. Австро-Угорщина (таку назву дістала імперія у 1867 р.) за рівнем соціально-політичного розвитку певною мірою випередила царську Росію. Це, зокрема, привело до того, що як відзначав В. І. Ленін, «...в

* В інструкції Головної Руської Ради про формування загонів національної гвардії (вересень 1848 р.) зазначалося: «Мундур зразу не конче потрібний — тільки народні знаки, сине зі золотим або жовтим». Знамена цих загонів мали виглядати як «...прапор народний — синя хуста з руським львом по однім боці й образом патрона громади (найчастіше — св. Володимира.—*Авт.*), по другім, а в горі на дереві — цісарський орел» (Кривецький І. Проби організованя руських національних гвардій у Галичині 1848—1849 // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.— 1913.— Т. 113.— С. 89).

** Подібне походження має прапор Польщі — біло-червоний (від білого орла на червоному тлі), а також червоно-жовто-чорний прапор Бельгії (від золотого лева з червоними пазурями і паншею на чорному щиті). Чорно-жовтий прапор Габсбургів походив від чорного орла на золотому тлі. Хоча у матеріалах того часу йдеться переважно про «синьо-жовті» корогви, Р. О. Климкевич мав «поважні причини для сумнівів», що синій (блакитний) колір у цих випадках справді був у верхній частині (Климкевич Р. О. Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки // Укр. історик.— 1968.— № 1/4.— С. 119—120).

цілому ряді випадків пригноблені народності, які живуть по окраїнах (Російської імперії.—*Авт.*), мають своїх сородичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави — фіннів, шведів, поляків, українців, румунів)» [61].

Процес формування української нації — історично закономірний, але дуже запізнілий внаслідок несприятливих історичних обставин — розвивався по обидва боки російсько-австрійського державного кордону. Він супроводжувався появою відповідної символіки, і оцінювати як даний напрям суспільного розвитку, так і його атрибутику варто, мабуть, з діалектичних позицій.

Після того як перервалася традиція своєрідної символіки козацького війська, довгий час на Україні, що перебувала у складі Російської імперії, питання про національну символіку не порушувалося. Ця тема з'явилася на шпальтах газет лише після першої буржуазно-демократичної революції 1905 р. Уявлення про національну символіку України поширювалося головним чином завдяки зв'язкам з Галичиною. Процес цей відбувався не без труднощів. Розгорнулася суперечка між прихильниками жовто-блакитного прапора й тими, хто волів мати за «національну краску» червону або малинову. Представники перших нагадували, що з точки зору геральдики червоний і малиновий — один і той же колір, а «червоний стяг має вже своє окреме інтернаціональне і соціально-революційне значення, і тому робити його спеціально українським національним якось і незручно і суперечно та в кінці і неможливо в огляду на суспільну диференціацію народу...» [63]. Оскільки традиції галицького герба мало що означали для місцевого населення, шукали інших, зручніших пояснень кольорів прапора. «По газетах писали, що воно колись так було на цілій Україні, бо, мовляв, блакитна барва відбуває чудове блакитне небо українське, а жовта — виго-рілий від сонця степ чи золоті лани збіжжя, а то мало що не саме сонце» [64]. Це привело до того, що перевагу поначали віддавати блакитно-жовтому поєднанню. Такі прапори зустрічалися й у Галичині, що інколи пов'язують з впливом чорно-жовтого прапора Габсбургів. Крім того, тут пам'ятали і про козацьку символіку. Так, відзначають тут пам'ятали і про козацьку символіку. Так, відзначають членів гімнастичних товариств — «січей», що поширилися в Галичині після 1900 р., були малинові стрічки. На синьому прапорі галицьких січових стрільців (жовтень 1917 р.) з одного боку було зображено архістратига

Михайла з левом на щиті, а з другого — літери «У.С.С.» на малиновому колі [64a].

Під час першої світової війни жовто-блакитна символіка активно пропагувалася різними організаціями, зокрема у таборах військовополонених на території Німеччини та Австро-Угорщини. Поштовхом до її поширення стала Лютнева революція 1917 р., після якої національно-визвольний рух вийшов на якісно новий рівень. 16 (29) й 19 березня (1 квітня) 1917 р. у Києві відбулися великі маніфестації під такими прапорами. 12 (25) березня демонстрація солдатів-українців гарнізону під жовто-блакитними прапорами відбулася у Петрограді. З такими ж символами, наприклад, брав участь у святкуванні Першого травня гарнізон Катеринослава [65].

Центральна Рада утворилася на початку березня 1917 р. У травні вона висунула перед Тимчасовим урядом ряд вимог (щодо автономії України у складі Росії, українізації державних установ тощо), які В. І. Ленін охарактеризував як «найскромніші і найзаконніші» [66]. Відмова Тимчасового уряду виконати ці вимоги призвела до видання Центральною Радою І Універсалу і створення нею виконавчого органу — Генерального Секретаріату. Українську Народну Республіку було проголошено 7 (20) листопада 1917 р. Колишній голова Генерального Секретаріату В. Винниченко згодом писав: «...Ми рішуче нічого не міняли в суті тої державності, що була за часів Тимчасового правительства... Ми тільки міняли національну форму її — замість біло-синьо-червоного прапора ми вішали жовто-блакитний» [67].

Питання про державну символіку УНР, як уже зазначалося, було порушене у вересні 1917 р. Таким чином, протягом певного часу українська символіка існувала не як державна, а саме як національна. У цій своїй якості на даному етапі вона протиставлялася не червоному прапору революції, а прапору поваленої імперії.

Треба додати, що у той час не втратила актуальності й точка зору, за якою національним українським прапором слід вважати все ж малиновий — як у Запорізькій Січі. Пропонувалося також об'єднати усі три кольори. Перша українська військова частина, створена у травні 1917 р., — полк ім. Богдана Хмельницького — одержала малинове знамено з портретом гетьмана*.

* Дві сотні цього полку під час листопадових подій 1917 р. у Києві взяли участь в обороні «Арсеналу» проти частин військового округу (Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 169—175; 350).

Коли вирішувалося питання про державну символіку УНР, знову виникла суперечка про порядок кольорів. Спочатку, 18 січня 1918 р., був затверджений блакитно-жовтий військово-морський прапор (з тризубом) у верхньому кутку, а в березні 1918 р. — державний, який за рішучим геральдичним правилами, мав угорі жовту смугу. З цим, однак, не погоджувалися прихильники «блакитно-жовтого» з його історично і геральдично необоснованою, але все-таки поширеною... символікою неба над ланами...» [68]. У гетьманській Українській Державі було встановлено, що «національний прапор держави складається із синьої й жовтої горизонтальних смуг, в центрі якого міститься золотий тризуб з хрестом...» [69]. Такий порядок кольорів залишився і за Директорії. Військові формування цих державних утворень користувалися обома варіантами прапорів (подеколи з малиновою навскісною смугою), мало місце і наслідування козацьким стягам минулого.

1 листопада 1918 р. синьо-жовтий прапор було піднято на Львівській ратуші. Він став державною відзнакою утвореної через два тижні Західноукраїнської Народної Республіки. У 1920—1939 рр. на Західній Україні, яка перебувала під владою Польщі, був поширений жовто-блакитний прапор. Крайовим прапором Закарпаття в складі буржуазної Чехословаччини був установлений блакитно-жовтий. На кілька днів у березні 1939 р. він став державним. Коли Чехословаччина стала жертвою фашистської агресії, тут було зроблено спробу проголосити утворення нової держави — Карпатської України. Однак спроба ця була зірвана хортистськими військами.

Доля давніх символів. Історія примхливо розпорядилася долею старовинних прапорових барв і гербів, що в різний час почали своє життя на українських землях. Блакитна смуга з 1949 р. поєдналася з червоним кольором на державному прапорі УРСР. Золотий лев у міській брамі на синьому тлі й досі символізує місто Львів (найновіший його герб затверджено 1967 р.), а самостріл з давньої печатки магістрату став луком у сучасному гербі Києва.

Традиція червоного прапора, беручи початок у Київській Русі і наповнюючись на кожному історичному етапі новим соціально-політичним змістом, то перериваючись, то поновлюючись, тягнеться через усю історію України. Давньоруські стяги перегукуються з червоними та мали-

новими вищими відзнаками козацького війська і створеної ним державності, які існували до ліквідації царизмом Січі. Вже як символ пролетарського руху червоні прапори з'явилися на Україні у XIX ст. Вони майорили над рядами демонстрантів і повстанців під час революції 1905 р., Лютневої революції і, нарешті, стали головним символом Жовтня.

Жовто-блакитний прапор — відгомін старовинної територіальної символіки — з'явився як етнічний символ українського населення в Австрійській імперії під час буржуазно-демократичної революції 1848 р. У даному регіоні він виконував цю функцію загалом майже століття. 1917 року він став символом національного руху, що розвивався з особливою силою як реакція на повалення Російської імперії. У Східній Україні поєднання цих кольорів у той чи інший спосіб траплялося у традиції бойових знамен козацтва XVII—XVIII ст., яка не встигла цілком оформитися, а також у колористиці місцевих територіальних та міських гербів.

Надзвичайно коротка з точки зору історичного процесу дистанція між революціями Лютневою і Жовтневою — буржуазно-демократичною і пролетарською — не дала змоги цьому символу набути значення справді загальнонародного, оскільки найбільш революційна частина населення уже йшла під червоними прапорами міжнародної солідарності трудящих.

Обираючи жовто-блакитний прапор на роль відзнаки створюваної нею держави, Центральна Рада нічого не вигадала, а використала ту етнічну символіку, яка вже існувала. Таке явище взагалі характерне для національно-визвольних революцій. Долю жовто-блакитного прапора у Східній Україні під час революції і громадянської війни вирішили, з нашої точки зору, кілька факторів.

По-перше, функціонування цієї символіки було обмеженим спочатку «в просторі» (лише на Західній Україні), а потім «у часі» (період її «мирного» поширення на території Наддніпрянської України тривав, власне, менше року). По-друге, цей прапор став державним символом УНР, ще не утвердившись як загальнонаціональний, і в очах сучасників пов'язувався вже не з ідеєю національного відродження, а з конкретною політикою відповідних урядів.

По-третє, на долі жовто-блакитного прапора позначилися особливості становлення символіки Жовтневої революції. Вона відбувалася під червоними прапорами, що

символізували ідею єдності пролетарів без будь-яких національних розмежувань. Про якийсь використання біло-синьо-червоного прапора, який довгий час символізував імперську Росію, а потім — буржуазну Російську республіку (Лютнева революція поклала край функціонуванню чорно-оранжево-білих кольорів царської кокарди), не могло бути й мови з огляду хоча б на те, яке значення мав цей прапор для населення національних окраїн колишньої «тюрми народів». Тому прапором Російської республіки Рад закономірно став інтернаціональний — червоний, а за цим згазком з'явилися і червоні прапори соціалістичних держав в Естонії (Естляндська Трудова Комуна), на Україні, у Білорусії, Азербайджані, Далекосхідній республіці, Грузії, Вірменії*.

Втім, історія знає епізод, коли червоний і жовто-блакитний прапори поєдналися. Україна була проголошена Республікою Рад 12 (25) грудня 1917 р., 17 (30) грудня було створено її уряд — Народний Секретаріат, а 26 січня (8 лютого) 1918 р. Радянську владу було встановлено у Києві. Як повідомляв очевидець, на будинку, де тоді містилося секретарство у військових справах, «висів червоний прапор, але в куточку, зверху біля деревка, були нашиті дві смужки — жовта і блакитна» [70].

Треба думати, що це був один з варіантів державної символіки соціалістичної української держави, сама назва якої тоді ще не усталилася (до 16 січня 1919 р. у державних документах вона називалася Українською республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, Українською Народною Республікою, Українською робітничо-селянською республікою тощо).

Декретом ВЦВК 13 квітня 1918 р. прапором Російської республіки був установлений червоний із написом «РСФСР». За цим прикладом розроблялися прапори інших радянських республік. За прийнятою на III Всеукраїнському з'їзді Рад 14 березня 1919 р. Конституцією (ст. 35) «торговельним, морським і військовим прапором» Радянської України стало червоне полотнище, у верхньому куті якого були вміщені золоті літери «У. С. С. Р.» або напис «Українська Соціалістична Соціалістична Республіка» [71] (за тодішньою вимовою).

Власне кажучи, практично не було такого старовинного символу, який би не прагнули використати у своїх

* Прапори Хорезмської (1920) і Бухарської (1921) народних соціалістичних республік були червоно-зеленими з використанням символіки ісламу.



Державні герби УРСР: 1919 р. (1), 1929 р. (2), 1937 р. (3), 1949 р. (4).

інтересах діячі різних напрямків. Це добре видно на прикладі старовинних гербових знаків.

Знак тризуба, наприклад, після перевороту 29 квітня 1918 р. привласнив «гетьман всієї України» П. Скоропадський, прикрасивши ним свою печатку, особистий герб і погони та різноманітні службові прапори Української Держави. Він не міг обійтися без цього символу хоча б тому, що його уряд змушений був і надалі користуватися для грошового обігу «знаками Державної скарбниці» УНР. В офіційних описах кредитових білетів, що їх друкував гетьманський «Державний вісник» (13 червня, 24 серпня, 1 жовтня, 28 листопада 1918 р.), даний знак спочатку найменовано «гербом У. Н. Р.», а далі — вже просто «гербом України» та «Українським гербом». Після того, як 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади, тризуб став окрасою особистої печатки С. Петлюри.

Білий або чорний тризуб на синьо-жовтому тлі мали як нарукавну нашівку націоналістичні формування у складі німецько-фашистських військ. Оунівці вживали його, «прикрашаючи» лезом меча. Цей знак досі править за символ т. зв. «уряду УНРеспубліки в екзилі», «Світового конгресу вільних українців» (разом із земною кулею) та ряду інших політичних українських організацій, що діють за кордоном.

Однак у згаданій вище гетьманській печатці «тризуб» відіграв роль лише так званого «нашоломника», тобто в геральдиці — горішньої прикраси гербового зображення. Головним же елементом печатки був старовинний герб Війська Запорізького*. Він не міг не припасти до вподоби гетьманові, який намагався показати себе спадкоємцем давньої традиції. Справдилося, таким чином, застереження Грушевського, бо у цьому випадку саме і хотіли справити враження «відроджування старого». «Козакові з мушкетом» знайшли місце також на корабельному прапорі військового міністра.

На прапорі командуючого флотом у 1918 р. «побував» архангел Михаїл. Зображення ж лева під час Великої Вітчизняної війни прилаштували на петлицях дивізії СС «Галичина». Воно і досі фігурує на емблемі емігрантської організації «ветеранів УНА».

* * *

В історії східнослов'янських народів, у тому числі й українського, форми державної організації неодноразово змінювалися. Кожна з них давала напрям розвитку державної символіки згідно з власним соціально-політичним змістом.

Ранньофеодальна держава Київська Русь послуговувалася особистою символікою князів — знаками Рюрика

* Цей герб, опрацьований Г. Нарбутом, у свою чергу дстав сувору оцінку відомого геральдиста В. Лукомського. «Мотивування цього герба... і сама композиція герба, на жаль, не лише не можуть бути визнані вдалими, але швидше суперечать елементарним запитам історичного чуття та геральдичного смаку. [Ми маємо на увазі тут ледве чи доречне зображення у малюнку герба нашоломника, звичайно неприйнятого у державних гербах, та ще у стилі (?) Рюрикова (династичного) знака, який у всілякому випадку не пов'язуваний ні за духом, ні за стилем компоновання герба не менш чудово невдала як самостійна спроба компоновання герба не менш чудово щодо графічного виконання] (Лукомський В. Нарбут як геральдичний митець. — 1925 р. Передрук на правах рукопису // Архів Інституту літератури АН УРСР; ф. 13—4, спр. 239, арк. 11—12; епр. 240, арк. 13).

ковичів. Феодальна роздробленість, часті переміщення володарів по «столах» різних князівств сприяли виникненню тією чи іншою мірою усталених територіальних символів («архангела Михаїла», «лева» та ін.), розвиток яких протягом тривалого часу внаслідок відомих історичних обставин перебігав у рамках геральдичних систем інших держав — Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Посилення національно-визвольного руху, оформлення нової державності у XVII ст., обставини початкового періоду перебування українських земель у складі Російської держави сприяли перетворенню символіки соціального стану — козацтва — на державну й до певної міри — на етнічну, загальнонародну. У XVIII ст. ця символіка переважила за значенням стару, територіальну. Ця традиція була перервана діями самодержавства наприкінці того століття.

Розвиток національно-визвольного руху в межах Австрійської імперії, революційні події 1848 р. привели до відновлення старого герба Львівської землі, перетворення його на своєрідний національний символ. Дальшим виявом цієї традиції стало прийняття гербу ЗУНР, а в сьогоденні — відновлення історичного герба міста Львова.

Усі згадані вище символи по праву належать історичному минулому, втілюючи в собі конкретні етапи історії Давньої Русі та України. Інша справа, що геральдична діяльність Центральної Ради (а згодом гетьмана і Директорії) наклала на сприйняття історичної символіки специфічний відбиток.

Замість закономірного (пропонованого Грушевським) створення нових державних символів діячі Центральної Ради віддали перевагу історичному підходу до справи. Внаслідок цього знак одного й того ж накреслення відомий в історії у трьох «іпостасях»: по-перше, як варіант особистого знака давньоруського князя Володимира Святославича, що репрезентував його владу у стосунках із підлеглим населенням і у зносинах із зовнішнім світом під час його правління (980—1015); по-друге, як запроваджений 1918 р. герб певної державності; по-третє, як сталлий елемент емблематики різноманітних політичних організацій цілком визначеного спрямування. Цю спробу «перекинути місток» через віки не можна вважати вдалою ні з погляду вихідних міркувань, ні з погляду її наслідків. З одного боку, знак князя Володимира не належить виключно історії жодного зі східнослов'янських народів,

з іншого, в пам'яті багатьох людей, що живуть сьогодні, цей символ став асоціюватися з подіями часів громадянської війни. З цим мусить рахуватися кожен, хто вбачає у тризубі сучасний національний символ українського народу.

Що ж стосується жовто-блакитного прапора, то його виникнення у середині XIX ст. було з точки зору історичного процесу цілком звичайним явищем. Революційні події 1848—1849 рр. дали життя не лише йому, а й кільком іншим національним символам європейських народів, які існують й донині. Іншого прапора, який впродовж тривалого часу претендував би на роль національного символу, в українській історії не було.

Ідею національної символіки як такої у сучасних умовах немає підстав відкидати. Державна символіка, запроваджена на переломі 40—50 рр., була побудована на відображенні політичної суті СРСР, а також природних умов і багатств республік. Нові акти щодо вищих символів прийнято останнім часом у Литві, Латвії, Естонії, Молдові, Вірменії, Азербайджані та Грузії, обговорюються питання символіки Росії та Білорусії.

Поки національна символіка не буде інкорпорована у тій чи іншій формі в систему символіки нашого суспільства, вона і в майбутньому може привабити увагу надрадикалів, які таким чином сподіватимуться справити враження захисників традицій. «У функціонуванні позасвідомого особливу роль відіграє символіка, тому не дивною є підвищена емоційність усього, що пов'язане з національними символами. Отже, для досягнення громадського спокою, нормалізації міжнародних відносин доцільно зняти обмеження на вживання національної символіки, якщо вони ще зберігаються» [72].

Національна символіка посідає гідне місце практично в усіх державах Східної Європи, які утворилися після другої світової війни; і немає сенсу закидати, наприклад, полякам збереження прапора Пільсудського чи кубинцям — прапора Батісти.

Українська національна символіка має право на життя, як і будь-яка інша. Однак тривала занедбаність цієї царини у вітчизняній історичній науці, а також конкретні обставини розвитку української нації у минулому не дають змоги вирішити це питання негайно. Авторі, зокрема, схильні підтримати висловлену у пресі думку [73], що на роль символу українського народу міг би претендувати прапор, який у той чи інший відомий у світовій практиці спосіб поєднав би червоний колір з

жовтим і лазуровим. Здається, що така колористика як найкраще відбила б ідею єдності українських земель, героїчний і тернистий шлях народу, спадкоємність усіх періодів його історії, пам'ять про жертви, принесені ним на вітар свободи, і боротьбу за щасливе майбутнє.

Однак дарма й братися щось вирішувати за сам народ. Та й жоден короткий нарис не може претендувати на вичерпне висвітлення цієї проблеми, значення якої виходить за межі геральдики та вексилології. Відчувається необхідність широкого залучення до її вивчення наукових сил, поглибленого аналізу архівних матеріалів і музейних фондів, дослідження й розробки територіальної та міської символіки, а також символіки усіх етнічних груп, що разом з українцями становлять населення сучасної республіки, та порядку її використання в урахуванням світового досвіду у цій справі. На новому щаблі свого історичного розвитку національна символіка, змогла б служити дружбі народів.

Література: [1] Категорично сформулювати відмінність між державним і національним прапором досить важко. Упорядник спеціального довідника Г.-У. Герцог дає таке визначення найвищих символів держави:

«**Національний прапор.** Вища відзнака держави. У багатьох державах дозволяється його використання громадянами без обмежень, в інших воно дозволяється у певні національні та міжнародні святкові й пам'ятні дні. У решті держав використання національного прапора допускається лише державними установами. Часто також іменується державним прапором.

Державний прапор. Вища відзнака держави, його використання часто дозволяється лише державним установам.

Державний герб. Геральдична вища відзнака, яка використовується лише державними установами» (Herzog H.—U. Flaggen und Wappen.—Leipzig, 1980.—S. 11—12); [2] Див.: *Іванов К. А.* Флаги государств мира.—М., 1971.—С. 67—76; [3] *Грушевський М.* Про гербові знаки України // Народна воля.—1917.—3 верес. ст. ст.; [4] *Грушевський М.* Державний герб України // Народна воля.—1917.—12 листоп. ст. ст.; [5] *Закон про державний герб України* // Київські губерніяльні вісті.—1918.—18 квіт.; [6] *Грушевський М.* Український Державний герб // Народна воля.—1918.—15 лют. ст. ст.; [7—8] *Рапов О. М.* Знаки Рюриковичей і символ сокола // Сов. археология.—1968.—№ 3.—С. 63; [9] *Іоанніс О. М.* Родовіє знаки древнерусских князей X—XIII вв. (Литература и источники) // Геральдика: Материалы и исслед.—Л., 1983.—С. 109—112; [10] *Рыбаков Б. А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. // Сов. археология.—М.-Л., 1940.—Т. 6.—С. 227—257; [11] *Краткие сообщ.* Ин-та материальной культуры.—1956.—Вып. 62.—С. 16; [12] *Молчанов А. А.* Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогат. ист. дисциплины.—Л., 1976.—Вып. 7.—С. 82—84, 88—89; [13] Див.: *Драчук В. С.* Система знамен Северного Причерноморья.—Киев, 1975.—С. 61—85; [14] *Рапов О. М.* Указ соч.—С. 69.—На користь цієї думки, на наш погляд, свідчать і ви-

падки суміщення знака Ярослава Володимировича із зображенням птаха; [15] *Сотникова М. П., Спасский И. Г.* Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X—XI вв.—Л., 1983.—С. 139—198; [16] *Янин В. А.* Актывые печати древней Руси X—XV вв.—М., 1970.—Т. 1.—С. 155—158; [17] *Модзалевский В., Нарбут Г.* До питання про державний герб України // Наше минуле.—1918.—№ 1.—С. 119—121; [18] *Климкевич Р.* Діяльність Михайла Грушевського в царні української геральдики і сфрагістики // Укр. історик.—1966.—№ 1/2.—С. 87; [19] *Різниченко В.* Герб України.—Звенигородка, 1917.—15 с.; [20] *Арциховский А. В.* Древнерусские областные гербы // Уч. зап. Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова.—1946.—Вып. 93. Ист.-архив. секц.—С. 44—45; *Румянцева В. В., Овсієнко О. Ф.* Про давня герби Києва // Архіви України.—1980.—№ 3.—С. 63—65; *Румянцева В. В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма.—Киев, 1986.—С. 22—23; [21] *Янин В. Л.* Указ соч.—С. 115—116; [22] *Румянцева В. Н.* Указ соч.—С. 43—45; [23] Наприклад, на 36 прапорах Богородицю—8, полків XVIII ст. Михайла зображено 9 разів, Богородицю—8, Миколая Чудотворця—7, Георгія—тричі (*Іванов В. В.* Прапори Слободських полків // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія.—К., 1927.—С. 745—747); [24] *Румянцева В. В.* Указ соч.—С. 81, 97—98; [25] *Лукомский В. К., Титольт Н. А.* Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов.—Пг., 1915.—С. 41.—До великого герба входив також «щит сполучених гербів князівств і Областей Південно-Західних»: Волині (срібний хрест на червоному тлі), Поділля (золоте сонце з шістьма променями і золотий хрест на лазуровому полі) і Чернігова (чорний орел у короні, із золотим довгим хрестом на срібному тлі); [26] Див.: *Sokolowski K.* Herb miasta Lwowa.—Lwów, 1933.—S. 8—15; *Маркевич О. В.* Значення печаток міста для дослідження міської геральдики // Історичні джерела та їх використання.—К., 1969.—Вып. 4.—С. 248—251; *Крип'якевич І. П.* До питання про герб Львова // Архіви України.—1968.—№ 1.—С. 44—45; [27] *Длугош Я.* Битва при Архиві України.—1962.—С. 88; [28] *Українська Грюнвальдська битва.*—М.; Л., 1983.—С. 450 (Бібліотека української літератури XVIII ст.—К., 1983.—С. 450 (Бібліотека української літератури); [29] *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка.—Львів, 1917.—Т. 123/124.—С. 1—16.—Див. також: *Грабовецький В. В., Гавриленко В. О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні.—К., 1971.—Вып. 1.—С. 204—298; *Хомченко В. Г.* Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання.—К., 1972.—Вып. 7.—С. 152—160; [30] *Климкевич Р.* National emblems // Ukraine: Concise encyclopedia.—Toronto, 1963.—Vol. 1.—P. 33; [31] *Заметка о козацких знаменах* // Киев. старина.—1890.—Т. 31.—Окт.—С. 154—155; [32] Див.: *Арциховский А. В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник.—М., 1944.—С. 20, 63—66, 127, 160—167, 175; *Рабинович М. Г.* Древнерусские знамена (X—XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии.—М., 1972.—С. 179; [33] *Рыбаков Б. А.* Указ соч.—С. 242—243; *Рабинович М. Г.* Указ соч.—С. 176—180; [34] *Климкевич Р.* Прапор // Енциклопедія української мови.—Т. 2. Словникова частина.—Київ; Нью-Йорк, 1955.—С. 202—203; [35] *Длугош Я.* Указ соч.—С. 2308; [36] *Климкевич Р.* Прапор.—С. 2308; [37] *Літопис Самійла Величка* // Українська література XVIII ст.—К., 1983.—С. 497; [38] *Крип'якевич І.* Прапор Хмельницького // Неділя.—

Львів, 1911.— № 6.— 4 лют.— С. 3; *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1928.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 299; [39] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России.— СПб.; Киев; Харьков, 1903.— С. 135; пор. С. 102; [40] *Крипякевич І.* Назв. праця; [41] Цит. за: *Крип'якевич І., Гнатевич Б.* Історія Українського війська.— Львів, 1936.— С. 252; [42] *Бантыш-Каменский Д.* Указ. соч.— С. 529, прим. 318; [43] *Крип'якевич І.* Назв. праця; Пор. ...: *Грушевський М.* Історія України-Русі.— (X), 1931.— Т. 9.— Пол. 2.— С. 1125—1126.— Ще у лютому 1649 р. Богдан Хмельницький зустрічав польське посольство «під знаком, бунчуком і червоною хоругвою» (Крипякевич І. Назв. праця). Це навряд чи могла бути королівська короґва; [14] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 183.— За деякими відомостями, короґва М. Кривоноса була біла, з червоним хрестом і обвідкою (Крип'якевич І., Гнатевич Б. Назв. праця.— С. 252); [44a] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 284; [45] *Там же.*— С. 225; [46] *Там же.*— С. 322; *Бантыш-Каменский Д.* Указ. соч.— С. 177; [47] *Ісаєвич Я. С.* Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Укр. іст. журн.— 1963.— № 1.— С. 85—87.— Сотня «рицарства козацької служби», створена у Чернігові в першій половині XVIII ст., мала синій прапор з червоним хрестом. Прапор Стародубської сотні був червоний із блакитним хрестом (*Руманцева В. В.* Указ. соч.— С. 54); [48] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 330; [49] *Ісаєвич Я. С.* Назв. праця; [50] *Бантыш-Каменский Д.* Указ. соч.— С. 454, 539, прим. 246; [51] *Заметка о козацких знаменах.*— С. 153—154; [52] *Іванов В. В.* Назв. праця.— С. 744—745; [53] *Заметка о козацких знаменах.*— С. 154; [54] *Там же.*— С. 155—156; *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1968.— С. 48—49, вкл.; [55] *Модзалевський В., Нарбут Г.* Назв. праця.— С. 126; [56] *Климкевич Р.* Прапор.— С. 2309; [57] *Макаренко М.* Запорізькі клейноди в Ермітажі // Україна.— 1924.— Кн. 3.— С. 26—27; [58] *Там же.*— С. 25—34; [59] *Енгельс Ф.* Революція і контрреволюція в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 9.— С. 29; [60] Див.: *Грещило А.* До питання про національний прапор // Пам'ятки України.— 1989.— № 4.— С. 45—46; [61] *Ленін В. І.* Про працю націй на самовизначення // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 258; [62] *Там же.*— С. 259—260, 262; [63] *Томашівський Ст.* Ще в справі українського національного кольору // Неділя.— Львів, 1911.— № 34.— 3 верес.— С. 1; [64] *Скотинський Т.* Український герб та прапор.— Львів, 1935.— С. 3—4; [64a]. Див.: *Думін О.* Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914—1918.— Львів, 1936.— С. 314; [65] *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— С. 46, 48, 61—62; [66] *Ленін В. І.* Україна і поразка правлячих партій Росії // Повне збір. творів.— Т. 32.— С. 278; [67] *Винниченко В.* Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. 2.— С. 108; [68] *Климкевич Р.* Діяльність Михайла Грушевського...— С. 39; [69] Цит. за: *Трембіцький В.* Історичні і правні основи українського державного гербу // Правничий вісник.— Нью-Йорк, 1971.— Кн. 3.— С. 127; [70] *Дорошенко Дм.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1918).— Львів, 1923.— Ч. 2.— С. 66; [71] *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства УССР.*— Харьков, 1919.— № 19.— С. 281—282; [72] *Дементьев И.* О психологии национальных конфликтов // Коммунист.— 1990.— № 1.— С. 45; [73] *Ткаченко В.* Українська національна символіка: у пошуках форми і змісту // Молодь України.— 1989.— 2 серп.; 3 серп.

В. Ф. Верстюк

ПЕРШИЙ СОЮЗ Н. МАХНА З РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ

В історії громадянської війни постать Нестора Махна посідає особливе місце. Це й міфологізований герой, наділений в народній уяві фантастичними рисами і якостями, а в офіційній історіографії — постать ворога, політичного авантюриста, бандита. Обидва підходи не витримують критики, позбавлені достатньої глибини, серйозної документальної аргументації. Вони створюють спотворений образ не лише однієї людини, а й такого соціального явища, як махновщина. Погляд на це явище, як на виключно контрреволюційний куркульський рух, є одним з найхарактерніших синдромів радянської історіографії, найстійкішим стереотипом сталінської формули громадянської війни. Зламати його — нагальна вимога часу.

Махновщина зародилася восени 1918 р., в період розгортання повстанської боротьби проти німецьких і австро-угорських окупантів та їх ставленика гетьмана Скоропадського. У загоны під проводом Махна пішли селяни півдня Катеринославщини, які взяли потім активну участь у відновленні Радянської влади на Україні в першій половині 1919 р. Саме про цей період і йдеться у даній статті. Потім шляхи махновців і Радянської влади почали розходитися усе далі й далі. Незважаючи на це, повстанці відіграли помітну роль у розгромі Денікіна, а потім і Врангеля. У боротьбі з ворогами революції Махно виявив себе талановитим організатором і самобутнім партизанським командиром. Під його керівництвом в окремі моменти об'єднувалися десятки тисяч селян.

В основі розходження махновців з Радянською владою лежало неприйняття селянством України політики «воєнного комунізму», а також різні погляди більшови-

© В. Ф. Верстюк, 1991

ків і анархістів на роль держави у будівництві соціалізму. Після запровадження нової економічної політики більшість селянства залишила махновські загони, і махновщина почала набувати характеру політичного бандитизму. Очевидно, цей факт і змусив Махна, який зазнавав постійних ударів частин Червоної Армії, припинити дальшу боротьбу і в серпні 1921 р. перейти кордон з Румунією. Він помер у Парижі 1934 р., залишивши три книги спогадів, хронологічно доведених до кінця 1918 р.

* * *

4 січня 1919 р. Реввійськрада республіки видала наказ про створення Українського фронту. Командуючим його було призначено одного з військових керівників Жовтневого повстання 1917 р. у Петрограді В. Антонова-Овсієнка. Починався новий етап визволення України від петлюрівців, денікінців, Антанті. Фронту було підпорядковано лише 12 тис. багнетів і шабель з 20 гарматами, — кількість вкрай недостатня для ведення активних бойових дій. Отож, серйозний розрахунок робився на взаємодію з повстансько-партизанськими загонами, кількість яких постійно зростала. «Сили повстанців, — значав В. Антонов-Овсієнко, — не підлягають обліку». Проте і в цьому розбурханому повстанському морі вже була примітною постать Махна. Його зірка швидко сходила на кривавому небосхилі громадянської війни з осені 1918 р., коли доведені до відчаю відверто грабіжницькою політикою німецьких й австро-угорських окупантів та їх маріонеткового гетьманського режиму українські селяни почали формувати повстанські загони і вести партизанську боротьбу. Один із таких загонів з вестителів Гуляй-Поля та навколишніх сіл створив 30-річний Нестор Махно. На той час в його біографії були й участь у революції 1905—1907 рр., й роки каторжної в'язниці, й революційна боротьба у 1917 р. Сам Махно 1929 р., уже в Парижі, характеризує Гуляй-Поле як революційний осередок, писав: «На мою долю випало щастя ще юнаком підпасти під ідейний вплив анархіста-революціонера Володимира Антоні. Завдяки впливу цього революціонера, з одного боку, а також дякуючи тому урядовому терору, який почався в 1906—7 роках по російській землі проти народу, що пробуджувався, я швидко зайняв не останнє місце в бойовій Гуляйпільській групі хліборобів анархістів-комуністів Катеринославської організації і довго й запекло боровся проти

царсько-поміщицького ладу; і хоча, врешті-решт, я все-таки був схвачений сатрапами цього ладу і був «засуджений», але в силу мого неповноліття уник страти, якої зазнали кращі з моїх ідейних друзів... Смертний вирок був замінений мені пожиттєвою каторгою.

Революція 1917 року відкрила для мене в ніч з 1-го на 2-е березня ворота московських Бутирок, а справа революції на Україні змусила мене швидко перебраться з Москви в рідне Гуляй-Поле, де я віддавсь знову... справі організації трудящих для боротьби за нове вільне життя.

В цьому самому Гуляй-Полі за моєю ініціативою був скликаний з'їзд великих і дрібних землевласників, у яких було відібрано і спалено купчі на землю. А під час корніловського походу на Петроград проти Тимчасового уряду і революції за ініціативою з Гуляй-Поля було обеззброєно на великому просторі повітів усю буржуазію, яка співчувала «корніловщині». З Гуляй-Поля ж було подано селянству ініціативу для створення бойових загонів, для роззброєння всіх козачих військ, що знімалися із зовнішнього проти німецького фронту і направлялися на Дон, на допомогу отаману Каледіну... Гуляй-Поле перше майже на всю Україну втілило вже в той час у життя конфіскацію заводів на громадську користь, проводило на них роботи і збувало продукти під контролем тих, хто на них працював» [1].

Махно народився у багатодітній бідняцькій родині, яка рано втратила батька. Нестатки, недоїдання були постійними супутниками його невеселого дитинства: з семи років ходив у підпасках, потім наймитував. Дуже рано у нього прокинулося почуття гострої непримиренності до соціальної нерівності і, що дуже важливо для розуміння його наступних вчинків, глибокої переконаності, що несправедливість можна швидко ліквідувати шляхом експропріації і подальшим перерозподілом благ. Хворобою «експропріації експропріаторів» перехворів не лише Махно. Вона була поширена і серед представників багатьох радикальних політичних партій, в тому числі й більшовиків, а, головне, це гасло дуже імпувало значним верствам знедолених мас. Ось чому виступи Махна, хоч він і не вирізнявся талантом промовця, користувалися у селян восени 1918 р. незмінним успіхом. Він, можливо, як ніхто інший, вірив у революційність селянства, здатність його до непримиренної боротьби проти гетьманців і окупантів. «Саме ця віра підказувала мені, — писав Н. Махно пізніше у спогадах, — що саме серед цих замкнених політично і економічно безправних

і пограбованих селян слід шукати ту силу для боротьби проти гетьманщини за відродження революції, яка повинна проявити себе в Гуляй-Пільському районі вдруге і більш вдало, і виявиться єдиною силою Запорізько-Приазовської області, здатною викликати трудящих українського села і міста взагалі на шлях рішучих дій за свої віковічні права, за незалежне вільне життя і вільну працю» [2].

Своїми діями партизанський загін Махна протягом вересня—грудня 1918 р. завдав багатомисливості як гетьманській варті, так і окупантам. Однак поки що вони не виходили за рамки місцевих масштабів. Значно додала популярності Махну смілива, хоча й невдала спроба наприкінці грудня разом з більшовиками й робітниками Катеринослава захопити місто і утримати його до підходу Червоної Армії. Захопити Катеринослав вдалося, але утримували його повстанці лише одну добу. Переважними силами петлюрівці завдали їм нищівної поразки. Більша частина повстанців полягла на дніпровській кризі під час панічного неорганізованого відступу. Незважаючи на це, махновці напрочуд швидко відновили свої сили. Як і в багатьох таких ситуаціях, головну роль тут відіграли не тільки організаторські здібності та політичні якості їхніх керівників, а й надзвичайно висока революційність мас, готових до збройної боротьби з контрреволюцією. Однак і організаційному вмінню найближчих соратників Махна не можна відмовити. Уже на початку січня на станції Пологи вони зібрали нараду (з'їзд) представників окремих повстанських загонів, що діяли на суміжних з махновською територіях. У нараді взяло участь близько 40 делегатів, яким було запропоновано об'єднати дії повстанців під керівництвом оперативного штабу. З'їзд ініціативу підтримав: на 8 січня було призначено наступ. Розрізнені загони злилися у п'ять полків загальною кількістю 6200 чол. Полки діставали порядкові номери й ім'я батька Махна. Оперативний штаб визначив чотири ділянки, на яких розгорталася бойові дії.

Територія, де діяли повстанці-махновці, була досить великою. Фронт становив 150 верст. Одночасно їм доводилося вести бої і проти петлюрівців, і егерської бригади німців-колоністів, і проти білогвардійських загонів генерала Май-Маєвського. Значна кількісна перевага противника не спинила махновців. Наступ розгортався успішно. Силоміць мобілізовані ворогом селяни масово переходили на бік повсталих у ході перших же сутичок.

Один із соратників Махна В. Білаш у своїх спогадах відзначав, що на 20 січня у махновців налічувалося на озброєнні близько 15 тис. багнетів, 1000 шабель і до 40 кулеметів, а лінія фронту зросла до 225 верст [3].

Саме на об'єднання з цією значною повстанською силою орієнтував Антонов-Овсієнко в наказі від 17 січня 1919 р. свого підлеглого командуючого нещодавно створеної Харківської групи військ В. Ауссема. Щодо Махна завдання було сформульоване так: «В південному напрямі поки що обмежитися прочищенням дороги до Махна, загопи якого треба реорганізувати в полки 13-й, 14-й і т. д., закріпитися міцно в Лозовій і Павлограді, спираючись на ці полки». Безпосередньо завдання «прочищення дороги до Махна» було покладено на окремий загін під командуванням П. Дибенка. Як голова Центробалту й один із перших керівників збройних сил Радянської республіки він зажив широкої популярності у 1917 р. Проте навесні наступного року його революційна кар'єра і життя ледь не обірвалися трагічно. За самочинні дії загопи моряків, який він очолював, під час оборони Нарви від німецьких військ, Дибенка було виключено з партії і передано до революційного суду. Суд виніс смертний вирок, який потім було скасовано.

Отже, 21 січня загін на чолі з Дибенком захопив ст. Синельникове. Про це дізналися махновці, які також шукали контактів із Червоною Армією. Ще на початку січня, відправляючи одного зі своїх найближчих соратників О. Чубенка із загоном проти петлюрівського отамана Самокиша, Махно, у присутності членів штабу, зазначив: «Можливо вдасться з'єднатися з Червоною Армією, яка, за чутками, захопила Белгород і перейшла в наступ по всьому українському фронту. Якщо будеш мати з нею зустріч, уклади з нею військовий союз» [4]. Махно запитав, як до цього ставляться члени штабу. Всі були згодні.

Ще нагальнішою стала потреба в такому союзі для махновців після 20 січня. Несподівано становище на фронті для них ускладнилося. На підмогу Май-Маєвському і німцям-колоністам з Кавказу в Приазов'я почали прибувати частини Добровольчої армії. З Бердянська, Генічеська, Маріуполя в напрямку Гуляй-Поля вирушило близько 20 тис. білогвардійців. Вони захопили ст. Оріхове, Пологи, села Туркенівку і Воскресенку. Гуляй-Поле в запеклих боях переходило з рук у руки. Врешті-решт довелося здати і його. Становище було настільки критичним, що залишалося сподіватися лише на допо-

могу Червоної Армії. «В божевільному танці смерті я зрідка згадував про Червону Армію, але думка про неї була миттєвою і знов кров, кров без кінця», — писав В. Білаш.

26 січня, виконуючи завдання Махна, Чубенко зустрівся у Нижньодніпровську, під Катеринославом, з Дибенком. О. Чубенко не приховував критичного становища повстанців. Їм у край потрібні були зброя і боеприпаси. Дибенко виявляв жвавий інтерес до махновців і обіцяв після взяття Катеринослава одразу ж приїхати до Гуляй-Поля. В спогадах Білаша навіть стверджується, що саме тоді, 26 січня, було укладено угоду про вхід махновських частин до складу дивізії під командуванням Дибенка в статусі бригади. Проте, як свідчать інші документи, це сталося дещо пізніше. Безпосередньо ж після цієї зустрічі було виділено повстанцям 500 тис. патронів і направлено їм на допомогу бронепотяг, а через два дні — 3-й Павлоградський полк.

Союз із частинами Червоної Армії допоміг повстанцям знову визволити район Гуляй-Поля, поповнити запаси зброї, боекомплектів. Присутність загонів Махна, які відтягували на себе значні сили білих, полегшувала командуванню Українського фронту виконання директиви головнокомандувача Й. Вацетіса про вихід військ фронту до Дніпра, а також забезпечила підтримку військам під командуванням Кожевнікова, що входили до складу Південного фронту і наступали на Донбас. Саме повстанці-махновці заповнили розрив між Українським і Південним фронтами, а він був немалий — 160—180 верст.

2 лютого штаб Дибенка уклав угоду про входження до складу його групи частин отамана Н. Григор'єва, який порвав з петлюрівцями і виступив на підтримку Радянської влади. Тоді Укрфронт прийняв рішення про перетворення бригади Дибенка у 9-ти полкову Задніпровську дивізію у складі 3-х бригад. «З 19-го і 20-го полків, — говорилося в наказі, підписаному 19 лютого, — утворити 3-ю бригаду під командою т. Махна, в складі якої організувати 7-й, 8-й і 9-й Задніпровські піхотні стрілецькі полки» [5]. З цього приводу Дибенко приїжджав у Пологи, де й повідомив Нестору Махнові про його призначення комбригом. У бригаду прибули політкоми Петров, Карпенко і Конев. Та вони, як показав час, зі своїми обов'язками не впоралися. Для штабної роботи було надіслано кількох військових спеціалістів, а командирами полків затверджено близьких до Махна Куриленка і Калашникова.

Довіра, з якою поставилося до повстанців і безпосередньо до самого Махна командування Червоної Армії, справила на нього велике враження. Чубенко розповідає, що після однієї з перших зустрічей з Дибенком, повертаючись до Гуляй-Поля у доброму настрої, Махно відверто ділився з ним думками і говорив, що він і гадки не мав про командування бригадою, бо ж не був жодного дня на військовій службі: «А тепер я — командир бригади та, окрім цього, ще й така повага до мене». Крім того, Дибенко сказав йому, що він (Махно) на найкращому рахунку у більшовиків-комуністів і, якщо бувають якісь неприємності, додав Махно, то тільки через те, що «політичні шарлатани» часто його підводять. «Політичними шарлатанами», говорить Чубенко, Махно називав ідейних анархістів. Це не поодинокий факт, який свідчить про те, що стосунки Махна з анархістами як у 1918 р., так і в 1919 р., до розриву з Радянською владою, були епізодичними і значного впливу на нього не справили. Навіть через 20 років після подій, про які йдеться, Махно, який на той час був уже тісно зв'язаний з анархістами в еміграції, у своїх мемуарах знайшов за необхідне визнати, що наприкінці 1918 р. «бували моменти, коли я перебирав у пам'яті імена всіх анархістів, що сиділи у містах, але після спостережень за ними під час моєї подорожі по Росії я не знаходив серед них людей, які б віддавалися цілком справі, початій повстанством. За моїм глибоким переконанням вони не були ні психологічно, ні технічно підготовлені до революції широким трудовим мас...» [6].

З 1-го лютого до початку березня бригада зросла кількісно — з 4-х до 7-ми тис. бійців. Причому вона безперервно перебувала на фронті. Наприкінці січня — на початку лютого в кровопролитних боях махновці, які уже відзначалося, визволили Гуляй-Поле і розташовані поблизу нього містечко й станцію Оріхове, а також села Новокарлівку, Новоселицю, Марфопольє й Федорівку. В оперативному зведенні штабу військ Харківського напрямку за 6 лютого повідомлялося: «Після сильного бою, в якому у противника брала участь важка артилерія, нами зайняті: 17-м полком — станція Пришиб і село Михайлівка, 16-м полком — станція і селище Пологи. «Добровольці», козаки, чеченці розбиті, тікають. Відзначається блискуче керівництво командирів частин на чолі з батьком Махном. Наші трофеї — 2 гармати, панцерник, багато гвинтівок і кулеметів» [7]. У наступні дні зведення повідомляли про визволення махновцями

сіл Воскресенки, Кінських Роздорів, Басані, станцій Магедове, Царекостянтинівка та інших.

Бригада Махна дедалі більше втягувалася у бойові дії. На початку березня у Донбасі й Приазов'ї денікінці зосередили 8—9 піхотних і 2 кавалерійські дивізії, що становило близько 50 % усіх їхніх сил на Південному фронті. У зв'язку з цим потрібно було зміцнити червоні війська в Донецькому басейні і розпочати там наступ. Саме таке завдання і було поставлено перед бригадою Махна.

19 лютого командує Харківською групою військ А. Скачко наказав їй оволодіти залізничною ділянкою Пологи — Волноваха, що й було виконано. 15 березня махновці захопили Бердянськ, а 17 — Волноваху. Це був помітний успіх, який не пройшов повз увагу головнокомандувача Вацетіса. 16 березня він поставив перед Укрфронтом (тобто перед бригадою Махна, оскільки інших частин у цьому районі не було) завдання розвивати операції для оволодіння узбережжям Азовського моря до Таганрога включно.

Махно енергійно взявся за виконання поставленого завдання. Уже в 20-х числах березня його частини підійшли до Маріуполя і блокували місто з суші. Там розташований сильний білогвардійський гарнізон, підтримуваний французькою військовою ескадрою. Маріупольський порт відігравав неабияку роль у постачанні денікінців зброєю і спорядженням; французи ж сподівалися через нього вивозити вугілля з Донбасу і хліб із багатих південних повітів. Бій за Маріуполь тривав три дні. Особливо запеклим він був на території морського порту, де білогвардійці під прикриттям французької корабельної артилерії оборонялися 2 доби, та, втративши 250 чол., відступили. Велику допомогу махновцям подали робітники металургійного заводу. Їх внесок у визволення міста був вагомим, однак це ніскільки не применшувало заслуг бійців 3-ї Задніпровської бригади, які виявляли справжній героїзм. У надісланому до РНК УСРР з нагоди взяття Маріуполя рапорті Дибенко доповідав: «Стійкість і мужність полків не можна описати. Під час наступу полки обстрілювалися з боку ворога і французької ескадри з 60 гармат. Незважаючи на смертельний вогонь, полки йшли без пострілів до сутички з ворогом, після чого під командою доблесного командира 8-го полку, який неодноразово відзначився в боях, т. Куриленка кинулися в атаку. Ворожі укріплення були взяті штурмом... Ці славні полки без відпочинку знову перейшли у наступ. Прошу нагородити 8-й і

9-й полки, артилерійський дивізіон особливими червоними прапорами, а командира 8-го полку т. Куриленка орденом Червоного прапора» [8].

Взяття Маріуполя було славною сторінкою в історії революційного повстанства. Трудове селянство активно вступало до лав махновців, бригада зростала, її чисельність стримувалася тільки відсутністю достатньої кількості зброї і обмундирування. Швидко зростав і авторитет Махна. Він ставав помітною фігурою серед командного складу Червоної Армії, посилювався його вплив на маси. Один із політичних інспекторів, відвідавши 3-тю Задніпровську бригаду, відзначав надзвичайну популярність комбрига серед бійців. Їм імпонувала його скромність, він не відділяв себе від повстанської маси адміністративними бар'єрами. На той час він мав уже кілька поранень, а загалом протягом громадянської війни був поранений понад 10 разів. Звичайно, не останню роль у такій оцінці відіграла і та обставина, що тоді Махно виступав прибічником Радянської влади. У брошурі «Махно» колишній махновець і анархіст І. Тепер (Гордеев), ставлячи за мету розвінчати махновщину і анархізм, водночас в окремих епізодах дає досить об'єктивну і точну характеристику політичних поглядів Махна в зазначений період: «До гуляйпільської групи анархістів Махно ставився досить неприязно за їх зарозуміле ставлення до більшовиків... Ще у лютому місяці 1919 р. під час побачення представника секретаріату Я. Алого (Суховольського) з Махном виявилось, що останній досить і досить індіферентно ставиться до загальних завдань набатівської організації і до тієї позиції, яку вона займала щодо Радянської влади. Махно тоді казав: «Спершу я — революціонер, а потім — анархіст». А інколи він твердив, що зовсім перестав бути анархістом і що всі свої дії спрямує на зміцнення Радянської влади і ліквідацію контрреволюції».

Загалом політичне обличчя Махна навіть до моменту Єлисаветградського з'їзду (2—7 квітня 1919 р.), ще не визначилося. Навіть тоді можна було з упевненістю казати, що цілий ряд причин приведе його в табір комуністично-більшовиків, ось чому в резолюціях Єлисаветградського з'їзду не згадано навіть прізвище «Махно».

У радянській центральній і місцевій пресі того часу Махнові було присвячено не одну схвальну статтю. 3 квітня цілком позитивно про нього писала «Правда». Взяття Маріуполя практично збіглося у часі з визволенням 1-ою Задніпровською бригадою (комбриг Н. Гри-

гор'ев) Одеси і вигнанням з півдня країни антантівських інтервентів. Звичайно, Одеська операція і відкриті нею перспективи походу на захід затьмарили успіхи Махна, але не настільки, щоб їх можна було проігнорувати. 9 квітня 1919 р. голова РНК УСРР Х. Раковський в телеграмі на ім'я Антонова-Овсієнка просив передати усім підрозділам Червоної Армії, що брали участь у визволенні Одеси, гаряче вітання від імені уряду. Він пропонував нагородити частини і командирів, які особливо відзначилися, також керівників Одеської операції, а закінчуючи телеграму, додав: «Одночасно з ними подати до почесної нагороди червоноармійські частини і їх командирів, що відзначилися під Маріуполем».

Початок весни 1919 р. приніс ряд вражаючих успіхів військам Українського фронту, здавалося до остаточної перемоги рукою дістати, а тут ще й сприятливий поворот міжнародних подій: в Угорщині та Баварії проголошено Радянську владу, а за кілька тижнів до того у Москві відбувся I Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Виступаючи на його відкритті, В. І. Ленін запевняв, що хід подій сприяє революційному руху пролетаріату і міжнародній світовій революції. Наприкінці 1917 р., у 1918 р. на неї покладалися великі надії, весною 1919 р. вона здавалася майже реальністю. Заклик «Хай живе світова революція!», наповнювався конкретним змістом, постійно лунав із газетних шпальт, у великих і малих аудиторіях. У її невідворотність дуже вірив командуючий Укрфронтом Антонов-Овсієнко. Виступаючи на урочистому засіданні Всеукраїнського ЦВК 7 квітня 1919 р., він переконував: «Революція рухається вперед. Слідом за Угорщиною рух перекидається в інші країни, і цей рух буде ще більше зміцнюватися з просуванням нашої Червоної Армії. У Києві ми стоїмо в коридорі, який веде до Європи» [9].

Саме тому його зусилля дедалі більше зосереджувалися на організації прориву Української армії на допомогу Радянській Угорщині. Так думало практично усе радянське й партійне керівництво. 23 березня головком Вацетіс доповів Леніну про план спільних дій Червоної Армії з армією Радянської Угорщини. Саме на Український фронт покладалося завдання підтримувати безпосередній і тісний зв'язок із військами Радянської Угорщини. В одній із телеграм Ленін наказував Раковському: «...Ще раз нагадую найважливіші два завдання: прорив через Буковину і взяття Ростова» [10].

Та в тім-то й річ, що друге завдання на початку квіт-

ня внаслідок окремих перемог багатьом здавалося уже виконаним. Антонов-Овсієнко у доповідній записці від 31 березня на ім'я Раковського ставив питання про необхідність повернення з Південного фронту раніше переданих йому українцями частин: «Поведінка Головкама Вацетіса щодо України неприпустима. Треба вимагати підтримки. Наші завдання як тих, що стоять у гирлі коридора у Європу, величезні. Нам мають повернути взяте на Південний фронт і негайно.... Південний фронт цілком справиться. Чекаю відповіді». Недооцінював становище на Південному фронті і голова Реввійськради республіки Л. Троцький. У своїх публічних виступах і наказах на початку квітня він неодноразово стверджував, що ліквідація денікінців скінчиться у найближчі два тижні, оскільки головна перешкода тут — весняні повені на річках і розгрузлі шляхи.

У той час бригада Махна продовжувала наступ у напрямку Таганрога, як того й вимагали накази та директиви. 1-го квітня їй вдалося захопити Новомиколаївку, що на схід від Маріуполя, потім села Безим'янку, Весело-Вознесенське й ще ряд населених пунктів. До Таганрога залишалося 45 верст. Діючи у вузькій смузі вздовж узбережжя Азовського моря, 3-я Задніпровська бригада дедалі більше відривалася від інших частин дивізії. Практично 1-ша Задніпровська дивізія як єдине ціле перестала існувати, 1-ша її бригада на чолі з Григор'євим створила ядро Одеської групи військ, 2-а — Кримської, яка за ініціативою Дибенка успішно вела раніше не заплановану операцію визволення півострова. Насамперед така ситуація позначилася на постачанні бригади. Махновцям доводилося самим забезпечувати себе боеприпасами, зброєю, хлібом і обмундируванням. Це, в свою чергу, ще більш посилювало в ній самочинні тенденції. Переформування повстанських загонів у регулярну військову одиницю, як визнавав пізніше у своїх спогадах Антонов-Овсієнко, було проведено у свій час формально. Для цього в умовах воєнних дій не було достатніх можливостей. Ряд документів, підготовлених політпрацівниками у березні 1919 р., свідчать про складне і суперечливе становище бригади. Так, політкомісар бригади 5-го березня доповідав: «...Штаб повністю ще не організований, за відсутності спеціалістів і технічних сил немає можливості швидко поставити [цю справу] на правильний шлях. Настрій частин чудовий. Всюди помічаються пориви у бій з ворогом. В даний момент є полкові політичні комісари в трьох полках і послано по

одному політпрацівнику в полк. У всій бригаді немає жодного комуністичного осередку, ...літератури і бібліотек немає, червоноармійці прагнуть газет, як хліба... До командного складу ставляться по-товариськи, тих, що, на їх погляд, не підходять, переобирають. У визволених від ворога місцях відбувалися безпорядки, які чинилися не-свідомими червоноармійцями і бандитами, що пролізли до Червоної Армії. Для ліквідації безпорядків вживалися серйозні заходи. У прифронтовій смузі становище задовільне. З боку противника є багато перебіжчиків, навіть зі зброєю в руках. У зайнятих місцевостях організуються революційні комітети, сільські і волосні Ради. Продовольство для червоноармійців вишукується більшою частиною на місцях. До Радянської влади населення ставиться з повагою. Білогвардійців і петлюрівців ненавидять. Контрреволюційного елементу поки не помічається..., мобілізації не було, в армію йде багато добровольців, але не вистачає зброї і обмундирування» [11]. Близький за змістом відгук про становище в бригаді дала комісія № 7 Вищої військової інспекції УСРР в середині березня: «Частини «батька» Махна міцно просякнуті духом і тенденціями безшабашного вільного Запоріжжя. Бригада за станом і тепер більше схожа на окремі партизанські загони... Настрій частин революційний, бойовий, бадьорий. Сильні духом, вони маленькими загонами переможно рухаються під вогнем противника вперед. Декласованих елементів у бригаді багато. Сильно розвинений антисемітизм... Анархістський штаб під виглядом виборності командного складу проводить своїх людей, ставлеників Махна. Серед командного складу все ж є порядні люди, прибічники комунізму... Слід відзначити, що недоліки інтендантського постачання поповнюються реквізиціями, мародерством» [12].

Відособленість бригади, слабка взаємодія її з правим флангом 13-ї армії непокоїли головкома Вацетіса, який ще 26 березня запропонував В. Антонову-Овсієнку передати її Південному фронту. Командування Укрфронту не хотіло втрачати цілком боездатну одиницю, що вела активні бойові дії, тому зволікало з виконанням наказу. Навіть, коли головком повторив його 2-го квітня, Антонов-Овсієнко направив на його ім'я телеграму, в якій просив скасувати розпорядження «про передання 3-ї бригади, якою командує Махно, в розпорядження Південного фронту». Поки головком наполягав на своєму, командує Укрфронтом 15-го квітня включив 3-тю Задніпровську бригаду до створеної ним 2-ї Української

армії. І справа була не лише в махновській бригаді. Антонов-Овсієнко, Подвойський та інші керівники Радянської України, страждаючи «дитячою хворобою лівизни в комунізмі», в квітні—травні були заклопотані лише організацією походу на захід і затримували передислокацію військ у Донбас. Виник цілий ряд конфліктів, у розв'язанні яких довелося брати участь і Леніну.

Доки у верхніх ешелонах радянського керівництва існували різні погляди і з'ясувалися стосунки, у штабі Денікіна досить точно оцінили небезпеку виходу червоних до Таганрога. У зв'язку з цим ворог швидко і майстерно перегрупував сили. Він змусив командування Червоної Армії повірити, що і надалі головні події розгортатимуться в районі Луганська, а сам завдав потужного удару в найслабше місце — на стик Південного і Українського фронтів. Саме туди було кинуте найбільш мобільні білогвардійські частини, в тому числі 3-й Кубанський кінний корпус Шкуро. 7-го квітня при підтримці бронепотягів він прорвав оборону правого флангу 13-ї армії і почав наступ на ст. Гришине, звідкіля відкривався шлях на Волноваху і Маріуполь.

Подвойський же в одному зі своїх наказів 8-го квітня писав: «Немає перепони червоним військам і всюди ворог біжить... Весняний потік пролетарської революції широко розливається, і хвилі Червоної Армії вже б'ють у підірвані склади буржуазних урядів Румунії, Галичини, Польщі, Австрії і Німеччини. Червона Армія нестримна». На той час частини правого флангу 13-ї армії і бригада Махна потрапили у скрутну ситуацію. Оперативні зведення свідчать, що 8-го квітня під ударами переважачих сил ворога 79-й полк 8-ї стрілецької дивізії почав безладно відступати, залишивши ст. Оленівку. Внаслідок цього був повністю оголений лівий фланг бригади Махна, яка, «відбиваючись від багнетних сутичок», відійшла до Новомиколаївки. Крім того, її атакували з боку Таганрога. 3-я Задніпровська бригада вимагала негайної підтримки. Скачку було наказано повернутися з Одеси до Катеринослава і кинути на допомогу Махнові всі наявні резерви, в тому числі бригаду Дибенка з Криму. Останньому знову доручалося керівництво махновською бригадою. Та він вважав визволення Криму важливішим завданням і з виїздом у Донбас не поспішав, а 9-го квітня видав наказ, яким керівництво бойовими діями в районі прориву повністю поклав на Махна. Цей документ спростовує твердження окремих істориків про те, що бригада Махна дезорганізувала фронт

і панічно тікала. Насправді ж вона перебувала в епіцентрі бойових дій, об'єднуючи зусилля окремих розрізних частин, які підходили їй на допомогу. На якийсь час становище вдалося стабілізувати. Однак уже 12-го квітня білогвардійці знову почали наступати, а бригада серйозної допомоги так і не дістала. Того ж дня Скачко телеграфував штабові Укрфронту: «Волноваха взято ворогом. Маріуполь відрізаний. Прорив розширюється, у противника з'явилася вже піхота. Вся серйозність становища у тім, що частини 9-ї дивізії панічно біжать, і полки самовільно знялися з позицій біля Волновахи... Деякі ешелони цих частин добили вже до Пологів... Висилаю у Пологи останній резерв — батальйон інтернаціоналістів під керівництвом Тищенка. Махно виїхав у Маріуполь на фронт, але він не зможе проникнути до місця бою, оскільки Волноваха в руках противника. Дибенко у Сімферополі, йому дано наказ виїхати в Пологи. За моїм наказом з Криму перекидається один полк на Пологи. Однак, з огляду на те, що всі частини 9-ї дивізії за вчорашньою доповіддю комітету гришинських комуністів не являють ніякої бойової сили, весь наш лівий фланг, починаючи від Гришиного і Волновахи повністю зім'ятий» [13]. Закінчуючи телеграму, Скачко просив надіслати частини із західного напрямку і зазначав, що відповідальність за погіршення ситуації має лежати не на ньому, а на фронтовому командуванні. Антонов-Овсієнко різко на це відповів: «Відповідальність лежить повністю на вас, оскільки вам було наказано не захоплюватися Кримською операцією».

Як бачимо, ні Скачко, ні Антонов-Овсієнко не зробили будь-якого закиду в бік Махна. Оперативні зведення за 13—29 квітня свідчать, які випробування випали на долю бригади і як стійко вона їх долала. Бої точилися запеклі і з перемінним успіхом. Населені пункти переходили з рук у руки. 13-е квітня: «На фронті бригади Махна противник, перейшовши у наступ, відтіснив наші частини від Волновахи і захопив її, але контратакою був вибитий і відкинутий до села Новомиколаївки. Бій триває». 15-е квітня: «Після упертого і жорстокого бою нами взята ст. Волноваха». 16-го квітня: «На фронті бригади Махна нами зайнятий Великий Анадол, за 10 верст на північ від Волновахи, просування продовжується. На правому фланзі бригади після запеклого бою нами залишено місто Маріуполь і ст. Мангуш». 19-го квітня повідомлялося, що червоні частини відтісняють противника і просуваються вперед, 23-го квітня — «про-

тивник у безпорядку відступає на Миколаївку, Маріуполь, Карань». І, нарешті, 28-го квітня: «На Маріупольському напрямку затишшя. Наші війська займають населені пункти: Доля — Єленівка — Олександринське — Новомиколаївка — Ігнатівка — Карань — Марієнталь — Табунщикове — Чермалик — Павлополь — Маріуполь» [14]. Прорив ворога вдалося ліквідувати, становище поліпшилося і значною мірою завдяки 3-й Задніпровській бригаді. За цей успіх вона заплатила дорогою ціною: з 6 тис. бійців, які в ній налічувалися, 1 тис. дістала поранення і була госпіталізована, полк біля Кутейникового після відступу 9-ї дивізії був майже повністю знищений. У середині квітня Скачко змушений був визнати: «...3-я бригада Махна, знаходячись безперервно понад три місяці в боях, дістаючи лише жалюгідні крихти обмундирування і маючи в додачу таких ненадійних сусідів, як 9-та дивізія, цілком виснажилася і можна вважати 3-ю бригаду такою, що тимчасово вибула з ладу».

Квітневі бої, відсутність рішучої і ефективної допомоги з боку командування Червоної Армії позначилися не лише на боездатності бригади, а й значно підірвали в ній дисципліну та морально-політичний стан. Кілька місяців бригада перебувала на самозабезпеченні, здобувала продовольство та боеприпаси, вишукувала засоби пересування. Це неминуче вело до загострення взаємовідносин з місцевими органами Радянської влади. Особливо небезпечний конфлікт виник навколо хлібних вантажів, які заготовляла у Мелітопольському і Бердянському повітах експедиція Наркомпроду. Їх систематично перехоплювали Дибенко та Махно. У розпал квітневих боїв Раковський надіслав командуючому Укрфронтом телеграму з вимогою вжити до начдива і комбрига певних заходів. Інакше він погрожував «оголосити Дибенка і Махна ворогами пролетаріату, незважаючи на політичні наслідки». Були й інші телеграми з Олександрівська та Катеринослава. Тоді, коли махновські полки похитнулися, цим вирішив скористатися начдив розгромленої білими 9-ї дивізії Молкочанов. Не маючи змоги прямо звинуватити Махна у зраді, він 18-го квітня телеграфував в інстанції, що нібито махновці погано ставлять ся до червоноармійських частин: забирають зброю, зривають значки, агітують за виборчі засади, не визнають регулярного строю. Однак найбільше червоноармійці були обурені грабіжництвом, розгулами і поголовним пияцтвом, які начебто панували в махновських частинах.

Не будемо відкидати все, про що сказано в цьому рапорті, але, погодьмося, дивно виглядають спроби начальника розгромленої дивізії звинуватити у грабiжництві і пляцтві бригаду, яка вела активні бойові дії. Член Реввійськради Південного фронту Сокольников після тимчасового відступу з Маріуполя запитував у Антонова-Овсієнка і Раковського, чи не вважають вони момент слушним, щоб прибрати Махна, «престиж якого похитнувся». Уся ця інформація йшла по таємних каналах, збиралася нагорі і Махнові була невідома, не зачіпала його честолюбства. Зовсім інакше прозвучав публічний випад проти комбрига харківської газети «Известия». 25-го квітня, коли ситуація на фронті ще не стабілізувалася, у ній несподівано з'явилася передова стаття «Долой махновщину», сама назва якої вже визначала зміст. У ній вкрай негативно зображувалися дії махновців: «...Махновські загони, вліті в Червону Армію, треба зараз у цьому зізнатися, вплинули гіршим чином на її боєздатність. ...Нестійкість наших частин по лінії Маріуполь — Волноваха — Доля цілком, на нашу думку, пояснюється розкладом, яким діє махновщина на Червону Армію». За чією ініціативою була підготовлена ця стаття, так і не вдалося з'ясувати. У всякому разі жоден із радянських чи партійних керівників не підтримав її, але й не спростував. А тим часом саме вона дала поштовх до появи відчуженості у відносинах Махна з Радянською владою.

Нагнітання навколо 3-ї Задніпровської бригади нездорових пристрастей стривожило командуючого Укрфронтом і він вирішив особисто проінспектувати махновські частини. У той же час (27 квітня) до Катеринослава за завданням Політбюро ЦК КП(б)У для розслідування скарг на Григор'єва заявився Я. Гамарник. Пробувши два дні у місті, він доповідав, що ніякої «справи Григор'єва» ні у Епштейна, ні у Аверіна, ні у Реввійськраді не виявилось: «Є тільки деякі матеріали і то не особливо суттєві про Махна... Констатую наявність тут безсумнівної паніки і надмірної нервовості... Тільки-но мені повідомили з політвідділу армії, що загони Махна піддаються переформуванню і відмінно б'ються у двох полках. Настрій, без сумніву, на нашу користь...».

Приїзд командуючого фронтом у Гуляй-Поле оздоровив морально-політичну атмосферу в бригаді. Бійці пересвідчилися, що командування занепокоєне їхнім становищем. Антонов-Овсієнко дав розпорядження негайно виділити бригаді 5 млн крб., бронепотяг, артилерійську батарею, 4-х лікарів і медикаменти, а по повер-

ненні склав на ім'я Раковського і Подвойського «Записку про Махна», в якій докладно, по пунктах, доводив облудність і безпідставність звинувачень проти Н. Махна. Після цього, здавалося, конфлікт було вичерпано і обидві сторони заспокоїлися. 30-го квітня голова РНК УСРР надіслав комбригу 3-ї Задніпровської телеграму, в якій не було ні різких звинувачень, ні погроз, скоріше — настійливе прохання: «В інтересах справи необхідно підняти дисципліну вашої бригади і очистити її від тих елементів, які своїми діями настроїли проти себе робітників Донецького басейну і завдали шкоди вашому імені».

У свою чергу Махно почав відповідь з протесту проти статті у харківських «Известиях», але все ж дав обіцянку тримати революційний фронт. На початку травня Гуляй-Поле відвідав надзвичайний особливого повноваження Ради Оборони Л. Каменев, якого супроводжували Г. Пятаков і К. Ворошилов. Зустрічали високих гостей урочисто, з почесним караулом і мітингом, на якому виступали і Л. Каменев, і Н. Махно. Причому останній говорив про подвиги Червоної Армії, яка прийшла на допомогу повстанцям, про нерозривність долі українських і російських трудівників. У штабі він мовчки слухав Л. Каменєва, який повідомляв про окремі факти, що дезорганізують продовольчу, транспортну і військову справу, про відсутність у районі комнезамів. Махно в основному із зауваженнями погодився, але підкреслив, що всі повстанці стоять за Радянську владу і співпрацюють з більшовиками. У нього вирвалися лише нарікання на діяльність ЧК і комісарів-призначенців.

Після повернення до Катеринослава Л. Каменев опублікував «Відкритий лист командирів 3-ї бригади тов. Махну», який, хоч і містив певну критику, в цілому мав доброзичливий характер, а тому, як і записка В. Антонова-Овсієнка, повністю знімав звинувачення проти махновців. Здавалося б, криза, що так несподівано виникла, остаточно подолана, взаєморозуміння налагоджено, і сторони, кожна для себе, зроблять певні висновки. Можливо, так і сталося б, якби становище на фронті і в країні не загострилося у квітні 1919 р. Радянська влада переживала найкритичніший момент свого існування. На Україні вона була ліквідована, виникла безпосередня загроза захоплення білим Москви. У цій обстановці керівництво УСРР не змогло виявити справжніх, глибинних причин своїх невдач і пішло найлегшим шляхом, перекававши частину з них безпосередньо на

Махна, звинувативши його в дезорганізації фронту — виступі проти Радянської влади. Як це сталося?

На початку травня ситуація в Донбасі залишалася складною. Бої йшли з перемінним успіхом, противник нарощував кількість своїх військ на фронті. Проти 73 тис. червоноармійців він мав 100 тис. чол. Особливо відчутною була перевага білих у кавалерії. Ленін вимагав від Антонова-Овсієнка і Подвойського реальної допомоги Південному фронту. Проте останні продовжували слабувати ілюзіями походу на Захід. 8-го травня наказом по військах Укрфронту 2-а Українська Радянська Армія у повному складі передавалася у розпорядження Південного фронту, де з 3-го травня й мала одержувати всі види постачання. Що ж реально дістав Південний фронт? Виявляється, нічого. Бо на той момент, як свідчить командуючий 2-ою Українською Радянською армією Скачко, уся вона складалася з бригади Махна: «Коли врешті-решт прийшов наказ головнокомандувача про передачу Півдфронтові всієї Укрармії, Антонов вилучив з її складу і Кримську дивізію, перетворивши останню в окрему Кримську армію (наказ Укрфронту 5 травня)... Після цього «вилучення» на початку травня від 2-ої Української Армії залишився тільки... один штаб... 20 травня я доповідав Півдфронту і Укрфронту, що зараз вся 2-га Українська Армія складається лише з бригади Махна» [15].

Про стан бригади на початку травня надходили суперечливі повідомлення: Політвідділ Реввійськради Укрфронту 3-го травня інформував, що становище в ній поліпшується, для чого вжито енергійних заходів. Там на противагу анархістській пропаганді видається газета «Красное знамя», яка користується широким попитом. В усіх полках, а їх було 4, є комосередки. Водночас селянство, яке поповнює бригаду, в більшості неорганізоване, анархісти і ліві есери залякують його комуністичними комнезамінами. Стосунки між командним складом і політпрацівниками загострені. Набагато критичнішою була доповідна записка, складена 4 травня членами Вищої військової інспекції. Їх непокоїв той факт, що район дії махновців збільшувався, а в найближчому тилу окремі частини безчинствували, а подекуди навіть велась антирадянська агітація, спрямована на дискредитацію Червоної Армії. У зв'язку з цим Вища військова інспекція пропонувала замінити бригаду на фронті іншими частинами, провести її переформування і надати вигляду регулярної, Махна від командування усунути і розпочати над ним слідство. І взагалі замінити більшість команд-

ного складу, а в полки влити комосередки з червоноармійців-робітників. Не беремося судити, чи пішла б на користь бригаді зміна командира і слідство над ним, але перепочинку та реорганізації вона потребувала, і негайно. Можливо, тоді б її доля склалася інакше.

Практично з боїв махновці не виходили. Як і в квітні, від них вимагалось продовжувати наступ на Таганрог. 7 травня вони займали позиції на лінії Павлополь — В. Каракуба — Стила. Далі треба було вийти на лінію Таганрог — ст. Квашине. Постачання, як і раніше, залишалось незадовільним. На початку травня бригада одержала лише 7 гармат, і ті без замків. Відсутність зброї не давала змоги забезпечувати повноцінні поповнення полків, хоч бажаних вступити до бригади не бракувало. І тут Махно вдався до одного з відчайдушних і абсолютно партизанських способів дістати зброю, який, на нашу думку, досить виразно передає характер його і як людини, і як діяча. Ще у квітні після захоплення Маріуполя він вивіз з порту кілька мільйонів пудів вугілля, що його приготували білі для французької ескадри. Його розмістили в районах дислокації бригади. А на початку травня Махно надіслав радянському керівництву України телеграму, в якій пропонував обміняти вугілля на зброю і спорядження, мотивуючи свою пропозицію тим, що повстанці не виходять із боїв, а зброї не мають. Вона закінчувалася майже ультимативно: «І тільки тоді ми дамо вугілля та інше, для чого доручить вашому представникові налагодити зі мною товарообмін». Комбриг брав на себе явно більше, ніж йому належало, а це викликало нові підозри.

9-го травня герой взяття Одеси, кавалер ордена Червоного Прапора начдив Григор'єв зчинив антирадянський заколот. 15 тис. бійців його дивізії, посаджені в ешелони, при підтримці бронепотягів почали швидко рухатися у напрямі Катеринослава, Кременчука, Черкаса. Тиллові частини Червоної Армії ледь чинили їм опір, а деякі з них під впливом Григор'євського універсалу і пропаганди переходили на бік повсталих. З пропозицією об'єднати сили Григор'єв звернувся і до Махна. У Харкові і Києві розуміли, що союз двох повстанських отаманів зробить ситуацію катастрофічною. Коли спроби порозумітися з Григор'євим мирним шляхом ні до чого не привели, його оголосили поза законом, а від Махна почали вимагати чітко заявити про свою позицію. Одержавши 12-го травня телеграфне повідомлення від Каменева про зраду Григор'єва, Махно направив своїм

військам наказ, в якому вимагав вжити найенергійніших заходів до збереження фронту: «Честь і гідність революціонера вимагають від нас залишитися вірними революції, народу, і чвари Григор'єва з більшовиками через владу нас не можуть змусити відкрити фронт для кадетів-білогвардійців». У такому ж ключі було дано відповідь і Каменеву. Махно запевняв, що триматиме фронт, але відмовлявся писати відозву проти Григор'єва доти, поки надіслана ним особисто до того депутація не з'ясує причин заколоту і його характер. Таку позицію було спочатку розцінено як зволікання і маневр. Виникла пауза, якої виявилось достатньо, щоб знову закрутити маховик антимахновської пропаганди. З Олександрівська у центр полетіли телеграми про те, що на місто з метою захоплення йдуть три махновські загони. Виконуючий обов'язки харківського окрвоєнка доповідав у Наркомвоєн, нібито розвідкою встановлено «безсумнівний зв'язок Григор'єва з Махном». Харківський меншовицький «Наш голос» 13-го травня у статті «Новая опасность» не без політичної зловтіхи щодо своїх постійних опонентів-більшовиків і собі підклав дров до багаття: «Ми не знаємо, чи приєднав уже Махно до Григор'єва, але ж ясно, що фізіономія Махна досить схожа на фізіономію Григор'єва, а фізіономія його армії абсолютно така, як фізіономія армії Григор'єва. А, крім цих двох, скільки таких авантюристів...».

Чутки, які поповзли по телеграфних стрічках, дійшли і до Махна. 13-го травня він відбив у центр телеграму: «...Жодна частина моїх військ не знята з фронту, жодного повстанця мною не направлено ні на Олександрівськ, ні в інший пункт Радянської республіки. Навпаки, повстанці ведуть успішний наступ на денікінському фронті і знаходяться за три версти від Кутейникового» [16]. Потім надійшов ще ряд аналогічних телеграм. В інтерв'ю кореспонденту харківської більшовицької газети «Коммунар» 14-го травня Каменев категорично заперечив чутки про підтримку Махном Григор'єва.

Через декілька днів у Гуляй-Поле повернулася депутація махновців на чолі з Чубенком. Зіткнувшись у дорозі з наслідками єврейського погрому, вчиненого григор'євцями, вона визнала їх контрреволюціонерами. До цієї ж думки пристав і штаб. 17-го травня вийшов перший номер махновської газети «Путь к свободе», де в статті «Новий Петлюра» Григор'єв і григор'євщина були затавровані як «підступний національний контрреволюційний вовк, що намагається штовхнути народ на

злочинний і згубний для революції, шлях національного цькування та ворожнечі». Стаття закінчувалася закликом до робітників, селян і повстанців бути насторожі і залишатися вірними великій соціалістичній революції.

Заколот Григор'єва остаточно розбив ілюзії походу на захід. Терміново довелося кидати на придушення виступу всі можливі резерви і навіть частину фронтових сил. Війська Південного фронту брали участь у ліквідації антирадянського заколоту на Дону в районі станиці Вьошенської. Денікінцям годі було чекати більш слушного моменту для початку наступу, що вони й зробили 19-го травня. Один із найсильніших ударів був точно спрямований у найвразливіше місце Південного фронту: стик 13-ї і 2-ї Українських армій. У цей час махновці переформувалися з бригади в дивізію. Розмови про таке переформування точилися ще під час їх перебування у складі Укрфронту. Принципова ж згода на це була одержана Махном від заступника нарвоєнка УСРР Межлаука під час перебування в Гуляй-Полі делегації Каменєва. 9 травня Межлаук телеграфував у штаб 2-ї Української армії: «Проти переформування бригади Махна в дивізію заперечень не маю». Підтримував цю ідею і командуючий 2-ю Українською армією Скачко. Він вважав, що саме завдяки цьому і в штаб, і в полки махновців вдасться влити військових спеціалістів і політичні сили, які сприятимуть зміцненню дисципліни, нормалізації обстановки, посиленню боєздатності.

Махновські частини, які у квітні зазнали значних втрат, а потім почали переформування, були явно не готові до серйозних боїв. На 15-те травня вони у ході наступу оволоділи станціями Кутейникове та Амвросіївка і створили безпосередню загрозу основним залізничним комунікаціям денікінців у Донбасі та на залізничній лінії Іловайське — Таганрог. Це викликало активну захисну реакцію ворога. Штаб Махна доповідав: «Згідно з наказом по армії наші частини перейшли в наступ 11 травня по лінії від Морде до ст. Моспіне. Наступ розвивався успішно, були захоплені головні опорні пункти. Відсутність налагодженої і термінової доставки патронів змусила залишити багато позицій і зупинити наступ. Крім того, частини абсолютно не мають патронів, і, присутуючи вперёд, перебувають у загрозливому становищі на випадок серйозного контрнаступу противника. Ми свій обов'язок виконали, але вищі органи затримують постачання армії патронами».

Пізніше Антонов-Овсієнко у своїх спогадах визнавав, що треба було зміцнити групу Махна, і якби цього вдалося досягти вчасно, можна було б розраховувати на успіх в Донбасі. Проте допомога Махну запізнивалася. Єдиний полк (55-й Український), який командування 2-ї армії змогло перекинути в район ст. Моспіне, 17-го травня розбила кіннота Шкуро.

Як свідчить оперативний наказ по 13-ій армії за 22-е травня, противник, зосередивши значні сили проти правого флангу 9-ї дивізії, прорвався між нею і частинами Махна. До того ж, кінноту Шкуро під час прориву підтримували танки. Як правило, радянська історіографія, не вдаючись до подробиць, одноставно твердить про зраду Махна і повну дезорганізацію ним фронту, про антирадянський махновський заколот, який нібито сприяв наступу денікінців на Харків і Катеринослав. Документи ж свідчать зовсім про інше.

Довелося відступати. Проте ще ніхто у цьому не вбачав зради і трагедії. Махновці об'єктивно поступалися силою ворогові, не мали достатньої кількості зброї і боєприпасів. Командуючий 2-ю Українською армією повідомляв по інстанції: «Волноваський прорив власними силами армії не тільки не може бути ліквідований, а й не уявляється можливим спинити успіх ворога, що розвивається. Для ліквідації прориву і відновлення попереднього становища необхідно терміново не менше однієї піхотної бригади при відповідній артилерії і кінноті. Дивізія Махна відчуває гостру потребу в патронах і артилерійських снарядах. У резерві 2-ї армії лише 2-й інтернаціональний полк (400 багнетів)» [17]. 23-го травня головком Вацетіс, констатуєчи факт відходу, вимагав від Укрфронту негайно направити протягом 24-х годин у цей район боездатну бригаду піхоти з дивізіоном артилерії. Як відомо, він протягом двох місяців наполягав, щоб Укрфронт перекинув у Донбас війська і все — марно. Неодноразові звертання Леніна до керівників України також не допомогли. Тоді 16-го травня на Україну прибув голова Реввійськради республіки Л. Троцький, який навесні 1919 р. розгорнув запеклу боротьбу з партизанщиною у Червоній Армії. 19-го травня він провів об'єднане засідання членів ЦК РКП (б) і ЦК КП(б)У, на якому було ухвалено ліквідувати український фронт. В поле його зору одразу ж потрапили й махновські частини. Переформування бригади в дивізію викликало у Троцького бурхливу негативну реакцію. Не допомогли навіть дуже слушні заперечення Скачка.

А тим часом командуючий 2-ю Українською армією вважав, що різка зміна політики щодо Махна може призвести до згорання ним бойових дій, погіршення ситуації на фронті й урешті-решт до відкритого розриву між Радянською владою і повстанцями: «Якщо Півдфронт і РВР Республіки вважають, що зараз настав момент рішучої політики щодо Махна, то наказ про скасування самочинного переформування бригади Махна в дивізію буде першим кроком такої політики, але, раз почавшись, така політика приведе до збройного зіткнення з Махном. Передбачаючи збройну сутичку, варто пам'ятати, що вся 2-га Українська армія тільки й складається зараз з бригади Махна, що українські частини з інших армій, які всі геть вийшли з повстанських загонів, не підуть проти Махна, і що для ліквідації Махна необхідно мати не менше двох добре озброєних і повночисельних російських дивізій. Якщо такі реальні сили є в запасі Півдфронту, то тоді можна починати рішучу політику з Махном...» [18].

Скачок як у воду дивився. Далі все відбувалося майже так, як він передбачав. У 20-х числах травня Махно «бомбардував» Харків і Катеринослав телеграмами з вимогами негайно дати зброю і особливо патрони. Іноді повстанцям доводилося відбивати атаки ворога без жодного патрона і в бою захоплювати зброю у противника. Все це призводило до невиправданої масової втрати бійців. Лише в бою під Гришиним махновці втратили майже 3000 чол. По їхніх полках поповзли чутки про зраду повстанців керівництвом Червоної Армії. Посилюся хитання у селянському середовищі, викликані політикою «воєнного комунізму». Махно намагався нейтралізувати їх і зберегти боездатність частин. 24-го травня він опублікував статтю у газеті «Путь к свободе», де, виклавши ряд заперечень проти інституту державної влади взагалі, на провокаційний заклик лівих есерів і меншовиків виступити проти існуючої влади з метою її ліквідації і встановлення іншої, «кращої», прямо відповів: «Ні і Ні! Будь-яка ліквідація влади нині викличе до життя іншу владу, не кращу, а скоріше — гіршу...». Проте на той час ідеологічні розходження Махна з більшовиками побудовані на протилежних оцінках «воєнного комунізму», вже стали очевидними.

Якщо військові діячі (Антонов-Овсієнко, Скачко, Дибенко) були впевнені в тому, що Махно буде і далі вести боротьбу з денікінцями, то радянське і партійне керівництво займало щодо нього різко негативну пози-

цію. 22-го травня частини Червоної Армії захопили центр григор'євського заколоту — ст. Олександрію. Частину заколотників було розпорошено. Вони вже не становили небезпеки. Становище на Південному фронті ще не сприймалося як катастрофа. 25-го травня в розпал наступу Шкуро Рада Робітничо-Селянської Оборони УСРР розглянула питання про Махна і ухвалила рішення, яке варто навести повністю: «1) Ліквідувати Махна в найкоротший строк; 2) Запропонувати ЦК всіх радянських партій (комуністів і українських соціалістів-революціонерів-комуністів) терміново застосувати політичні заходи по ліквідації махновщини; 3) Запропонувати командуванню УСРР протягом доби розробити військовий план ліквідації Махна; 4) Запропонувати ЧЕКа прифронтової смуги організувати зі своїх загонів полк, який має бути негайно кинутий в район дії Махна; 5) Звернутися до Реввійськради Південного фронту через Реввійськграду Республіки для координації дій по ліквідації Махна; 6) Цю постанову довести до відома Реввійськгради республіки телеграфом» [19].

Читаючи документ, думаєш уже не про морально-етичні принципи, якими керувалися члени Ради Оборони, готуючись до розгрому своїх, навіть, не вчорашніх, а нинішніх союзників, які виявляли готовність боротися зі спільним ворогом, аби лише були патрони і гвинтівки. Намагаєшся кваліфікувати їхні дії з військового і політичного боку. Яким чином, ліквідувавши Махна, вони планували стабілізувати ситуацію на фронті? Адже в усіх підручниках з військового мистецтва твердиться, що під час наступу ворога небезпечною є будь-яка заміна частин. З іншого боку, бійці махновських підрозділів були вихідцями саме з тих районів, де йшли бої, і підтримували найтісніші контакти з населенням. Широкомасштабна операція проти Махна призвела б лише до загострення тут політичної ситуації.

Гадаємо, таке рішення було прийняте під впливом кампанії боротьби проти партизанщини взагалі, й української, зокрема, 20-го травня орган ЦК КП(б)У «Коммунист» надрукував статтю Троцького «Українські уроки», написану з приводу ліквідації григор'євського заколоту. Однак автор її не приховував, що мислить масштабніше, констатує, ніби григор'євщина є лише п'яним свідченням про виродження партизанщини. Саму її суть голова РВРР пов'язував із природою дрібної буржуазії, в тому числі й селянства, на здатність яких до революційних перетворень він дивився досить скептично: «Дріб-

ний буржуа, навіть прийшовши до влади або примазавшись до влади, залишається в опозиції до самого себе: влада йому не під силу, вона зв'язує його, лякає, бентежить, дратує або вимагає від нього незвичайної витримки і внутрішньої дисципліни. І ось, тримаючись за владу, він водночас силкується вискочити з державної упряжі. Як «міцний мужик» він влаштовує час від часу повстання під найбезглуздішими гаслами, що фабрикуються для нього контрреволюційними авантюристами».

У статті неважко вловити і безпосередні закиди в бік махновщини. Але зрештою йдеться не про ставлення Троцького до селянства, про це вже писалося, а про методи, якими він пропонував боротися з партизанщиною. На той час він довіряв лише «розпеченому залізу». Саме таким чином і закликав розправлятися з повсталими козаками в районі Вьошенської. Цього ж вимагав і на Україні: «Період партизанства надто затягнувся на Україні. Саме тому ліквідація його набула такого хворобливого характеру. Зараз уже доводиться застосовувати розпечене залізо. Однак, що роботу треба виконати. Треба покінчити з авантюристами не на словах, а на ділі, і, що ще більш важливо, треба покласти край авантюризму, треба створювати справжню армію, правильно організовану, з твердим єдиним внутрішнім режимом. Треба нещадно розігнати пройдисвітів — невігласів, які нікому і нічому не підкоряються».

Ці небезсумнівні викладки голови РВРР здаються нам нічим іншим як своєрідним теоретичним обґрунтуванням рішення Ради Оборони УСРР про ліквідацію махновщини. Дуже часто явище, хоч воно й виходило безпосередньо із середовища селянства чи робітничого класу, але при цьому не узгоджувалося з теоретичними побудовами більшовиків та їхніми уявленнями про характер революції, одразу ж діставало ярлик контрреволюційності. Так вийшло і з махновщиною. Відчувши, що вона не уніфікується з тими економічними, політичними й ідеологічними категоріями, які відстоювали більшовицькі, останні не вдалися до глибокого внутрішнього аналізу цього соціального явища, не шукали ні причин його, ні рушійних сил, просто вирішили скористатися відливою військовою ситуацією. Нам ще довго доведеться відкривати для себе подібні «витрати революції». Ліс рубають — тріски летять.

Одразу ж постало питання, як рішення Ради Оборони втілити у життя. Військові (начальник оперативного штабу Укрфронту) розробили проект плану, яким передба-

чалось два можливі варіанти. У штабі добре знали співвідношення сил і розуміли всю безперспективність прямих воєнних дій проти махновців, які мали майже 20 тис. багнетів і 2 тис. шабель. Незважаючи на те, що в останніх боях два махновські полки були розбиті, писав начальник оперативного штабу, «бригада являє дуже сильну бойову одиницю». У зв'язку з цим пропонувалося або вивести частину махновських полків на інші ділянки фронту чи навіть на інші фронти, або, використавши реорганізацію бригади в дивізію, влити в неї новий як командний, так і рядовий склад, що змінило б дух частин у бажаному напрямі.

Практично це був той же варіант, який кількома днями раніше пропонував і відстоював Скачко. Причому автор плану явно схилився до другого варіанту, тому що перший, на його погляд, здійснити було б дуже важко. З одного боку, небажано знімати частини з фронту, з іншого, — невідомо було, чи захочуть махновці залишати свої райони і передислоковуватися до інших. Другий спосіб здавався прийнятнішим. Пропонувалося переформувати бригаду в дивізію з тим, щоб у процесі її реорганізації, оскільки «протяжність фронту, який займають загони Махна, настільки велика, що, звичайно, далеко перевершує всі норми, визначені для фронту не тільки бригади, а й навіть дивізії», розділити його (фронт) на декілька (2—3) дільниць. Крайню ліву з них з відповідним числом військ планувалося підпорядкувати начальнику 9-ї дивізії, центральну — командарму 2-ї, а приморську — тимчасово залишити за Махном. План потрапив до одного з членів Ради Оборони УСРР А. Бубнова, який визнав його неприйнятним, оскільки, по-перше, на його думку, Махно зрозумів би його мету і не підкорився б, по-друге, зміна командного складу довга і марудна справа, по-третє, вважав він, «всередині бригади Махна не було сили для ліквідації Махна». Тому «необхідно мати план концентрації навколо Махна збройних сил, взятих з різних частин. Це можна зробити шляхом поступово перекидання на Південний фронт нових частин, які мають бути заздалегідь настроєні на особливе завдання і визначені для ліквідації Махна. Такого плану начальник штабу не розробив» [20]. Отже, і цього разу, тепер уже востаннє, раціональне зерно було відкинуто. У вищих ешелонах вперто не хотіли рахуватися з реаліями життя. Тоді безкомпромисність вважалась вищим проявом революційного духу.

28-го травня Реввійськрада Південного фронту пові-

домила штаб махновців про заборону реорганізації бригади в дивізію. Неважко було передбачити, що це викличе у Махна бурхливу відповідну реакцію. Маючи дуже неврівноважений і вибуховий характер, через що більшу частину свого дев'ятирічного ув'язнення він провів у кайданах, Махно часто втрачав контроль над собою або вдавався до крайніх заходів. Так було і цього разу. Через півтори години після одержання телеграми з штабу фронту туди полетіла відповідь: «Я ніколи не прагнув до вищого звання... і, залишаючись чесним революціонером щодо Револуції і народу, заявляю, що з 2-х годин дня цього 28 травня не вважаю себе начальником дивізії, а відповідно і комбригом 3. Надаю вільне право кожній бригаді, що становлять 1 повстанську дивізію, переходити в розпорядження Півдфронту і Чикваная або розбитися на самостійні загони і працювати в інтересах народу — це їхня воля. Сам же прошу надіслати людину, яка б прийняла звітність коштів, що видавалися штабом армії... Я більше зроблю у майбутньому в низах народу для революції — я йду. Батько Махно» [21].

Можливо, «батько» сподівався, що штаб фронту, зрозумівши безвихідність ситуації, звернеться до нього з проханням залишитися і скасує свій наказ. Проте цього не сталося. Того ж 28-го травня командарм 2-ї армії віддав наказ начдиву 7-ї дивізії Є. Чикваная виїхати в Гуляй-Поле для прийому бригади у Махна і призначення в ній нового командування. Щодо 7-ї Української дивізії, то вона, за задумом Антонова-Овсієнка, була створена в квітні і мала складатися з бригади Махна, окремої бригади Покуса, Кримської бригади і 5-го кавалерійського полку. З бригади Покуса боездатним виявився лише 55-й полк, який денікінці 17-го травня розбили. Інші полки ще тільки мали формуватися у Катеринославі. Однак цьому завадила григор'євщина. Кавалерійський полк був кинутий проти григор'євців і до дивізії не потрапив. Не потрапила туди і Кримська бригада. Скачко писав, що вона, певно, просто не встигла сформуватися. Таким чином, як і 2-а Українська армія, 7-а дивізія складалася лише з бригади Махна, та й то доти, доки він не вирішив переформувати її в дивізію. Нам не вдалося виявити жодної згадки в документах про те, що 28-го чи в найближчі 1—2 дні Чикваная приїздив у бригаду Махна.

Тим часом реакція махновців на ці події була швидкою і рішучою. 29-го травня командуванню Південного

і Українського фронтів, у Київ Раковському, в Харків Каменеву і навіть у Москву Леніну штаб першої повстанської дивізії надіслав телеграму, в якій висловив свою категоричну незгоду з рішенням Півдфронту як несправедливим щодо «вождя повстанців тов. Махна» і попереджав, що воно може мати фатальні наслідки: «Усі одинадцять полків повстанців, що входять до першої повстанської української дивізії, вважають тов. Махна своїм найближчим і природним вождем, висунутим усіма труднощами і довгим шляхом революції. Абсолютно достовірно, що із залишенням т. Махном свого поста цілі бригади не приймуть ніякого командування. Безсумнівно, що це згубно позначиться на фронті і в тилу революції».

Це, так би мовити, емоційна, декларативна частина. Проте в штабі цим не обмежилися і постановили: 1) настійно запропонувати Махнові виконувати й далі свої обов'язки і повноваження; 2) перетворити махновські частини в самостійну повстанську армію, керівництво якою доручити т. Махну. Далі в постанові говорилося про підпорядкування щойно створеної армії в оперативному плані Півдфронту; оперативні накази по армії мали повідомлятися всьому командуванню. «Штаб першої повстанської української дивізії категорично запевняє, — підкреслювалося в постанові, — що всі можливі непорозуміння, які створюються звичайно неточною інформацією агентів влади, безумовно, можуть і повинні ліквідуватися товариським шляхом». Зав'язався телеграфний двобій, оскільки, як слушно відзначив Антонов-Овсієнко, Реввійськрада Південного фронту за тих обставин була просто неспроможна на будь-які реальні дії проти Махна. Телеграф передав, що Реввійськрада Південного фронту визнала дії і заяву Махна злочином, через що він підлягає арешту і суду Ревтрибуналу. В зв'язку з цим Реввійськраді 2-ї Української армії наказувалося вжити негайно всіх заходів до того, щоб Махно не unik кари.

Тим часом денікінці продовжували наполегливо атакувати, кіннота Шкуро йшла вперед, білі захопили Гришине. 13-ту армію було розбито. Скачко просив підкріплення, однак їх не було. Більше того, в перші дні червня Троцький викликав на зв'язок Махна і запропонував йому зайняти своїми військами фронт, залишений 13-ю армією, тобто розтягнути частини ще на 100 верст. Махно почав доводити, що у нього для виконання такого завдання немає ні людей, ні зброї. Троць-

кий наполягав, Махно відмовлявся. Так і тривала розмова, аж поки Махно не зірвався на міцну лайку. Зв'язок одразу ж припинився.

У такій ситуації виконком Військово-революційної ради Гуляй-Поля, обговоривши становище на фронті, вирішив скликати 15-го червня черговий з'їзд представників району. Радянське керівництво кваліфікувало це як контрреволюційний крок. На його проведення було накладено табу. 4-го червня з цього приводу вийшло одразу два накази: голови Реввійськради республіки за № 1824 і один із перших наказів призначеного командуючим 14-ю (колишньою 2-ю Українською) армією Ворошилова. З наказу Троцького Махно фактично поставав як ворог, один із ініціаторів з'їзду, «цілком спрямованого проти Радянської влади на Україні і проти організації Півдфронту». А двома днями раніше, 2-го червня, газета «В пути», що видавалася при поїзді голови РВРР, опублікувала статтю Троцького «Махновщина». Як і свого часу від Григор'євщини, стаття не залишалася від махновщини каменя на камені. І це можна зрозуміти. Однак йдеться про інше. В одній із архівних справ вдалося знайти машинописну копію цієї статті, остання частина якої раніше в пресі, а потім і в творах Троцького не публікувалася. У нас немає повних підстав стверджувати, що цей текст належав Троцькому, хоча він багато в чому перегукується з раніше поданими уривками з «Українських уроків». Він не потребує особливих коментарів. Читач сам зможе дати йому належну оцінку. «Наступ противника, — зазначається, зокрема, в ньому, — сам висунув питання про ліквідацію махновщини... В даний момент ворог, що захопив більшу половину території, на якій Махно користувався популярністю, відірвав у нього соціальну базу. Даний момент найбільш зручний нам для ліквідації махновщини вже тому, що, вводючи наші регулярні частини, ми можемо убити авторитет партизанщини і батьківщини можливими нашими успіхами, завдяки чому авторитет регулярних частин може піднятися ще вище. Здача Гуляй-Поля для нас із політичних міркувань бажана». Іншими словами, мета виправдовує засоби. І Гуляй-Поле було-таки здано. Махновці не змогли його оборонити власними силами, а допомоги так і не дочекалися. Дехто з радянських керівників не приховував радощів з приводу перемоги, якої вони так прагли і яка, до того ж, дісталася руками ворога. Командуючий 14-ї армії Ворошилов телеграфував голові РВРР, головкому

і командуючому Півдфронтом: «Махновія розбита Шкуро на гамуз. Окремі махнята волають про захист і покірність Радянській владі. Момент для ліквідації цього гнїйника найзручніший. Наша біда — відсутність регулярних частин, котрими треба зайняти махновський фронт і ліквідувати залишки банд» [22]. У цей час Ворошилов перебував із Махном в одному поїзді і отримав наказ від командуючого фронтом про його арешт і передачу до реввоентрибуналу, але нічого не міг вдіяти, бо, хоч і носив звання командарма, не мав навіть полку під власною рукою.

Агітаційно-пропагандистська антимахновська кампанія набула широкого розмаху. Не шкодував чорних барв для Махна у виступі на Всеукраїнському з'їзді волвиконкомів і Е. Квірінг. Його виступ преса опублікувала під заголовком «Новий зрадник Махно». Харківські «Известия» підтвердили, що їхній квітневий виступ не був випадковим і вибухнули новою статтею «Ще раз геть махновщину». Однак партія першої скрипки в цьому оркестрі належала Троцькому. Його статтю «Махновщина» передрукувало кілька республіканських газет. Наказ № 1824 розмножувався і зачитувався у всіх гарнізонах. В день його підписання Троцький мав зустріч з представниками преси, під час якої домавив зустріч з представниками преси, під час якої домавив, що оздоровлення Південного фронту — це насамперед ліквідація Гуляй-Поля. 6 червня в одному з наказів голови РВРР відверто говорилося про зраду Махна, а ще через два дні (8 червня) з'явився новий наказ під назвою «Кінець махновщини».

Тимчасом «комбриг-зрадник» перебував на фронті. 6 червня на ст. Царекостянтинівка відбулися збори комскладу і штабних працівників бригади. Обговорювалося питання про ставлення до оголошення махновців поза законом. Вирішили призначити начальником польового штабу Білаша, який наполягав на пошуках шляхів примирення з командуванням червоних. Махно ж після деяких вагань надіслав командування армією, фронтом, вищим партійним і радянським керівникам телеграму, в якій просив прийняти у нього дивізію і таким чином зберегти рештки повстанства. Відповіді не надійшло. До 9 червня махновці змушені були відступити на лінію: Новоспасівка — Царекостянтинівка — Гуляй-Поле — Гайчур — Чаплине. Того ж дня на ст. Гуляй-Поле відбулося нове термінове засідання членів польового штабу, Військово-революційної ради і спілки анархістів. На порядку денному стояло одне

питання: що робити далі? Думки розділилися. Одні — полягали згорнути полки і відступити за Дніпро, інші — стояти до кінця на фронті. Треті пропонували передати основну масу бійців червоному командуванню, а з незначними силами податися у тил до білих. Нарада так значними силами податися у тил до білих. Нарада так нічого і не вирішила, бо почався наступ шкурівців і Махно вїхав на ст. Гайчур. Звідси 9 червня він дав ще одну телеграму, адресовану В. Леніну, Л. Каменеву, Г. Зінов'єву, Л. Троцькому, К. Ворошилову. В ній містилися грікі роздуми людини, до якої варто було б і прислухатися. У нас немає змоги навести повністю цю телеграму, однак і окремі її фрагменти дають можливість зрозуміти, що Махно був далеко не авантюристом, образ якого спочатку намагалася створити офіційна пропаганда, а потім її історіографія. «Мене виставляють і бандитом, і спільником Григор'єва, і змовником проти Радянської республіки в розумінні відновлення капіталістичних порядків. Так, у № 51 газети «В пути» Троцький в статті під назвою «Махновщина» ставить запитання: «Проти кого ж повстають махновські повстанці?» й упродовж усієї своєї статті доводить, що махновщина є по суті новим фронтом проти Радянського ладу, і жодного слова не говорить про тяжкий білогвардійський фронт, на якому з перших днів повстання селян проти гніту гетьмана-поміщика повстанство зазнавало і зазнає незліченних жертв... Я абсолютно переконаний у тому, що Центральна державна влада вважає все повстанство в цілому несумісним з державним будівництвом в тому його розумінні, в якому це будівництво проводиться сучасною державною владою. Одночасно Центральна влада вважає повстанство зв'язаним зі мною й існуюча недружелюбність та ворожнеча Центральної влади до повстанства переноситься головним чином на мене... Відзначена мною ворожа, а останнім часом наступальна поведінка Центральної влади щодо повстанства, за моїм глибоким переконанням, із фатальною неминучістю веде до кривавих подій осередині трудового народу, створення серед трудящих сторони якого будуть складатися тільки з трудящих і революціонерів. Я вважаю це величезним злочином перед трудовим народом і його свідомою революцією, який ніколи не можна буде пробачити, і вважаю себе зобов'язаним зробити все можливе для попередження цього зла... Найбільш точним і надійним способом запобігти злочину, що насувається, я вважаю зали-

шення поста, який я займаю. Думаю, що з моєю відставкою Центральна державна влада припинить заперювати революційне повстанство в змовах проти Радянської республіки і поставиться до цього з усією серйозністю як до живого діяльного дітища соціальної масової революції на Україні, а не як до підозрілого стану, з яким торгувалися через кожний патрон, котрий часто просто саботувався військовою амуніцією і обмундируванням... » [23].

Останній раз Махно прибув на лінію фронту 15 червня. На той час махновці спромоглися знову відбити у білих Ногайськ, ст. В. Токмак, Пологи, Гайчур і Гуляй-Поле, проте в тилу у них стояли червоні частини, які намагалися роззброювати окремі повстанські загони. 12 червня на ст. Синельникове прибув Надзвичайний Трибунал і того ж дня були заарештовані колишні члени махновського штабу Бурбига, Михальов-Павленко, Алейников, Коробко, Костін, Полунін, Добролюбов, Озеров. Це справило на Махна сильне враження і «батько» уже відверто вів антирадянську агітацію, мітингував у В. Токмаку. 19 червня він перейшов на правий берег Дніпра. З ним був лише невеликий загін з 500 піхотинців і 300 кіннотників, більшість повстанців залишилась на фронті.

В історичній літературі можна прочитати, що махновські частини першими розсипалися під ударами ворога і оголили фронт. Чи так було насправді? Бригада весь час залишалася на фронті. Після відмови Махна від командування нею керував як начштабу Білаш. Як свідчить дуже гостра і нервова телефонна розмова Дибенка з Ворошиловим і Межлауком, бригада утримувала ділянку фронту Пологи—Бердянськ. Тут були рідні оселі, сім'ї, земля повстанців, і вони боронили їх до кінця. В. Антонов-Овсієнко у червні 1919 р. подав доповідну записку в ЦК РКП (б), у якій аналізував військову роботу на Україні. Незважаючи на те, що розрив з Махном став уже реальністю, він писав: «Насамперед факти свідчать, що твердження про слабкість найбільш заразного місця — району Гуляй-Поле — Бердянськ — невірні. Навпаки, саме цей куток виявився найбільш життєздатним із усього Південного фронту... І це не тому, звичайно, що тут ми були найкраще у військовому відношенні зорганізовані і навчені, а тому, що війська тут захищали безпосередньо свої вогнища. Нестійкість же, проявлена цим районом останнім часом, пояснюється головним чином недоліками

постачання — патронів зовсім не було, гвинтівки були найрізноманітніших систем і т. д. Махно ще тримався, коли побігла сусідня 9-та дивізія, а потім і вся 13-та армія...» [24].

Білаш у своїх спогадах писав, що лише 22 червня Ворошилов надіслав у польовий штаб махновців комісію для прийому частин. У зв'язку з цим наступного дня на ст. Оріхове було складено акта про їх прийом і передачу. Його текст наводить Білаш: «Акт. Даний видано комісією штабу 14-ї армії начальнику польового штабу 1-ї повстанської дивізії Махна т. Білашу в тому, що від нього прийнято і передано знову призначеному начдиву 7-ї т. Круссеру таке:

1. Ділянка фронту по лінії: м. Ногайськ, с. Романівка, Михайлівка, ст. В. Токмак, Кирилівка, Пологи, Гуляй-Поле, Рождественська і Новомиколаївка, всього 135 верст;

2. Піхотні полки:

- а) Новоспасовський (Вдовиченка) у складі 6000 червоноармійців, з яких без гвинтівок 3000.
- б) 8-й Задніпровський (Бондарця) у складі 5000 червоноармійців, з них без гвинтівок 2000.
- в) 7-й Задніпровський (Калашникова) у складі 7000 червоноармійців, з них без гвинтівок 4000.
- г) 9-й Грецький (Тахтамишева) у складі 2000 червоноармійців, з яких без гвинтівок 1200.
- д) 10-й Донський (Бондаренка) у складі 5000 червоноармійців, з яких без гвинтівок 2000.
- е) 11-й Ігнатівський (Ровази) у складі 6000 червоноармійців, з яких без гвинтівок 2000.
- е) Три зведені полки у складі 12 000 червоноармійців, з них без гвинтівок 10 000.
- ж) Група Паталахи у складі 8000 червоноармійців, з них без гвинтівок 5000.
- г) Група Петренка (Платонова) у складі 4000 червоноармійців, з них без гвинтівок 3000.
- і) Два бронепотяги, один озброєний шестидюймовою гарматою, другий — трьома трьохдюймовими при 25 снарядах і 15 кулеметах.
- й) Три польові батареї (9 трьохдюймових гармат, на кожну з них від 3-х до 10 снарядів).
- к) Сто кулеметів на тачанках і до 30 000 патронів.
- л) Постачання і касу — 800 000 крб. та інше майно дивізії.

Голова комісії (підпис)
Члени (чотири підписи)
23. VI 1919 р. м. Оріхове» [25].

Частково махновські частини було перетворено, а інші у тому ж складі боролися з денікінцями на півдні України влітку 1919 р.

Чи варто розгром Південного фронту віднести лише на рахунок української «партизанщини». Гадається, що ні. Дещо пізніше і Троцький причинами провалу визнав хибність загального стратегічного плану, але в червні він не шкодував енергії на ліквідацію махновщини.

Зовсім в іншій площині розглядав результати повалення Радянської влади на Україні й успішне просування Денікіна В. І. Ленін. Він визнав, що за два роки революції більшовики не змогли завоювати співчуття і підтримки більшості трудящого селянства України. Як показує аналіз відносин із махновцями, робили вони це дуже невміло.

18 червня Троцький повідомив про розстріл арештованих Надзвичайним Трибуналом членів махновського штабу. Махну вдалося зберегти життя. За велінням долі він уник трагічної участі Гребенка, Богунського, Щорса, Думенка, Миронова. Усі вони, будучи різними людьми, надто близько стояли до повстансько-селянської маси, і кожен по-своєму виражав її інтереси. Чи це було злочином? І за яким правом було встановлено крайній ступінь вини? Сьогодні до цих постатей, як і до багатьох інших, прикута особлива увага. Ми вперше дістали можливість дивитися на них, включаючи Махна, не як на вічно застигли соціологічні символи, а як на особистості, без пізнання яких жива історія немислима.

Таким в окремих найголовніших подробицях постає перший період співробітництва махновців із Радянською владою. Порівняно з наступними він був найбільш тривалим і для обох сторін мав чимало позитивного, однак скінчився безславно. Зараз, коли переосмислення історії громадянської війни лише починається, утримаємося від поспішних оцінок і спроб визначити, яка ж із двох сторін несе більшу відповідальність за розрив. Іноді можна почути твердження: якби, мовляв, Махно не пішов на конфлікт з Радянською владою, він зайняв би в історії зовсім інше місце. В таких випадках завжди хочеться заперечити: історія тим і прекрасна, що кожен займає в ній тільки своє місце. Інша справа, наскільки правильно ми вміємо визначити роль тієї чи іншої людини, факту, ситуації. Хочеться вірити, що постать Махна нашими істориками буде ґрунтовно переосмислена й він зображуватиметься не як авантюрист, ставленик кур-

кульства, а як представник широких селянських мас, тієї третьої сили, яка в розбурханому морі революції і громадянської війни шукала свій шлях. Щоб ці висновки стали більш переконливими, треба йти значно далі тієї фактологічної канви, яку ми спробували тут простежити. Насамперед слід детально вивчити феномен махновщини як соціального явища.

Даний нарис написаний не під впливом бажання організувати чергову сенсацію, до яких читач починає звикати. Автор добре розуміє всю силу чорних сторінок діяльності Махна. Проте Махно і махновщина не піддаються одномірним оцінкам, це — суперечливе і трагічне явище в історії громадянської війни.

Література: [1] *Махно Н.* Записки Н. Махно.— Анархический вестник.— Берлин, 1928.— № 1.— С. 29; [2] *Махно Н.* Украинская революция (июль — декабрь 1918 г.) / (Под редакцией т. Волина.— Париж, 1937.— С. 7; [3] *Махновщина* (отрывки из воспоминаний В. Белаша) // *Літопис революції*.— 1928.— № 3.— С. 221; [4] *Там же*.— С. 214; [5] *Громадянська війна на Україні, 1918—1920.* (Сб. док. і мат.).— Т. 1, кн. 2.— К., 1967.— С. 150; [6] *Махно Н.* Украинская революция (июль — декабрь 1918 г.) — С. 77; [7] *Центральний державний архів Радянської Армії* (далі—ЦДАРА), ф. 199, оп. 3, спр. 251, арк. 14, 17; [8] *Громадянська війна на Україні... Т. 1, кн. 2.— С. 291—292*; [9] *Известия ЦИК Советов Украины*.— Киев, 1919.— 9 апр.; [10] *Ленін В. І.* Телеграма Х. Г. Раковському // *Повне зібр. творів*. — Т. 50.— С. 283; [11] *Громадянська війна на Україні... Т. 1, кн. 2.— С. 192—193*; [12] *Партизанський архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України* (далі ПА ІІП при ЦК Компартії України) ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 181; [13] *Антонов-Овсенко В. А.* Записки о гражданской войне.— Т. 4.— М.; Л., 1933.— С. 53—54; [14] *ЦДАРА*, ф. 199, оп. 3, спр. 251, арк. 54, 65, 67; спр. 252, арк. 78, 146; [15] *ПА ІІП при ЦК Компартії України*, ф. 5, оп. 1, спр. 377, арк. 51; [16] *Експедиція Л. Б. Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 году / Пролетарская революция*.— 1925.— № 6.— С. 149; [17] *Антонов-Овсенко В. А.* Указ. соч.— С. 304; [18] *ПА ІІП при ЦК Компартії України*, ф. 5, оп. 1, спр. 266, арк. 187; [19] *Там же*, арк. 165; [20] *Центральний державний архів Жовтневої революції та вищих органів* (далі ЦДАЖР УРСР), ф. 2, оп. 1, спр. 234, арк. 146; [21] *ПА ІІП при ЦК Компартії України*, ф. 5, оп. 1, спр. 262, арк. 220; [22] *Там же*, арк. 234; [23] *Там же*, спр. 266, арк. 69—71; [24] *Антонов-Овсенко В. А.* Указ. соч.— С. 331; [25] *ПА ІІП при ЦК Компартії України*, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 87—88.)

В. А. Чехович

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ В 20-Х РОКАХ

Однією з важливих умов розв'язання завдань радянського національно-державного будівництва була політика коренізації, яка в республіці набула форми українізації. Основний зміст її полягав у залученні корінного населення до державного й господарського будівництва, врахуванні національних факторів у справі комплектування кадрами партійного і державного апарату, громадських організацій; запровадженні в усіх установах української мови; організації мережі шкіл, вищих учбових закладів, видавничої справи українською мовою; вивченні національних обрядів і звичаїв населення, соціально-політичних й історико-побутових умов України, розвитку української культури*. Досвід державно-правового розв'язання ряду питань, пов'язаних, зокрема, з проблемами української мови, діловодства тощо заслуговують на увагу і в сучасних умовах.

Ми ставимо за мету подати загальний огляд партійних і державних документів із зазначених питань.

Що стосується відповідних партійних рішень, то тут насамперед треба назвати загальновідому резолюцію ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (в її основні тези В. І. Леніна), підтверджену Восьмою Всеросійською партійною конференцією (грудень 1919 р.). У ній, зокрема, зазначалося: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами

* Останнім часом з'явилися публікації Б. В. Чирка, М. І. Панчука, В. С. Лозицького, в яких звертається увага на цю проблему. Однак вона потребує ширшого, поглибленого аналізу з боку й істориків-правознавців.

сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури. Оскільки на ґрунті багатовікового гноблення в середовищі відсталі частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП повинні ставитися до них з найбільшою терпимістю і обережністю, протиставляючи їм слово товариського роз'яснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії. Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою» [1].

Центральний Комітет партії і особисто Ленін уважно стежили за виконанням постанови і суворо реагували на її порушення з боку керівників деяких відомств (особливо залізничних, військових і фінансових). Так, у зв'язку з фактами ігнорування української мови деякими працівниками на залізницях України, ЦК РКП (б) 7 лютого 1920 р. надіслав начальнику Головополітшляхів таку телеграму: «В Центральний Комітет партії надійшли відомості, що незважаючи на ясні і неодноразово повторені директиви відносно того, що на території Української Радянської Соціалістичної Республіки українська мова повинна користуватись однакови-ми правами нарівні з російською, начальники окремих залізниць заявили, що вони не прийматимуть донесень, написаних українською мовою; таке розпорядження, зокрема, було видане київським губернським військомом. Не вирішуючи наперед питання про стягнення, що повинні бути накладені на товаришів, які порушують постанови партії, Центральний Комітет партії пропонує негайно видати точні інструкції залізничному відомству на Україні про неухильне дотримання директив ЦК. Такі директиви необхідно дати усім об'єднаним комісаріатам, що діють на території України, а саме — Раднаргоспу, Наркомфину, Наркомату пошт і телеграфів і Наркомату праці» [2]. Ця телеграма була доведена до відома усіх працівників партійних і радянських органів України. І надалі Ленін і ЦК РКП (б) неодноразово звертали увагу на залучення до усіх установ місцевих

працівників, вживання української мови в стосунках із населенням [3].

У зв'язку з переходом до відбудови народного господарства особливої гостроти набула розробка практичних заходів щодо ліквідації фактичної нерівності націй, яка дісталася нам у спадщину від царизму, а також всебічного розвитку національних мов та впровадження їх у діяльність державного апарату. Ці проблеми порушив Ленін у своєму листі «До питання про національності або про «автономізацію». В резолюціях із національного питання X та XII з'їзди РКП (б) накреслили широку програму господарського і культурного розвитку народів Союзу РСР. Так, членам партії було рекомендовано добиватися, зокрема, переважання в органах національних республік і областей людей, які знають мову, побут і звичаї народу, серед якого живуть, прийняття спеціальних законів, що забезпечують вживання рідної мови в усіх державних органах і установах, які обслуговують місцеве населення і національні меншості й з усією революційною суворістю карають усіх порушників національних прав і особливо прав національних меншостей [4].

Визначаючи практичні заходи щодо втілення в життя резолюції XII з'їзду, Четверта нарада ЦК РКП (б), у якій взяли участь відповідальні працівники національних республік і областей (9—12 червня 1923 р.), вказала на необхідність систематичної і неухильної роботи в галузі націоналізації державних і партійних установ з метою поступового впровадження в діловодство місцевих мов, зобов'язавши відповідальних працівників вивчити їх. До роботи у радянських установах рекомендувалося залучати лояльні елементи місцевої інтелігенції. Передбачалося також створення військових шкіл у республіках і областях для підготовки за певний строк командного складу з місцевих людей, що могли стати потім ядром для організації національних військових частин [5].

Ці питання неодноразово обговорювалися у керівних органах республіканської партійної організації, зокрема на її листопадовому (1920 р.) пленумі ЦК, 1-й Всеукраїнській нараді КП (б) У (травень 1921 р.), лютневому (1922 р.) пленумі ЦК. Останній, розглянувши проект директив із національного питання на Україні голови Раднаркому УСРР Х. Г. Раковського, ухвалив прийняти його за основу з деякими змінами. Зокрема, пленум ще раз підтвердив необхідність знання держав-

ними службовцями української мови, а також встановив, що «... мова викладання в школах запроваджується згідно з волевиявленням населення. Думка ж викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися»⁶. Пленум особливо вказав на недопустимість поділу членів партії на тих, хто був і не був боротьбистом, а навпаки, вважав за можливе висувати на відповідну роботу комуністів, які знають українську мову і знайомі з місцевим побутом. Остаточну редакцію тез здійснила комісія у складі Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника, В. П. Затонського, С. В. Косіора та Г. Ф. Гринька. Жовтневий пленум ЦК підтвердив і доповнив постанову лютневого, прийнявши її як директиви з національного питання, де було накреслено заходи щодо розвитку української мови, культури, шкільної та видавничої справи. Зокрема, вказувалося на необхідність заборони установам та службовим особам відмовлятися від розгляду документів та матеріалів лише на тій підставі, що вони написані українською чи російською мовами. Було зафіксовано також положення, що в школах із російською мовою викладання необхідно запровадити обов'язкове вивчення української, а в школах з українською мовою — викладання російської. Мова викладання мала впроваджуватися за волевиявленням населення. Все це здійснювалося за постановами Ради й узаконювалося особливими декретами [7].

Аналіз тексту директив, вміщених у першому томі збірника «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів», та проекту тез Х. Г. Раковського свідчить, що останній було взято за першооснову вказаних директив із доповненнями, які були прийняті на лютневому і жовтневому пленумах з деякими редакційними змінами.

При цьому слід відзначити, що цей проект вміщував пункт, який не ввійшов до опублікованого тексту директив. На думку Раковського, рівноправними державними мовами мали бути українська і російська; мовам усіх національностей (єврейській, німецькій, польській, болгарській та ін.) надавалася б повна гарантія вільного розвитку. Крім того, поступове витіснення російської мови, за його передбаченнями, мало стати підсумком природного розвитку української культури, а не наслідком адміністративного розпорядження і тиску згори. Тобто, гадаємо, погляди Голови Раднаркому України на державну мову з часом трохи змінилися. Ще у березні 1919 р., виступаючи на III Всеукраїнському

з'їзді Рад, він, зокрема, сказав: «Українська Радянська Республіка є Радянською Республікою для всіх робітників і селян України... Тут нема жодної мови, яку можна було б назвати державною мовою. Це однакове право як за українською мовою, так і за російською, і за білоруською, і за єврейською, і за польською... Ми заявляємо, що в цей момент говорити, що тут та чи інша мова є державна мова або мова, яка першенствує, було б однаково шкідливо для революції. Якби ми оголосили українську мову державною, то це означало б, що ми віддаємо владу поміщикам, дрібнобуржуазній інтелігенції, яка настроєна антиреволюційно, яка була з Петлюрою і лишилася тут, а тепер хоче бути робітничо-селянською» [8].

Раковський, як і деякі інші радянські та партійні працівники України, явно недооцінював тоді гостроту мовного питання. Та при цьому слід враховувати конкретно-історичну ситуацію весни 1919 р., хоч це аж ніяк не може бути виправданням. Ось що писав В. П. Затонський в 1932 р.: «Звичайно, тепер вже легко бути розумним. Саме в період 1919 року українське в чималій мірі ототожнювалося з петлюрівським. Як відповідь на зраду Центральної ради чи Директорії було певне підозріння до української мови. Такі настрої були поширені навіть в колах революційного пролетаріату і селянства, безперечно українського походження. Але ще більш було в цьому відгуків люксембургіанства у чималій частині комуністів, та й просто русотяпства людей, що зростали на російській культурі і не хотіли пристосовуватися до культурних потреб широких працівних мас інших національностей. До розуміння абсолютної правильності ленінської позиції в національному питанні багато доходили гірким досвідом дальших років, коли саме на національному тлі Україна найдовше палала полум'ям громадянської війни і була базою для всяких Заболотних, Тютюнників і інших національно-куркульських отаманів» [9].

Однак зазначимо, що і в той час Х. Г. Раковський не був противником української мови, хоч як голова Раднаркому УСРР не все зробив для припинення ущемлення її прав. На згаданому з'їзді Рад він сказав, зокрема: «Але ми так само не можемо як Радянська влада, ми не можемо не заходячи в суперечність із самим собою, не можемо й не повинні відбирати можливості в українських селян, щоб вони могли своєю рідною мовою вести свою пропаганду. Коли український селянин матиме свою власну інтелігенцію, комуністичну

інтелігенцію, радянську інтелігенцію, коли він, український селянин, з української мови зробить знаряддя свого визволення, тоді не потрібні ніякі декрети, щоб мова, якою говорить величезна більшість населення, стала фактично домінуючою мовою. Але цього не потрібно робити декретами; декретування мови є тільки реакційним заходом робітничо-селянського правління. Треба, щоб не було ніякого тиску. Я повинен перед вами заявити, що нам довелося оголосити догану комісарові пошт і телеграфів, який, всупереч духові й букві урядової декларації, видав наказ, що політичне діловодство на пошті й телеграфі повинно вестися виключно російською мовою. Тут всі мови однакові» [10]. Таким чином, Х. Г. Раковський, виступаючи проти вольового розв'язання мовної проблеми, у 1922 р. (порівняно з 1919 р.) дещо змінив свою позицію щодо державної мови на Україні, вважаючи, що такими мають бути дві — російська й українська.

За дорученням жовтневого Пленуму ЦК КП (б) У, на основі і з урахуванням рішень VII конференції КП (б) У (квітень 1923 р.) було вироблено широкий план розвитку української радянської культури, мови та українізації державного і господарського апарату. Планом передбачалися заходи у сфері українізації діловодства, навчальних закладів, партосвіти, розвитку культури та мов національних меншостей. У матеріалах комісії ЦК, яка готувала план, російська й українська мови визначалися «державними». І. Г. Петровський запропонував написати «загальноживані мови». Однак його пропозицію більшістю голосів було відхилено. Г. І. Петровський та М. В. Фрунзе, не погодившись із таким рішенням, висловили особливу думку з цього приводу. 20 червня 1923 р. пленум ЦК КП (б) У, обговоривши їхню пропозицію, погодився її прийняти [11].

Вищезгадані проблеми перебували й далі в центрі уваги пленумів ЦК КП (б) У, зокрема березневого й квітневого 1925 р., червневого 1926 р. з'їзді та конференції республіканської парторганізації.

У процесі здійснення українізації додалося чимало труднощів, що були пов'язані з русифікацією міста і більшої частини пролетаріату, недооцінкою окремими більшовиками значення національного питання на Україні. Позначалася також відсутність книг, підручників, словників з української мови, спеціалістів і відповідальних працівників органів, які вільно володіли б нею. Так, якщо на початку 20-х років 80 % населення

республіки становили українці, то органи влади на 95% обслуговувались російськими або русифікованими працівниками. Із 3702 відповідальних працівників губернського, окружного і районного масштабу українською мовою вільно володіли лише 797 [12]. Звідси випливала необхідність переломити психологію людей в ставленні до українзації, переконати в її необхідності.

Законодавче розв'язання питань відкриття шкіл та організації в них занять рідною мовою слід віднести ще до першого періоду існування Радянської влади на Україні. Так, вже 11 січня 1918 р. ЦВК Рад України прийняв декрет про скасування обов'язкової загальнодержавної мови. В опублікованому 17 лютого того ж року офіційному повідомленні секретарства народної освіти за підписом В. П. Затонського відзначалося: «В Українській республіці, яка тепер стала справді народною, всі національності мають однакові права. Державна мова знищується, кожний має право користуватися тією мовою, яку він вважає найкращою. Всі школи — українські, російські, єврейські — повинні відкритися і продовжувати свою святу справу народної освіти під контролем і керівництвом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів». В резолюції I Всеукраїнської конференції Рад селянських депутатів (22 січня 1918 р.) про мову на Україні було вказано, що конференція вважає невід'ємним правом кожного громадянина говорити тією мовою, яку він вважає рідною [13]. Як бачимо, у цей період основна увага органів влади була спрямована на скасування державності будь-якої мови, насамперед російської, на утвердження їх рівноправності.

Після відновлення Радянської влади на Україні питання викладання мови також приділялася увага. Уже в Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду республіки від 26 січня 1919 р. підкреслювалося, що він відкидає будь-яке національне гноблення і оголошує, «що мова викладання у школах залежатиме від волі місцевого робітничого і селянського населення. Що стосується вищої школи, то створення паралельних курсів на різних розмовних мовах України дасть можливість кожному навчатися своєю рідною мовою» [14].

4 березня 1918 р. Наркомат освіти прийняв постанову про обов'язкове вивчення в школах місцевої мови, а також історії та географії України. Враховуючи скасування державної мови і оголошення всіх місцевих мов рівноправними, наркомат освіти надавав населенню

право на місцях визначити, якою з них мало здійснюватися викладання в школах із забезпеченням інтересів усіх національних груп. У постанові підкреслювалося, що царизм протягом довгого часу забороняв українську мову і переслідував українську культуру, у зв'язку з чим постає завдання активно працювати в напрямі їх розквіту для здійснення ідей інтернаціоналізму та соціалістичної перебудови суспільства. З цією метою у школах з російською мовою викладання запроваджувалося обов'язкове вивчення української або однієї з мов, якою розмовляло місцеве населення (польської, єврейської, німецької та ін.). Крім того, Наркомос вважав за доцільне запровадити обов'язкове викладання в школі історії та географії України.

Недооцінка гостроти і специфіки мовної політики на Україні відповідальними радянськими і партійними працівниками в цей період позначалася й на недосконалості законодавства з цього питання. Адже й перша Конституція УСРР 1919 р., проголошуючи рівні права за усіма трудящими, незалежно від їх расової або національної приналежності, нічого не говорила про питання мови.

22 грудня 1919 р. Всеукраїнський революційний комітет звернувся зі спеціальною відозвою до народних вчителів, в якій накреслив цілу програму відродження української культури.

Українське вчительство закликалося активніше включитися до національно-культурного будівництва, до створення нової школи [15]. 21 лютого 1920 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською». Відповідно до неї ніяких переваг російській мові не надавалося. Всі установи зобов'язані були приймати заяви й інші справи обома мовами, а за відмову — винуватці мали притягатися до відповідальності за всією суворістю військово-революційних законів [16]. Це був, по суті, перший законодавчий акт стосовно українзації.

Було вжито ряд заходів на його виконання. Так, на початку березня 1920 р. Реввійськрада Південно-Західного фронту розіслала інструкцію, в якій пропонувалося усім командирам і комісарам у стосунках з місцевим населенням та органами цивільної влади користуватися українською мовою нарівні з російською. Там, де не було осіб, які володіли українською мовою, дозволялося вводити до штату перекладачів. З метою формування нових українських військових з'єднань надалі були створені

у Харкові та Києві школи Червоних старшин, де викладання здійснювалося українською мовою. На початку травня 1920 р. Наркомат освіти УСРР видав циркуляр, в якому запропонував під час проведення літньої кампанії організувати курси підготовки працівників дошкільного виховання, шкільної та позашкільної, професійної освіти з обов'язковим введенням до програм українознавства і української мови, причому вони повинні бути джерелом живого пізнання сучасного економічного і культурно-побутового стану України [17].

Продовжуючи цю лінію, Політбюро ЦК КП (б) У 12 липня 1920 р. запропонувало наркомату освіти Г. Ф. Гриньку розробити і внести до Раднаркому УСРР декрет про обов'язкове викладання в усіх школах української мови. А через два місяці на його засіданні було розглянуто проект закону про українізацію (так він був названий у протоколі засідання). Наркомату освіти було запропоновано конкретизувати його і доповнити пунктом про те, що державні установи, які спілкуються безпосередньо з трудящими, повинні мати штатних співробітників зі знанням української мови [18].

У цьому ж місяці РНК УСРР прийняв постанову про впровадження української мови в школах і радянських установах [19]. Наркомосові було доручено розробити план широкого розвитку шкільних закладів з викладанням українською мовою, негайно запровадити її як обов'язковий предмет навчання в школах, видати нею достатню кількість необхідних підручників, а губвиконкоми зобов'язувалися випускати не менше однієї української газети. Водночас радянські службовці мали вивчити мову у вечірніх школах, а керівники установ — вжити заходів для прийняття на службу тих працівників, які володіють українською мовою і можуть задовольнити відповідні потреби населення. 26 жовтня 1920 р. було прийнято положення про народний суд, за яким в усіх судових установах республіки ведення справ провадилося українською і російською мовами, а також іншою мовою, яка є в даній місцевості переважною [20].

Питання про українську мову дістало відображення в резолюції III сесії ВУЦВК (листопад 1920 р.). Сесія доручила Наркомосові вжити усіх заходів для виконання декрету Раднаркому про обов'язкове її опанування усіма службовцями державних (цивільних і військових) установ республіки. V Всеукраїнський з'їзд Рад (березень 1921 р.) схвалив роботу наркомату освіти по усуну-

ненню національної ворожнечі й розвитку української мови, як мови більшості трудящих мас України [21].

За даними наркомату освіти в 1921 р. близько 63 % установ соціального виховання* вживали в роботі українську мову. В губерніях становище було таке: в Подольській, Полтавській, Київській — близько 90 %, у Волинській — 70, Миколаївській і Одеській — 30, Харківській і Донецькій — 20. Але у губернських містах справи йшли гірше, наприклад у Києві та Єкатеринославі таких установ було лише 20—25 %. Ще більша відмінність спостерігалася у правобережних губерніях і на Полтавщині. Складною була ситуація в системі вищої школи. Українські інститути були створені лише у Києві, Умані, Одесі, Кам'янець-Подільську, а в інших містах, навіть не у всіх, організовувалися лише українські кафедри [22].

Отже, як бачимо, з початку 1920 р. законодавчим питанням української мови як мови переважної більшості населення стало приділятися більше уваги. В цей же період став вживатися термін «українізація», хоч він розглядався тоді лише як важливий засіб комуністичної освіти трудящих.

Умови громадянської війни не давали можливості реалізувати політику українізації. І тільки з переходом до мирного життя вона почала здійснюватися послідовніше в усіх аспектах як елемент демократизації. І серпня 1923 р. було видано постанову ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української мови» [23]; 27 липня — декрет останнього «Про заходи по українізації навчально-виховних та культурно-освітніх установ» [24]. Ці акти стали правовою основою в посиленні українізації державного апарату. Було відзначено, що робітничо-селянський уряд республіки, вважаючи обов'язковим в майбутньому знання службовцями російської мови, яка є засобом міжнаціонального спілкування, визнає необхідним, насамперед протягом найближчого періоду, зосередити увагу держави на розширенні сфери вживання української мови. Визнання досі формальної рівності між двома найбільш поширеними на Україні мовами констатувалося недостатнім. Внаслідок порівняно слабого розвитку української культури взагалі й школи зокрема, де через брак навчаль-

* Дитячі будинки, садки, школи та ін.

них посібників, підготовлених кадрів на практиці фактично переважала російська мова.

Для усунення цієї нерівності законодавчими актами передбачався ряд практичних заходів, які при рівноправності мов усіх національностей, що функціонували на території України, мали забезпечити українській мові, відповідне кількості українців на території республіки. Підтвердивши створення кожному рівних можливостей у його відносинах із державними органами та цих органів із громадянами користуватися рідною мовою, ВУЦВК і Раднарком УСРР постановили, що з огляду на чисельну перевагу населення, яке розмовляє українською мовою, вона є провідною для офіційних зносин. Відповідно ж до політичної і культурної питомої ваги російської мови у республіці, відзначалося далі в постанові, «звважати за найпоширеніші на Україні обидві мови — українську і російську». У зв'язку з цим робітничо-селянська влада у зверненнях до населення мала в цілому користуватися ними двома. В межах адміністративно-територіальних одиниць (районів, округів, губерній) та в містах, де більшість населення належала до національних меншостей (тобто перевищувала за своєю чисельністю половину усього населення тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці) органи влади мали користуватися мовою більшості населення*. На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, конференціях, прилюдних читаннях і всіляких публічних виступах кожному громадянину надавалося право вільно говорити своєю рідною мовою.

Було накреслено широкий комплекс практичних заходів щодо переведення на українську мову діловодства центральних і місцевих державних органів та установ, її вивчення їхніми працівниками (організація спеціальних курсів тощо). Із запровадженням вищезазначених законодавчих актів той, хто не володіє обома найбільш поширеними мовами, не може бути прийнятий на службу, а той, хто уже перебуває на державній службі, мусить вивчити їх протягом року. Ті, хто не вивчить українську мову до встановленого строку, звільнялися з державної служби і не могли бути прийняті в жодну установу без знання української мови.

* Постановою РНК УСРР «Про виділення національних районів і рад» (серпень 1924 р.) була закладена законодавча основа процесу створення національних адміністративно-територіальних одиниць.

Декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. на доповнення постанови «Про впровадження української мови в школах і радянських установах» від 21 вересня 1920 р. докладно визначав порядок і строки українізації усіх навчальних закладів республіки. Згідно з ним остаточне переведення установ соціального виховання на українську мову, крім установ національних меншостей, треба було завершити протягом 2-х найближчих років, і поступово, відповідно до наявності наукових сил, українізувати всі установи професійної освіти. Пропонувалося продовжити впровадження викладання української мови і українознавства в неукраїнізованих школах як обов'язкової дисципліни, накреслено заходи щодо підготовки вчителів і викладачів, які знають її, видання необхідної кількості відповідних підручників, посібників. Значну роботу в справі українізації передбачалося провести в підрозділах Українського військового округу, особливо в територіальних формуваннях. Перед військово-навчальними закладами УСРР було висунуто завдання підготувати достатню кількість червоних командирів, які володіли б українською розмовною та командною мовою. Для цього вже в 1924—1925 рр. ряд піхотних, артилерійських та кавалерійських шкіл командного складу мав повністю перейти на українську мову викладання на зразок Харківської школи червоних старшин. В усіх військових школах вона мала стати обов'язковим предметом. Було створено комісії для перекладу ряду військових підручників.

Усі ці заходи щодо українізації, розвитку водночас культур національних меншостей визнав правильними VIII Всеукраїнський з'їзд Рад (17—20 січня 1924 р.). Він доручив урядові втілювати в життя накреслені програми культурного будівництва, звернувши пильну увагу на розвиток культур національних меншостей як на засіб, що втягує їх до участі у творенні нового життя. Водночас зазначалося, що з'їзд вітає українізацію апарату й частин Червоної Армії і зобов'язує ЦВК вжити усіх заходів до якнайшвидшого забезпечення їх як у політичному, так і в матеріальному плані [25].

Внаслідок вжитих заходів протягом 1924—1925 років українську мову було впроваджено в діловодство переважної більшості райвиконкомів, окрвиконкомів, у багатьох республіканських відомствах, а також майже в усіх школах соціального виховання та професії. На неї перейшло чимало видавництва, редакцій газет та журналів. Пленум ЦК КП (б) У, що відбувся 22 березня

1924 р., звернувши увагу на значні досягнення в українізації низових органів, вказав, однак, на недостатність цієї роботи в центральних, губернських та окружних. Жортневий пленум цього ж року вирішив продовжити строки українізації, а лютневий (1925 р.) обговорив питання про повне проведення її в державному апараті. Велику роль для активізації згаданих процесів відіграв квітневий (1925 р.) пленум ЦК КП (б) У, на якому за дорученням Політбюро з доповіддю виступив О. Я. Шумський. Основну увагу в своєму виступі він приділив внутрішнім проблемам національної політики партії в республіці, а також порушив питання українізації в широкому соціально-культурному розумінні. Було ухвалено резолюцію «Про українізацію», в якій було викладено основні положення доповіді О. Я. Шумського й накреслено чергові завдання партії у цій справі. Відзначивши труднощі у її виконанні, пленум визначив історичні умови, які сприяли здійсненню українізації, а саме: значна частина пролетарів походила із селян-українців і знала мову та побут корінного населення; КП (б) У і комсомол мали значні кадри з українців; українська мова споріднена з російською, що полегшувало її вивчення тощо. В резолюції також поряд із певними успіхами йшлося і про недоліки проведення цієї роботи, тому й було поставлено завдання продовжити і прискорити українізацію державного, партійного і профспілкового апаратів й усього громадського життя. Пленум ЦК вказав, що той пасивний опір з боку частини робітників і членів партії, на який іноді вона наштотувалася, пояснювався деякими передсудами, що склалися в суспільстві внаслідок запеклої боротьби під час громадянської війни. У документі містився заклик до усього робітничого класу України, щоб він, незважаючи на національну приналежність, оволодів українською мовою і брав активну участь в соціалістичному будівництві.

Керуючись партійними директивами, ВУЦВК і Раднарком УСРР у постанові від 30 квітня 1925 р. на доповнення до постанови від 1 серпня 1923 р. накреслили заходи щодо завершення українізації до 1 січня 1926 р. [26]. Передбачалося усі державні установи й торговельно-промислові підприємства, крім призначених для обслуговування національних меншостей і громадських організацій публічно-правного характеру, де вона впроваджувалася окремим порядком і в окремі строки, перевести на діловодство українською мовою. Встанов-

лювалося, що усі відносини між собою державні установи і державні торговельно-промислові підприємства на території УСРР здійснюють українською мовою, а з такими ж установами й підприємствами за її межами — російською або мовою тієї республіки, куди пишеться звертання. Загальносоюзні господарські організації зобов'язувалися у справах з українським населенням (договори тощо), центральними й місцевими організаціями республіки вести діловодство українською мовою. Відповідальність за дотримання встановленого порядку покладалася безпосередньо на їхніх керівників. До 1 січня 1926 р. усі акти публічно-правного характеру, а також бланки, штампи, вівіски, етикетки тощо належало перевести на українську мову. При цьому надавалося право складати їх поряд з українською також і російською або мовою відповідної національної меншості, тобто загальноновживаною на тій чи іншій території.

Наркомос УСРР зобов'язувався сприяти вивченню української мови працівниками державних установ і управлінь торговельно-промислових підприємств, збільшенню кількості й тиражу видань відповідних підручників, української літератури. Йому ж доручалося видати до 1 січня 1926 р. за посередництвом Держвидаву, Головнакому республіки та Української академії наук загальний академічний словник української мови, а також термінологічні словники з окремих галузей науки, передусім суспільних.

Взагалі слід відзначити плідну роботу Наркомату освіти в справі українізації тоді, коли його очолював О. Я. Шумський (1924—1927 рр.), незважаючи на його помилки. Так, він відстоював форсовані темпи українізації, необгрунтовано дорікав ЦК КП (б) У за недостатню увагу до неї. Однак він не заперечував правильно-сті взагалі національної політики партії, не ставив під сумнів її життєвість. Він лише мав свою думку щодо темпів цієї політики, ролі в ній партії, комуністів-українців, висловлював небезпідставне невдоволення методами роботи тодішнього генерального секретаря ЦК КП (б) У Л. М. Кагановича. Саме це, а не «націоналістичний ухил» Шумського (так званий «шумськізм») зумовило рішення про увільнення його від обов'язків наркома освіти і від'їзд з України. Це, на наш погляд, поклато початок переслідування тих, хто відповідав за українізацію, і насамперед працівників Наркомату освіти УСРР, що також гальмувало роботу. На стані українізації позначилися й боротьба проти «хвильовиз-

му», критика в 1933 р. за «націоналістичний ухил» наркома освіти в 1927—1933 р. М. О. Скрипника. Економічні труднощі, які спіткали республіку на початку 30-х років, потребували серйозного аналізу ситуації. Однак замість цього почалися пошуки «ворогів» («буржуазно-націоналістичних елементів») та їхніх «пособників». Так, наприклад, в постановах ЦК ВКП (б) про хід хлібозаготівель на Україні від 14 грудня 1932 р. і 24 січня 1933 р. однією з причин невиконання плану були визнані небільшовицьке проведення національної політики в ряді її районів, недоліки у здійсненні українізації.

Згадана вище постанова від 30 квітня 1925 р. зобов'язувала адміністрацію установ і підприємств широко допомогати співробітникам у вивченні мови. Індивідуальна перевірка знань покладалася на атестаційні комісії та керівників установ, яким надавалося право звільняти осіб із недостатнім рівнем знання української мови.

Підтверджувалася постанова про заборону приймати на службу осіб, які не володіють українською мовою (ст. 20 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р.). Крім того, встановлювалося, що співробітники державних установ та торговельно-промислових підприємств, що негативно ставляться до українізації, не вживають ніяких заходів для вивчення мови, можуть бути звільнені адміністрацією цих установ і підприємств і прийняті на службу лише після доброго оволодіння нею*.

У кожному центральному відомстві республіки створювалися комісії з питань українізації. На них покладалася, зокрема розгляд справ про прийом на роботу у виняткових випадках осіб без знання української мови.

Такі ж комісії з'явилися в губернських і окружних установах. Крім того, для керівництва українізацією було створено Центральну всеукраїнську комісію на чолі з Головою РНК УСРР В. Я. Чубарем, а на місцях — губернські й округові комісії, які очолювали голови відповідних виконкомів.

* 25 серпня 1926 р. Наркомат юстиції УСРР дав тлумачення цієї статті постанови: звільнення співробітників за нею проводиться адміністрацією на основі подання відповідної комісії з українізації без передачі справи на розгляд розцінювано-конфліктної комісії, як це було передбачено загальними положеннями кодексу законів про працю УСРР (ЗУ УСРР.— 1926, розділ другий.— № 28/29.— Ст. 102).

Наркомат робітничо-селянської інспекції УСРР та його місцеві органи мали періодично перевіряти хід українізації радянського апарату, особливо прийом на службу працівників, що не володіють українською мовою. Про результати перевірки вони мали доповідати відповідним комісіям.

Такі ж правила, як і щодо українізації, застосовували й при переході на мови національних меншостей у районах, виділених в національні адміністративно-територіальні одиниці.

16 липня 1925 р. Раднарком УСРР на доповнення вищевказаної постанови ВУЦВК і РНК прийняв ще одну — «Про практичні заходи по українізації радянського апарату» [27]. Нею регулювався порядок роботи Центральної всеукраїнської комісії по керівництву українізацією радянського апарату при РНК УСРР, а також урядових (відомчих) комісій. На останні, зокрема, покладалася проведення обліку особового складу співробітників установ і підпорядкованих їм закладів із розподілом їх на три категорії. До першої входили ті, які добре володіли українською мовою, до другої — з посередніми знаннями, до третьої ті, які її зовсім не знали. Крім того комісії мали ознайомлювати співробітників із відповідними декретами та постановами, роз'яснювати наслідки, що випливали з незнання мови, здійснювати навчання співробітників українській мові (організація курсів, розподіл співробітників залежно від її знання на той чи інший курс, проводити атестацію тощо). Курси були з 5-місячним строком навчання — для тих, хто не знав мови і з 3-місячним — для тих, хто потребував вдосконалення знань.

Новим кроком у справі українізації державного апарату став IX Всеукраїнський з'їзд Рад (3—10 жовтня 1925 р.), який доручив урядові поглибити цю роботу, а також посилити увагу до задоволення відповідних потреб національних меншостей [28].

Практичне втілення у життя державних законодавчих актів тепер здійснювала Всеукраїнська центральна комісія по українізації державного апарату при РНК УСРР*. Так, 15 грудня 1925 р. вона прийняла поста-

* Постановою Раднаркому УСРР від 1 жовтня 1925 р. був затверджений склад Центральної всеукраїнської комісії по керівництву українізацією при РНК УСРР. До неї увійшли: В. Я. Чубар (голова комісії), І. Л. Булат (заступник голови), М. О. Скрипбар (голова комісії), І. Л. Булат (заступник голови), М. О. Скрипник, О. Я. Шумський, Д. З. Лебідь, В. М. Познанський, В. І. Поляко, І. А. Мусульбас, С. Н. Власенко. Кандидатами в члени

нову [29]. За нею усі необ'єднані наркомати, державні установи й підприємства як республіканського, так і місцевого значення, а також кооперативні організації й підлеглі їм підприємства повинні мати вивіски, печатки, штампи і бланки українською мовою, в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці (АМСРР) зазначені установи й підприємства, крім місцевого значення, — українською й молдавською мовами, а в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою, — українською й мовою більшості населення. Управління уповноважених загальносоюзних наркоматів, об'єднані наркомати, державні підприємства союзного підпорядкування, представництва органів Союзу РСР і союзних республік, а також змішані акційні товариства зобов'язувалися користуватися вивісками, печатками, штампами і бланками українською мовою й російською мовами. Усім культурно-освітнім установам й громадським організаціям із підвідомчими їм підприємствами дозволялося мати вивіски, печатки тощо українською разом з написом іншими мовами народів Союзу РСР, а також й іноземними.

На залізницях, пристанях, а також на станціях комунальних засобів руху написи належало робити українською мовою. На вузлових залізничних станціях на території УСРР вони робились українською і російською мовами*.

Етикетки на виробі промисловості, призначені на місцевий ринок, належало писати українською мовою, а на різні напої — поруч з українською мовою й іншими мовами. При цьому встановлювалось, що український текст на етикетках необхідно викладати зрозуміло, з уживанням народних назв до відповідних виробів.

Постановою Всеукраїнської центральної комісії з українізації від 31 грудня 1925 р. в усіх державних друкарнях запроваджувалися посади відповідальних українських коректорів, осіб вищої кваліфікації щодо знання

комісії були призначені О. Й. Золотарьов, К. В. Сухомлин, П. К. Солодуб, М. М. Полоз, Ф. Ф. Бега, В. Я. Конотоп (ЗУ УСРР.— 1925.— № 74.— Ст. 435). Склад комісії з часом змінювався і до неї в різний час входили також В. П. Затонський, Н. П. Голод, А. А. Хвиля, М. Є. Чувирін та ін. Майже усі члени комісії з українізації в 30-і роки були оголошені «ворогами народу» і знищені.

* 11 травня 1927 р. Всеукраїнська Центральна Комісія з українізації встановила, що написи — і надвірні, і внутрішні — належало робити українською і російською мовами на всіх залізничних станціях і пристанях водних шляхів УСРР (ЗУ УСРР.— 1927, розділ другий.— № 17.— Ст. 87).

мови, які здійснювали перевірку перед випуском продукції, друкованої українською мовою [30]. 15 червня 1926 р. комісія визначила порядок переведення на українську мову діловодства товарних бірж УСРР [31].

У березні 1927 р. вона встановлювала, що всі державні установи й підприємства можуть приймати на службу людей із наявністю посвідки про знання української мови за 1-ю чи 2-ю категоріями за підписом голови комісії з українізації установи, де ця особа складала іспит, й офіційного представника органів освіти. Ці правила не стосувалися при прийнятті на службу: а) осіб, коли їхня праця не стосується діловодства (вагоноводи, лічильники гільз на тютюнових фабриках тощо), а також осіб обслугового персоналу (прибиральниці, стайничі, сторожі, грубники тощо); б) запрошених з інших союзних республік або з-за кордону на тимчасову працю (інженерів, архітекторів тощо), а також тих самих осіб, запрошених на постійну працю за умови, що вони вивчать українську мову.

Встановлювалось, що для осіб, які не мають посвідок про знання української мови і бажають дістати посади в установах УСРР, організовувались спеціальні кваліфікаційні комісії, які за певну плату перевіряли б знання української мови. Учні вищих та професійних шкіл, робітничих факультетів, технікумів, що склали іспити в знанні української мови при своїх школах і мають відповідні посвідки, при прийомі на службу в державні установи і на підприємства заново не складають іспит з української мови [32].

6 липня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури». Згідно з нею скасовувалися всі попередні (починаючи з 1919 р.) державні акти про українізацію і затверджувалося положення, яке кодифікувало усе відповідне законодавство у цій сфері. Основними його засадами стали норми законодавчих актів, прийняті в 1923—1925 рр.

Положення складалося з шести розділів. Перший — «Засади» — закріплював норму рівноправності мов усіх національностей, що заселяли територію Української Соціалістичної Радянської Республіки. Це надавало право кожному громадянину будь-якої національності скрізь вільно користуватися своєю рідною мовою. Оскільки переважна більшість населення в республіці розмовляла українською мовою, остання була обрана мовою офіційних відносин. У національно-територіальних

адміністративних одиницях для цього обиралася мова національності, що становила там більшість.

Водночас державні органи в своїй роботі повинні були дбати про забезпечення інтересів національних меншостей, що не мали національно-територіальних адміністративних одиниць, а також національностей, що становили меншість у їх складі. Державні організації, призначені тільки для обслуговування потреб такої меншості, мали користуватися її мовою.

Другим розділом — «Про мову, вживану в державному житті УСРР» встановлювалося, що декрети, постанови та накази ВУЦВК, РНК, УЕН (Українська економічна нарада), центральних відомств та установ УСРР, а також окружних виконавчих комітетів та міських Рад, призначені для загального відома, належить публікувати українською і російською мовами, а найважливіші урядові акти із зазначених вище — також і мовами національних меншостей республіки.

Відомчі розпорядження, бюлетені, збірники наказів, журнали, а також окремі об'їзники (циркуляри), інструкції й т. ін., призначені для місцевих органів влади, мали друкуватися українською мовою, а для обслуговування національно-територіальних адміністративних одиниць вони видавалися мовами відповідних національних меншостей.

Тексти написів на державному гербі належало подавати українською мовою, а в національно-територіальних адміністративних одиницях можливе вживання паралельного тексту мовою відповідної національної меншості.

Стосовно укладання актів публічно-правового характеру, відносин державних органів, установ, підприємств та організацій різного рівня й підпорядкування між собою і з населенням, використання печаток, штампів, вивісок, плакатів, оголошень, різних емблем, етикеток, плакатів, афіш, фабричних знаків, марок, умовних скорочень, фірмових назв й таке ін., то тут вчинності залишилися в основному ті ж норми, про які йшлося вище.

Варто детальніше згадати про те, що внутрішнє діловодство, ведення справ у судових установах, а також зв'язки з усіма іншими державними установами, підприємствами та організаціями належало провадити українською мовою. Для забезпечення інтересів національних меншостей, що становили компактні маси серед місцевого населення, організовувалися окремі «націо-

нальні камери» *, в яких діловодство та судочинство належало провадити мовою відповідної національної меншості. У тих випадках, коли сторони, звинувачуваний, потерпілий, свідки чи експерти не володіли мовою, якою здійснювалося судочинство, суд зобов'язаний був запросити перекладачів і повідомляти заінтересованих осіб про кожну судову дію через перекладача.

У третьому розділі «Про мову в шкільних закладах та наукових установах» закріплювалося положення про те, що мережа освітніх установ покликана створювати можливість здобувати освіту рідною мовою населенню кожної національності. При цьому встановлювалося, що українську мову та українознавство в усіх школах і дитячих будинках національних меншостей і російську мову в усіх школах і дитячих будинках не з російським населенням належало викладати як обов'язкову дисципліну відповідно до встановленого навчального плану.

У школах фабзавучу, на робітничих курсах викладання мало провадитися рідною мовою учнів, а в профшколах — українською мовою, за винятком призначених для обслуговування потреб національних меншостей.

Закріплювалось положення про те, що вищі навчальні заклади, за винятком призначених тільки для обслуговування потреб національних меншостей, провадять свою роботу українською мовою, при цьому до остаточного переведення їх на українську мову вона викладалася як обов'язкова дисципліна. Той, хто вступав до вузів УСРР і не закінчив професійної школи або робфаку з українською мовою викладання, складав окремо іспит з неї в обсязі, що його встановлював Наркомат освіти. Для осіб з інших союзних республік існували окремі пільгові строки.

Вчителі, викладачі, професори, наукові співробітники усіх навчальних закладів та наукових установ мали задовольняти щодо знання української й мов відповідних національних меншостей вимогам, встановленим для службовців. На посади професорів і викладачів вузів належало призначати лише осіб, що могли викладати українською мовою. Винятки допускалися тимчасово лише з дозволу Наркомату освіти за умови вивчити мову і перейти на викладання нею через певний строк.

* Спеціальні органи юстиції (нарсуд, нарслідчі та судовиконавці) для обслуговування потреб національних меншостей.

Усю науково-дослідну роботу та справи кафедр інших закладів, за винятком призначених тільки для обслуговування потреб національних меншостей, належало здійснювати українською мовою. Не дозволялося зараховувати до числа аспірантів осіб, які не знали її в установленому Наркоматом освіти УСРР обсязі. Усі аспіранти науково-дослідних кафедр, що готувалися до наукової діяльності, мали складати окремо іспит з української мови.

Четвертий, п'ятий та шостий розділи регулювали питання вживання мов у національно-територіальних одиницях. Основним стрижнем цих розділів було положення про забезпечення державними організаціями можливості кожному громадянину звертатися до них і одержувати відповіді рідною для нього мовою.

У цьому розділі йшлося про спеціальні органи, які мали вживати заходів щодо дотримання рівноправності мов у республіці. Загальне керівництво в цій справі покладалося на Всеукраїнську центральну комісію з українізації при РНК УСРР на чолі з її головою. Окремі пункти розділів передбачали, що комісії різного рівня, як це було визначено і попередніми урядовими документами, здійснюватимуть практичну роботу по створенню умов і контролю за ходом виконання намічених програм, перевірки знання співробітниками української мови.

Останній, восьмий розділ встановлював кримінальну відповідальність за порушення Положення. Зокрема, співробітників, які не доклали належних зусиль до вивчення української або мови місцевої національної більшості, а також тих із них, що негативно ставилися до українізації, керівники відповідних установ і організацій могли увільнити з посади, не видаючи вихідної допомоги і без попередження. Знову прийматися на роботу вони можуть лише після того, як достатньо оволодіють українською мовою або мовою відповідної місцевої національної більшості та одержать про це посвідчення від належної кваліфікаційної комісії.

Аналізуючи законодавство з питань українізації, слід висловити ряд міркувань, які, на нашу думку, заслуговують на увагу в сучасних умовах, враховуючи мовну проблему. Насамперед, гадаємо, українізація не зводилася лише до вивчення і впровадження мови. Вона безумовно пов'язувалася з розвитком на основі ленінської національної політики економіки і культури Радянської України, широким висуванням працівників-українців на роботу до різних установ та організацій, зміцненням ор-

ганів влади шляхом залучення до управління ними робітників і селян, із боротьбою проти бюрократичних та міщанських елементів. Саме тому в умовах непу це стало одним із заходів зміцнення союзу робітничого класу і селянства, наближення державного апарату до населення, розвитку Української Радянської державності її демократизації. Голова Раднаркому УСРР Чубар наголошував на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад, що «українізацію не можна розуміти лише як вивчення української мови. Ні, українізація полягає в тому, щоб залучити до державної роботи максимальну кількість українського елемента, щоб у рамках пролетарського Союзу Радянських Республік виявити максимум самостійності в роботі кожної самостійної республіки» [33]. Однак в умовах сталінізму, посилення командного стилю в справі національно-культурного будівництва це було неможливо. Тому в 30-х роках почався процес згорання українізації.

По-друге, водночас з нею провадилася велика робота для розвитку культур інших національностей, що проживали на Україні, забезпечення їхніх прав та інтересів, залучення до радянського будівництва. Для них відкривалися школи, театри, клуби, хати-читальні, бібліотеки, видавалися газети, література, їм подавалася юридична допомога. У місцевостях, де вони мешкали компактно, створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці*. Так, у жовтні 1924 р. у складі УСРР утворилася автономна Молдавська республіка. На 1 жовтня 1925 р. у республіці було виділено 352 національні сільради: 117 — німецьких, 69 — російських, 69 — польських, 28 — болгарських, 27 — грецьких, 19 — єврейських, 13 — чеських, 9 — молдавських, 1 — білоруська. Було утворено 7 національних районів, з них 5 — німецьких, 1 — болгарський та 1 — польський. На кінець 1926 р. існувало вже 899 таких сільрад, 42 національні селищні ради та 12 національних районів, а на початок 1931 р. було 995 національних сільрад (404 — російські, 251 — німецька, 98 — єврейських, 148 — польських, 34 — болгарських, 30 — грецьких, 16 — молдавських, 10 — чеських, 4 — білоруських), 89 національних селищних рад

* Щоб полегшити організацію національних адміністративно-територіальних одиниць, IV сесія ВУЦВК VIII скликання постановою від 19 лютого 1925 р. «Про низове районування» ухвалила, що при відокремленні таких одиниць норму населення можна зменшувати удвічі, тобто для організації національної сільради замість 1000 мешканців потрібно тільки 500, а для національних районів замість 25 000 — тільки 10 000 (ЗУ. УСРР, 1925, № 13—14. — С. 99).

і 25 національних районів (8 — російських, 7 — німецьких, 8 — болгарських, 3 — грецьких, 1 — польський, 3 — єврейських). Національні райони розташовувалися в основному на Харківщині, Запоріжжі, Луганщині, Одещині, Херсонщині, Криворіжжі, Маріупольщині, Волині, Мелітопольщині, у Донбасі [34].

В місцевостях, де національні меншості становили більшість або значну кількість населення, створювалися судові камери мовами цих меншостей. Так, у 1924 р. функціонувало 9 таких національних судових камер, 1925 р. — 12, 1926 р. — 69, 1928 — 81, 1929 — 85 (23 — російських, 9 — німецьких, 3 — болгарських, 2 — грецьких, 46 — єврейських). До 1930 р. було створено також 10 національних камер народних слідчих та 7 — судових виконавців. Якщо у 1925/26 рр. було відкрито 1522 школи мовами національних меншостей, де навчалася 140 113 учнів, то в 1929/30 рр. їх було вже 3 579 (401 722 учнів). Серед них школи з німецькою, єврейською, польською, болгарською, татарською, чеською, вірменською, асирійською, шведською мовами навчання.

1 грудня 1928 р. IV сесія ВУЦВК Х скликання прийняла спеціальну постанову про радянське будівництво серед національних меншостей [35]. Відзначалося, що національним меншостям на Україні, які становили 19,9 % від усього населення республіки, забезпечується вільний розвиток. У рамках процесу українізації здійснюється програма їх господарського розвитку, проведення національного районування, забезпечення рівноправності мов. Уряду республіки було дано ряд доручень по дальшому втіленню у життя ленінської національної політики серед національних меншостей*.

Як же конституційне законодавство 20-х років розв'язувало мовну проблему? Конституція УСРР 1919 р.,

* Та невдовзі почалося згорання роботи серед них. Наприкінці 30-х років було ліквідовано інститути реалізації інтересів національних груп, які проживали на Україні. У квітні 1938 р. постановою ЦК КП (б) У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» створення навчальних закладів національних меншостей визнавалося «недоцільним і шкідливим». Виходячи з цього, вони закривалися (строк до серпня 1938 р.), а учнів переводили до україно-та російськомовних шкіл. Згідно з ухваленим у березні наступного року рішенням про ліквідацію і реорганізацію «штучно створених» національних районів і сільрад національні райони були ліквідовані з розподілом їх сільських Рад по інших районах республіки. Такі дії, безумовно, були не випадковими. Вони відбивали сталінську концепцію розв'язання національного питання, якою передбачалося штучне підштовхування націй до прискореного злиття, до асиміляції [36].

а пізніше й 1929 р. не містила терміну «державна мова» або якийсь інший. Мови усіх народів республіки оголошувалися рівноправними. Докладніше ці питання роз'яснювалися у законодавчих актах 1923—1925 рр та в положенні ВУЦВК і РНК УСРР 1927 р., яке слід, на наш погляд, розглядати як «закон про мову» (хоч там порушувалися й інші питання). Однак і в них термін «державна мова» відсутній. Йдеться про найбільш загальноживані мови — російську та українську і про вибір останньої як переважної для офіційних зносин.

А як ці питання висвітлювалися у законодавстві інших республік? Ще до створення Союзу РСР положення про державну мову було закріплено лише в конституції Соціалістичної Радянської Республіки Грузії у березні 1921 р. (за 6-ю статтею нею була грузинська).

Пізніше ця проблема розв'язувалася в союзних республіках по-різному. Положення про державну мову з'явилися в конституціях Азербайджану — тюркська (редакція 1935 р.), Вірменії — вірменська (1927 р.), Туркменії (1927 р.), де державними мовами республіки визнавалися туркменська та російська. Водночас їх конституції забезпечували національним меншостям, що проживали на їхній території, право вільного розвитку і вживання рідної мови як у культурно-освітніх, так і в державних установах.

Трохи інакше розглядалося це питання в конституціях Білоруської РСР (1927 р.) і Таджикицької РСР (1931 р.). У державних і громадських установах та організаціях першої з них встановлювалася повна рівноправність білоруської, єврейської, російської та польської мов. За конституцією ними належало публікувати найважливіші законодавчі акти. Водночас зазначалося, що білоруська мова обирається як переважна для відносин між державними, професійними, громадськими установами й організаціями. Аналогічні положення були зафіксовані також в Конституції Таджикицької РСР (лютий 1931 р.). За нею переважною мовою для діловодства між установами та організаціями оголошувалася таджицька.

Щодо цього були особливості в конституціях УСРР і УзРСР, де, як уже відзначалося, не проголошувалася жодна мова державною. Так само не робилося цього в Конституції, Узбецької РСР (березень 1927 р.): в ній лише Конституції, що законодавчі акти публікуються в республіці трьома мовами: узбецькою, російською і таджицькою. Після 1936 р. термін «державна мова» зберігається тільки в конституціях закавказьких республік.

І на закінчення слід відзначити, що проблеми українізації потребують додаткового та докладнішого вивчення. Не на все можна відповісти однозначно. Тут уже йшлося, наприклад, про дискусію навколо питання про правозначення мови у навчальних закладах. Суперечки виникали також навколо строків проведення українізації, самої її суті, «теорії боротьби двох культур», з приводу «незрозумілості» української мови для більшості селянства (оскільки вона є начебто галіційською), яким є пролетаріат на Україні за національною ознакою — російським чи українським. Необхідно також відзначити, що мали місце спроби примусової українізації, адміністрування в цій справі, різні перекручення, намагання проводити її в надзвичайно стислі строки. Звичайно, це було перекрученням самої ідеї українізації державного апарату.

Таким чином, різні аспекти процесу українізації доводилося розв'язувати в умовах гострої полеміки. Тут слід розставити виражені акценти. Треба лише підкреслити, що кампанія проти так званого націоналуклиництва на Україні в 20—30-і роки сприяла згортанню об'єктивно зумовленого процесу українізації. Вона була складовою частиною сталінської русифікаторської політики.

У даній статті зроблено спробу розглянути лише деякі аспекти надзвичайно складної і цікавої проблеми, якою є українізація. Вона ще потребує окремого довідження із залученням нових архівних матеріалів.

Література: [1] КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 120—121; [2] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.): 36 документів і матеріалів.— К., 1962.— С. 62; [3] Див. Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні (1917—1920).— К., 1967.— С. 232—299; Мусиенко В. В. На захист завоеваний Великого Октября.— К., 1986.— 235 с.; [4] КППС в резолюціях і рішеннях...— т. 2.— С. 423; [5] Там же.— С. 471; [6] ЦДАЖР УРСР.— Ф. 1, оп. 2 доп., спр. 18.— Арк. 10; [7] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 224.— Повний текст директив: «Український історичний журнал».— 1990.— № 8.— С. 100—103; [8] III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт.— Харків.— 1932.— С. 77—78; [9] Там же.— С. 8.— Погляди, що все пов'язане з українською культурою — це «петлюрівське, буржуазно-націоналістичне» знову стади переважати наприкінці 20-х і в 30-ті роки. Боротьба з так званими націоналістичними ухилами призвела до поступового згортання українізації; [10] Там же.— С. 77—78; [11] Бабій Б. М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.).— К., 1961.— С. 282—283; [12] Див.: Лозицький В. С. Політика українізації в 20—30-х роках; історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн.— 1989.— № 3.— С. 47—48; Про минуле — заради майбутнього.— К., 1989.— С. 75—76; [13] Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.).— Киев, 1962.— С. 49; [14] Збірник узаконень УСРР.— 1919.— № 4.— Ст. 46.— Далі — ЗУ УСРР; [15] ЦДАЖР УРСР.— Ф. 2360, оп. 1, спр. 3.— Арк. 1 зв.; [16] ЗУ УСРР.— 1920.— № 1.— Ст. 5; [17] Там же.— № 9.— Ст. 149; [18] ЦДАЖР УРСР.— Ф. 2, оп. 1, спр. 560.— Арк. 14, 26; [19] ЗУ УСРР.— 1920.— № 24.— Ст. 509; [20] Там же.— № 25.— Ст. 536; [21] Там же.— 1921.— № 3.— Ст. 108; [22] Сборник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов и уполномоченных наркоматов и центральных учреждений УССР 6-му Всеукраинскому съезду Советов.— Харьков, 1921.— С. 3; [23] ЗУ УСРР.— 1923.— № 29.— Ст. 435; [24] Там же.— Ст. 430; [25] Там же.— 1924.— № 4—5.— Ст. 32; [26] Там же.— 1925.— № 26.— Ст. 202; [27] Там же.— № 56.— Ст. 332; [28] Там же.— № 49/50.— Ст. 308; [29] Там же, розділ другий.— № 27.— Ст. 69; [30] Там же.— Ст. 70; [31] Там же.— 1926, розділ другий.— № 21—22.— Ст. 75; [32] Там же.— 1927, розділ другий.— № 11.— Ст. 57; [33] VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 17—20 січня 1924 р.— Харків, 1924.— С. 12; [34] Краткий обзор деятельности рабоче-крестьянского правительства Украины за 1925—1926 год.— Харьков, 1927. С. 68—72; Скрипник М. О. Перебудовними шляхами: Проблема культурного будівництва національностей України.— Більшовик України.— 1931.— № 12.— С. 18; [35] ЗУ УСРР.— 1929.— № 2.— Ст. 13; [36] Про минуле — заради майбутнього.— С. 77; Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20—30-х рр.// Укр. іст. журн.— 1990.— № 1.— С. 62.

Г. В. Касьянов, В. І. Марочко, О. Н. Мовчан,
Л. І. Ткачова

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КРИМСЬКОЇ АСРР (20—30-і РОКИ)

Кримська Автономна Соціалістична Радянська республіка була створена 18 жовтня 1921 р. і входила до складу РСФРР. У листопаді того року відбувся І-й з'їзд Рад Криму, який прийняв Конституцію республіки та сформував вищі органи влади. Головою президії ЦВК республіки обрали Ю. П. Гавена, а Раднарком очолив С. Г. Сеїд-Галієв (колишній комісар у справах національностей Казанської Ради). Невдовзі було створено і державний апарат автономної республіки — 13 наркоматів і 3 управління [1]. При його формуванні враховувався національний склад населення Криму. На той час тут було 720 тис. жителів 59 національностей. З них росіян та українців разом — 51,5 %, кримських татар — 25,9 %, євреїв — 6,8 %, німців — 5,9 %, решта — вірмени, болгар, поляки, греки, караїми [2].

Найголовнішим завданням уряду республіки була відбудова зруйнованого за роки громадянської війни господарства краю. Обсяг промислового виробництва порівняно з 1913 р. зменшився удвічі. Робітничий клас, чисельність якого тоді досягла 16—17 тис. чол. (з них 60 % — в Керчі й Севастополі), практично зник, оскільки за роки війни зменшився у 7 разів [3]. Харчова промисловість, яка до війни виробляла дві третини валової продукції, також не діяла, а її відбудова та розвиток ускладнювалися сільськогосподарською розрухою. Відродження промисловості стримувалося недостатнім розвитком місцевої сировинної бази, браком енергетичних ресурсів та робочої сили.

Ускладнилося становище і в сільському господарстві. Напередодні революції серед селянських господарств нарахувалося 20 % безкінних, а половина не мала рема-

ненту і власних посівів [4]. За роки громадянської війни більшість із них розорилася, а землі були занедбані. Великих втрат сільському господарству Криму завдав голод 1921—1922 рр., внаслідок якого чисельність сільського населення зменшилась на 76,6 тис. чол., а міського — на 75,5 тис. чол. Безперечно, усі ці обставини стримували проведення земельної реформи, землеустрою, перешкоджали позитивним процесам у сільському господарстві загалом.

Уряд Кримської АСРР взявся відразу за відбудову всіх галузей промисловості. Такий курс запропонувало керівництво обласної парторганізації, але його нереальність стала очевидною уже в 1925 р. Республіка не мала для цього достатньої кількості робочої сили та матеріальної бази.

У листопаді 1925 р. XI обласна партконференція прийняла рішення про першочерговий розвиток легкої промисловості та галузей, що найменше постраждали від війни (тютюнова, консервна, шкіряна, соледобувна, поліграфічна). Практично відбудова промисловості розпочалася лише у 1925 р., оскільки її обсяг доти не зростав. Майже половину продукції виробляли дрібні приватні підприємства та кустарі. Соціалістичний уклад переважав у великій промисловості, яка перебувала на стадії консервації чи початку відбудови [6].

Значно швидше (порівняно з промисловістю) відбудувалося сільське господарство. В 1924 р. було завершено землеустрій на південному березі Криму, а в 1926 р. — на території всього півострова. Переважало дрібне та середнє селянське господарство, де зосереджувалося $\frac{9}{10}$ посівної площі [7]. Основні виробники сільськогосподарської продукції — 76,4 тис. одноосібників. А найдрібнішими були господарства кримських татар (у степу — 6,3 десятини на двір, ін. у передгір'ї — 2 десятини), а ті, які використовували найману працю, у 1925 р. серед татар становили 5—9 %. Усі вони спеціалізувались головним чином на вирощуванні інтенсивних культур (винограду, тютюну та ін.).

Колективні форми господарювання республіки. Їх популярність серед сільського населення республіки. Їх розвиток ускладнювався особливостями форм землекористування, географічними умовами, релігійними та побутовими відмінностями між населенням, а також слабкою матеріально-технічною базою. На середину 20-х років колгоспи та радгоспи об'єднували 8 % господарств селян та 4 % усіх земельних угідь [8]. Брак у них

реманенту, робочої худоби та сільськогосподарської техніки призводив до того, що більше половини земель колгоспів не оброблялись. Проте в сільському господарстві республіки вироблялось уже тоді 88 % продукції довоєнного рівня [9].

Відбувалися зміни в адміністративно-територіальному поділові, де було 7 округів та 21 сільський район [10]. У 1923 р. рішенням ВЦВК РСФРР перші були скасовані, а райони збільшені (на 1924 р. їх налічувалось 10), при цьому враховувались не лише економічні особливості, а й національно-територіальні.

Незважаючи на складнощі, уряд республіки дбав про розвиток культури, враховуючи національні особливості краю. Зокрема, в 1921 р. при Кримському відділі народної освіти була створена комісія для роботи серед кримських татар, а також секції для роботи з нацменшостями.

Провідне завдання культурного будівництва — подолання неписьменності дорослого населення, для чого після визволення Криму була створена надзвичайна комісія. Відсоток неписьмених серед окремих національностей був неоднаковий. Якщо серед німців та євреїв письменність була майже суцільною, то серед кримських татар лише 30 %. Робота ускладнювалась відсутністю підручників, педагогічних кадрів.

Національно-культурне будівництво було складовою частиною політики коренізації, яка здійснювалась за рішенням XII з'їзду РКП (б) з національного питання. Оскільки корінним населенням півострова вважались кримські татари, то це стосувалось головним чином їх. Діяльну участь в державно-національному будівництві від них брала малочисельна інтелігенція, оскільки селянство татарського походження було неписьменним і не виявляло громадської активності. У 1922 р. татар серед членів сільрад нараховувалось по республіці лише 610 чоловік [11]. З 5,9 тис. членів РКП (б), що мешкали у Криму, корінні жителі становили всього 192 чол. [12]. Незначна кількість їх входила до державних, господарських, кооперативних і громадських організацій.

У лютому 1922 р. та серпні 1923 р. ЦВК і Раднарком Кримської АСРР спеціальними декретами започаткували юридичну основу політики коренізації радянського та господарського апаратів. У 1927 р., як наслідок впровадження цієї політики в складі ЦВК республіки росіяни і татари становили по 34,7 %, українці — 6,7 %, євреї — 8 %, німці — 2,7 %. Серед членів сільрад росіяни стано-

вили 38,5 %, кримські татари — 37,4 %, а серед голів сільрад — відповідно становили 30,5 %, і 45,3 %, в міських радах 57 % і 12 % [13].

Водночас здійснювались заходи для поширення кримсько-татарської мови як державної, бо досі на території Кримської АСРР була такою і російська. Проте в національних районах із переважанням татар дозволялось вести діловодство лише корінною мовою.

Наприкінці 20-х років у житті республіки відбувались складні процеси, пов'язані з політикою Сталіна та його прихильників. Як і скрізь, тут розгромили «правий ухил» в партійній організації та профспілках. Відбувся і великий політичний процес: так звана «справа Велі Ібраїмова». Голова Кримського ЦВК в 1924—27 рр. В. Ібраїмов був звинувачений в антирадянській діяльності за зв'язки з націоналістичними організаціями. Його справа відкрила собою цілу смугу переслідувань серед частини кримсько-татарського населення, головним чином серед службовців та інтелігенції. Проти службовців державного апарату кримсько-татарської національності висувались досить сумнівні звинувачення в приналежності до підпільних комітетів партії «Міллі фірка». В пресі з'явився термін «мілліфірківщина», який означав ще й тактику проникнення до апарату Радянської влади з метою дискредитації її соціальної та національної політики, проповіді пантюркізму і татарського буржуазного націоналізму [14]. Все це нагадувало подібні процеси на Україні, де розгорнулась також «боротьба» з «націоналухильництвом» і «націоналізмом».

Економічне життя Криму, яке ґрунтувалось на засадах непу, відчуло на собі тиск командно-адміністративних чинників. Автономна республіка одержала директиви першого п'ятирічного плану. Промисловість, яка ще не встигла завершити процес відбудови, мусила форсувати темпи індустріалізації. Підприємства Керченського залізничного басейну увійшли до складу Донецько-Криворізької вугільно-металургійної бази і фактично вийшли з підпорядкування автономної республіки. Своїми силами Кримська АСРР неспроможна була розвивати індустрію, тому капіталовкладення вона отримала з центру.

На кінець п'ятирічки обсяг промислової продукції Криму на 20 % перевищував обсяг сільськогосподарської [15]. Більше половини промислової продукції виробляли підприємства групи «А» [16]. Промисловість розвивалась на привозній сировині. Низькою була фондвіддача,

яка становила 82 коп. валової продукції на 1 крб. основних виробничих фондів [17]. Разом з тим процес технічної реконструкції господарства Криму 30-х рр. мав позитивні наслідки. В 1926 р. 90 % промислової продукції виробляли 45 фабрик та заводів, побудованих або реконструйованих за роки Радянської влади: Керченський металургійний ім. Войкова, Камиш-Бурунський залізорудний комбінат, авторемонтний, харчового машинобудування, моторемонтний і тракторний, хімічні бромний і коксобензолний заводи, 5 консервних фабрик, шкіряно-взуттєвий комбінат, взуттєва і трикотажна фабрики та інші. Оновлення основних фондів дало змогу збільшити випуск промислової продукції порівняно з дореволюційним періодом — в 11 разів. Провідне місце належало галузі по видобутку та переробці місцевих корисних копалин (40 % питомої ваги всієї промисловості). Доля підприємств по переробці сільськогосподарської продукції становила 34 % [18].

В 1936 р. металургійний цикл (залізорудна галузь, гірнична металургія з обслуговуючою її коксохімічною промисловістю) давали близько 40 % валової промислової продукції [19].

Створення енергостійких виробництв стимулювало розвиток енергетики. Вироблення електроенергії в Криму в 1940 р. порівняно з 1917 р. збільшилось у 17 разів. За роки індустріалізації було збудовано Крим-1, Севастопольську північну електростанцію, електростанцію на державному металургійному заводі та Камиш-Бурунському залізорудному комбінаті, а також певну кількість дрібних станцій [20]. Проте створення енергетичної бази обмежувалося незначними водними ресурсами і браком на території республіки покладів палива.

Кримська промисловість зберегла велику кількість кустарних промислів, які теж входили до її структури. У 1940 р. промкооперація виробляла третину валової промислової продукції. Вона працювала не лише на власній сільськогосподарській сировині, але й на відходах державної промисловості. На жаль, самобутні кримсько-татарські промисли — ткацькі, вишивальні, сукняні, міднопосудні, філігранні та шкіряносап'янні були згорнуті.

Бурхливе зростання промисловості за періоду індустріалізації сприяли корінним зрушенням в соціальному та професійному складі робітничого класу республіки. Чисельність робітників і службовців зростає з 84 тис. чол. в 1926/27 р. до 198 тис. в 1935 р., у тому числі у великій

промисловості — з 11,8 тис. до 57,7 тис. чол. [21]. Робітничий клас Кримської АСРР формувався переважно за рахунок росіян та українців. Відсоток татар був значно нижчим їх питомої ваги серед населення республіки. Так, на початок першої п'ятирічки у великій промисловості питома вага робітників-татар становила 5,8 % і 9,2 % в промисловій кооперації. На 1932 р. вона досягла відповідно 8,9 і 16,6 % [22]. В будівництві і на транспорті питома вага кримських татар була ще нижчою — 2,2 і 4,8 %, у сільськогосподарських промислових підприємствах серед робітників всіх національностей становила 13 %, серед поліграфістів — 19 %, у консервній промисловості — 25,6 %, в хімічній — 5,4 % і гірничодобувній — 6,4 %. Загалом у промисловості їх питома вага становила — 8,8 % [23].

Водночас із форсуванням темпів індустріалізації ще швидше відбувалася колективізація сільського господарства. Як і повсюди, тут вона здійснювалась адміністративними методами, що викликало опір певної частини селянства. Ситуація ускладнювалась особливостями релігійно-культурних традицій та звичаїв серед корінного населення. Та все ж у 1931 р., незважаючи на трагічні наслідки, суцільну колективізацію в Криму завершили. Колгоспи об'єднали 87,7 % селянських господарств, посівна площа яких становила 71,6 % від наявної у республіці, радгоспам належало 24,6 %, одноосібникам — 3,8 % [24]. У сільському господарстві було зайнято 250 тис. чол., у тому числі в радгоспах — 21 тис., в МТС — майже 9 тис., в колгоспах — 146,5 тис. [25]. Татари серед колгоспників становили 44,9 %, росіяни — 42,4 %, українці — 12,7 % [26]. Були також колгоспи багатонаціональні.

Наприкінці 20-х рр. розпочався новий етап в національно-державному і культурному будівництві. У 1929 р. V з'їзд Рад Криму вніс доповнення й зміни до Конституції які чіткіше регламентували права вищих державних органів республіки та захищали автономні засади в діяльності окремих її наркоматів. Так, 4 з них (юстиції, освіти, охорони здоров'я і землеробства) мали звітувати лише перед вищими органами республіки. На випадок розходження законів і розпоряджень РСФРР з такими ж Кримської АСРР, чинним вважалось законодавство останньої, а непогоджені питання виносились на розгляд ЦВК РСФРР [27]. Фактично це були останні документи, які сприяли зміцненню принципів певної самостійності республіки.

Згодом, у 30-х рр. автономні ознаки в діяльності її державних органів були згорнуті. Кримська АСРР стала підлеглою центрові.

Нова Конституція республіки, прийнята 1937 р. Надзвичайним з'їздом Рад Криму, закріпила ці зміни. Згідно з нею апарат державного управління практично позбавл.вся усякої автономії. На випадок розбіжності законодавства РРФСР і Кримської АСРР на території республіки діяли закони і розпорядження центральних відомств РРФСР [28].

Турбувало подрібнення адміністративних одиниць на території республіки. Подальше національно-територіальне районування призвело до збільшення числа районів. З 10 районів, що існували у 1924 р., до 1930 р. було утворено 16, з них 5 — татарських (від 43 до 86 % їх населення складала татари), 1 — єврейський, 1 — український, решта — змішані [29]. В 1935 р. були утворені ще 2 татарські, 6 змішаних та 1 німецький райони [30]. У самостійні адміністративно-територіальні одиниці виділялися Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосія та Ялта. До 1941 р. в Кримській АСРР налічувалося 26 районів, національний склад яких лишався незмінним з середини 30-х років [31]. Всі ці зміни не можна оцінити однозначно. З одного боку, утворення національних районів в автономній республіці було явищем прогресивним. Проте в умовах панування адміністративно-командної системи і закріплення сільського населення на землі з обмеженням свободи пересування, існування національних районів могло привести до відособлення в рамках національної більшості. Виділення усіх великих міст у самостійні адміністративні одиниці також не сприяло ліквідації суперечностей між містом і селом, тим паче, що більшість жителів корінної національності — кримських татар — жила в сільській місцевості. Крім того збільшення числа районів призвело до подальшого розгалуження апарату управління, подрібнювало його функції, бюрократизувало його.

Посилення адміністративно-бюрократичних тенденцій у розвитку Кримської АСРР відбилося і на процесі коренізації державного апарату. В 1929 р. при ЦВК республіки була утворена комісія з коренізації радянського профспілкового та кооперативного апарату. Вона займалася питанням підготовки національних кадрів, визначала терміни поповнення керівних органів цими кадрами, відсоток представництва різних національностей у радянських, господарських та профспілкових органах.

Робота з коренізації апарату набула планового характеру, що, з одного боку, надавало цьому процесу організованості, а з іншого — нерідко перетворювало коренізацію установ на самоціль. Так, у січні 1931 р. бюро обкому партії, відзначивши «неблагополучність коренізації» в управлінському апараті трестів, промисловості, профспілок, транспорту, дало розкладку: у трьох національних (татарських) районах довести число службовців корінної національності до 90 %, в інших — від 50 до 80 % [32]. До 1935 р. в керівництві наркоматів питома вага кримських татар досягла 27,7 %, у радянському і державному апараті — 21,5 % [33]. При цьому в низовому апараті — сільрадах, керівництві колгоспів, МТС коренізація відбувалася набагато повільніше.

Адміністративно-силові методи коренізації призводили не лише до гонитви за цифрами, відсотками тощо. Коренізація перетворювалася на форсовану татаризацію. Затвердження у 1929 р. діловодства татарською мовою у районах, де частка корінного населення перевищувала 60 %, загостило міжнаціональні відносини, викликало опір службовців вищих органів. Спроба організувати широке вивчення кримсько-татарської мови (вона була переведена на латинський алфавіт) серед службовців некорінної національності наслідків не дала. Нерідко проведення коренізації апарату розумілося як заміна однієї національності на службовців іншої. Все це викликало загострення націоналістичних настроїв як серед татар, так й серед росіян і українців, а в кінцевому підсумку призвело до дискредитації політики коренізації, доведення її до абсурду. Така практика стала приводом до згортання коренізації. Питома вага кримських татар в керівництві державними, партійними, кооперативними і громадськими організаціями знизилася порівняно з серединою 30-х і навіть з кінцем 20-х років. Так, у 1939 р. з 19 124 керівних працівників апарату татар було 2901 чол. (15,24 %), росіян — 9068 (47,6 %). Серед голів сільрад кримських татар налічувалося 37,0 % (в 1927 р. — 45,3 %) [34]. Звичайно, зниження питомої ваги кримських татар в апараті управління відбувалося не лише за рахунок усунення їх з керівних посад, але й завдяки зростанню загальної частки людей некорінних національностей у складі населення республіки.

В 20—30-ті роки національний склад республіки вважав значних змін. Загальна тенденція цих змін була така, що при зростанні в абсолютних показниках чисельності усіх основних національних груп (корінних і не-

корінних) питома вага кримських татар і нацменшостей зменшувалася за рахунок швидкого зростання кількості росіян та українців. При цьому національний склад населення Кримської АСРР лишався досить строкатим.

Зміни демографічної структури населення Кримської АСРР за цей період найбільш явно простежуються за даними переписів 1926 і 1939 рр. Загальна чисельність жителів республіки зросла з 714,1 тис. до 1 млн 126,8 тис. чол. Питома вага сільського населення за цей час зменшилася з 53,7 до 48,0 %, міського — відповідно збільшилася з 46,3 до 52,0 %. Приріст міського населення і його перевага над сільським до кінця 30-х років пояснюється не лише промисловими міграціями всередині республіки, але й залученням робочої сили з інших республік, в тому числі з України. Кількість росіян збільшилася з 301,4 тис. до 558,5 тис., а їх питома вага серед населення Криму становила 49,5 %; кримських татар — з 179,1 тис. до 218,9 тис., питома вага їх у складі населення Криму зменшилася з 25,1 до 19,4 %; чисельність українців зросла з 77,4 до 154,1 тис., питома вага їх зросла з 10,8 до 13,7 %; кількість євреїв збільшилася з 39,9 до 65,5 тис., питома вага їх у складі населення лишилася майже незмінною: відповідно 5,5 % і 5,8 %; чисельність німців зросла з 43,6 до 51,3 тис., питома вага їх зменшилася з 6,1 до 4,6 %.

Якщо у 1926 р. серед сільського населення переважали кримські татари — вони становили 36,6 %, росіяни 31,6 %, то в 1939 р. співвідношення було іншим: питома вага осіб російської національності на селі досягла 39,8 %, татар — 29,4 %. Серед міського населення в 1926 р. росіян було 54,6 %, татар — 10,2 % [35]. При цьому в абсолютних цифрах чисельність останніх збільшилася і в селі, і в місті. Проте приріст кримсько-татарського населення за 13 років всього на 40 тис. слід визнати вкрай низьким (менше 4 тис. на рік). Можна вважати, що в 1930—1933 рр. приросту населення не було взагалі, а спостерігалось інтенсивне зменшення населення (проте не лише татарського). У 1930—1931 рр. за періоду ліквідації куркульства як класу, практично всі господарства зараховані до числа куркульських, були розформовані (на 1930 р. їх було 14—15 % [36]), родини вислані. Найбільші втрати, очевидно, випали на долю кримських татар, оскільки вони переважно займалися виробництвом інтенсивних спецкультур.

За переписом населення 1939 р. на території півострова проживали представники 190 національностей і народ-

ностей. Питома вага національних меншостей в населенні Криму в 1926 р. становила 10,1 %, в 1939 р. — 5,2 % [37].

Національний склад населення Кримської АСРР визначав основні напрями і способи здійснення культурних перетворень в республіці. Підкреслена увага приділялася культурному розвитку людей корінної національності та численних представників національних меншостей. Проте в 30-ті роки співвідношення у розвитку національних культур Криму порушилося. Постійно декларувався пріоритетний розвиток татарської культури, завдяки чому створювалося враження про особливі досягнення кримських татар у цій сфері, хоча насправді їй уваги приділялося усе менше і менше. Одночасно, починаючи з кінця 20-х років, велася боротьба проти «татарського націоналізму» та «великоросійського шовінізму», яка проявлялася у безкінечних чистках культурно-освітніх закладів, шкіл і вузів республіки.

Особливої специфіки культурне будівництво в Криму набуло після надання кримсько-татарській мові поряд з російською — статусу державної мови. До 1927 р. у ній вживався арабський алфавіт, що надзвичайно ускладнювало не лише впровадження мови як державної, а й ліквідацію неписьменності серед корінного населення, оскільки кількість людей, що добре володіла цією писемністю, була незначною. У 1927 р. кримсько-татарська писемність була переведена на латинизований алфавіт (до речі, це було зроблено і в багатьох інших тюркомовних республіках). Вважалося, що цей акт полегшить ведення діловодства, сприятиме ліквідації неписьменності серед татар, а також оволодінню кримсько-татарською мовою некорінним населенням. Проте в 1939 р. кримсько-татарська писемність була знову переведена на іншу графіку, що спиралася на російський алфавіт. Звичайно, ці «експерименти» не сприяли підвищенню грамотності та загальної культури кримсько-татарського населення, до того ж відлучали молоде покоління від національно-культурних пам'яток. Однак перепис 1939 р. свідчив, що серед жителів Криму 99 % письменних в тому числі серед татар — 97,4 % [38]. Проте малоймовірно, що ці цифри відповідали дійсності.

З перших днів встановлення Радянської влади в Криму розвивалася народна освіта. У 1921 р. була відкрита перша тисяча шкіл, в тому числі 343 — татарських. До кінця 30-х років було запроваджено загальну початкову освіту на селі і семирічну — в містах. У Кримській АСРР на той час налічувалося 1258 шкіл, в них навчалось

близько 200 тис. учнів. В їх числі було 427 татарських шкіл (45 тис. дітей) [39]. Принцип рівноправності націй знайшов свій вияв у створенні шкіл із навчанням на мовах усіх народів, що населяли Крим. У 1937 р. тут поряд з російськими та татарськими школами діяло 82 — німецьких, 46 — єврейських, 15 — грецьких, 12 — вірменських, 5 — болгарських [40]. В школах Криму працювало 8860 учителів, в тому числі 1643 (18,5 %) — татар [41].

Проте у справі народної освіти лишалось чимало проблем. Зокрема, серед учнів, особливо дівчаток, був великий відсів. В національних школах погано велося чи не велося зовсім викладання російської мови. Незадовільним було інтернаціональне виховання учнів. Траплялися випадки ворожих випадів учнів однієї національності проти іншої як у школах, так і у вузах та технікумах.

У розв'язанні завдань культурного будівництва велике місце посідала проблема підготовки спеціалістів. У 1941 р. в Криму діяло 5 вищих і неповних вищих навчальних закладів, 40 технікумів, а також 9 робітфаків для підготовки трудящих до навчання у цих закладах. За роки довоєнних п'ятирічок число студентів вузів і технікумів збільшилося у 4 рази і перевищило 11 тис. чол. [42]. Питома вага кримських татар серед них у 1937 р. становила 20%. При Сімферопольському педагогічному і учительському інституті діяли татарські відділення. У середині 30-х років готували національні кадри сільськогосподарський, педагогічний (діяли такі ж й німецькі) та медичний технікуми [43]. У Феодосійському текстильному технікумі народів Сходу навчалися представники 39 національностей [44]. Та потребу в кваліфікованих кадрах навчальні заклади Криму не задовольняли. Брак фахівців значною мірою поповнювали випускники вузів і технікумів України та Росії.

У Кримській АСРР була створена мережа культурно-освітніх закладів. Народи, що її населяли, мали можливість задовольнити свої духовні запити. У 1940 р. в Криму діяло 1038 міських і сільських клубів, 454 хатичитальні, 911 масових бібліотек. У 1934 р. з 321 колгоспного клубу російських було 112, татарських — 105, нацменшостей — 104 [45]. Водночас деякі культурно-освітні заклади існували лише на папері, оскільки матеріальна база їх була незадовільною, не вистачало кадрів культосвітніх працівників, особливо серед татар і нацменшостей.

Важливе місце у розвитку культури належало пресі. До 1937 р. в Криму видавалося 60 газет і 5 жур-

налів, з них відповідно 10 і 2 — кримсько-татарською мовою.

Розвивалося і театральне мистецтво. У 1940 р. діяло 7 стаціонарних театрів, в тому числі татарський у Сімферополі, створений 1928 р. з самодіяльної трупи. При Сімферопольській і Ялтинській філармоніях були ансамблі пісні і танцю кримських татар.

В Криму жили і працювали письменники багатьох національностей: В. Фейгін, А. Тайожний, Я. Чаличев, В. Апоманський, Ю. Болат, Ш. Алядін, И. Бехшин, Р. Тинчеров, Іргат Кадіров, Умар Інчі. Тут минуло багато років життя і творчості відомих російських письменників О. С. Гріна, К. О. Треньова, М. О. Волошина, В. В. Вересаєва. Тут творили визначні майстри живопису М. С. Самокиш, Я. Бірзал, А. Ярмухамедов, Абсеямов, Богутдінов, майстер орнаменту А. Калафатов.

Над створенням кримсько-татарських пісень на основі народних мелодій працювали композитори Шарафєйдінов, Ібрагімов, Коврі. З Кримом пов'язане життя і творчість відомого композитора А. А. Спендіарова.

Поряд із позитивними зрушеннями у культурному будівництві Криму до 1941 р. нагромадилося чимало нерозв'язаних проблем. Зокрема, спостерігалась надмірна подрібненість, національна відособленість національно-культурних установ, що не сприяло зближенню багатонаціонального населення.

До середини 30-х років у Криму, як і по всій країні, було проголошено перемогу соціалізму. У прийнятті в 1937 р. новій конституції республіки декларувалася перемога соціалістичних виробничих відносин, розв'язання завдань культурного будівництва, перемога ленінської національної політики. Справді, перетворення у Криму в перші два десятиліття Радянської влади були значними. Проте багато проблем, насамперед національна, були далекими від остаточного вирішення. Апофеозом стало протизаконне виселення кримсько-татарського населення за межі Криму 1944 р., що створило нову низку проблем і суперечностей, які існують й понині.

Л і т е р а т у р а : [1] *Четыре года Советской власти в Крыму. 1921—1924*; Сб. материалов.— Симферополь, 1926.— С. 1—408; [2] *Очерки истории Крымской областной партийной организации.*— Симферополь, 1981.— С. 98; [3] *История городов и сел Украинской ССР: Крымская область.*— Київ, 1974.— С. 22, 37, 38; [4] *Весь Крым.*— Симферополь, 1926.— С. 68; [5] *Отчеты КрымЦИКа и Совнаркома, наркоматов и госучреждений КрССР III Всекрым-*

скому съезду Советов — Симферополь, 1923.— С. 19; [6] *Очерки по истории Крыма.*— Ч. 3.— Симферополь, 1964.— С. 57, 109; Народное хозяйство Крыма за 1925/26 г.— Симферополь, 1927.— с. 39; [7] *Весь Крым.*— С. 72—74; [8] *Очерки истории Крымской областной партийной организации.*— С. 109; [9] *Там же.*— С. 110; [10] *Генов И. Г.* Новое районирование и очередные задачи Советов // Экономика и культура Крыма.— 1935.— № 2.— С. 9—11; [11] *Отчеты КрымЦИКа...* III Всекрымскому съезду Советов.— С. 44; [12] *Выборы Советов Крымской АССР в 1927 г.*— Симферополь, 1927.— С. 44, 19, 55; [13] *БСЭ.*— [1-е изд.].— М., 1935.— Т. 35.— С. 318; [14] *Бочагов А. К.* Миллифирка. Националистическая контрреволюция в Крыму.— М., 1932; [15] *Очерки по истории Крыма.*— Ч. 3.— С. 57; Десять лет советскому Крыму // Экономика и культура Крыма.— 1930.— № 2.— С. 11, 17; [16] *Очерки по истории Крымской областной партийной организации.*— С. 146; [17] *Десять лет Советскому Крыму // Экономика и культура Крыма, 1930.*— № 2.— С. 11; [18] *Советскому Крыму 20 лет.*— М., 1940.— С. 78—79, 305; [19] *Розацкий С., Шербаков М.* Советский Крым.— М., 1938.— С. 9; [20] *БСЭ.*— 2-е изд.— М., 1946.— Т. 35.— С. 295; [21] *Там же.*— С. 294; [22] *Материалы к отчету правительства Крымской АССР VIII съезду Советов Крыма.*— С. 158; *Баранов М.* Крымская промысловая кооперация // Экономика и культура Крыма.— 1932.— № 8/10.— С. 43; XV лет советизации Крыма: материалы для докладчиков, беседчиков, пропагандистов.— Б. м., 1935.— С. 35—36; [23] *Полетаев Дм.* На боевом участке национально-культурного строительства (подготовка национальных кадров в Крыму).— Б. м.— С. 22; [24] *Материалы и отчеты правительства Крымской АССР VII съезду Советов Крымской АССР.*— Симферополь, 1934.— С. 65; Советскому Крыму 20 лет.— Симферополь, 1940.— С. 309; [25] *ЦДАНГ СРСР.*— Ф. 1562, оп. 336, спр. 1051, арк. 57; [26] *Там же.*— П. 188 об. 194 об; [27] *Выборы Советов Крымской АССР в 1927 г.*— Симферополь, 1927.— С. 26—28; [28] *Конституция (Основной закон) Крымской АССР.*— Симферополь, 1937.— 34 с.; [29] *Софийский П.* Новое административное деление Крымской АССР // Экономика и культура Крыма.— 1930.— № 2.— С. 38—43; [30] *Генов И. Г.* Зазнач. деление союзных республик в 1941 г.— М., 1941.— С. 140; [31] *СССР; Административно-территориальное деление союзных республик в 1941 г.*— М., 1941.— С. 140; [32] *Полетаев Дм.* Указ. соч.— С. 53; [33] *Семединов А.* Итоги работы и очередные задачи Крымской республики.— Симферополь, 1935.— С. 54; [34] *ЦДАНГ СРСР.*— Ф. 1562, оп. 336, спр. 1157.— Арк. 127; *Выборы Советов Крымской АССР в 1927 г.*— С. 55; [35] *Підраховано за: Всесоюзная перепись населения 1926 г.*— М., 1928.— Т. 5.— С. 4, 14, 15, 26, 27; *ЦДАЖР СРСР.*— Ф. 1516, оп. 336, спр. 343.— Арк. 7; *СССР. Административно-территориальное деление республик в 1941 г.*— С. 140; [36] *Шалина К. I.* Борьба за победу колхозного ладу // Укр. іст. журн.— 1960.— № 5.— С. 76; [37] *ЦДАНГ СРСР.*— Ф. 1562, оп. 336, спр. 343.— Арк. 7; [38] *Советскому Крыму 20 лет.*— С. 178; *ЦДАНГ СРСР.*— Ф. 1562, оп. 336, спр. 343.— Арк. 44; [39] *Советскому Крыму 20 лет.*— С. 178; [40] *Розацкий Н. С., Шербаков М.,* Указ. соч.— С. 28; [41] *ЦДАНГ СРСР.*— Ф. 1562, оп. 336, спр. 343.— Арк. 44; [42] *Очерки по истории Крыма.*— Ч. 3.— С. 195; [43] *БСЭ.*— 2-е изд.— Т. 45.— С. 302; [44] *Полетаев Дм.* Указ. соч.— С. 18; [45] *Материалы к отчету правительства Крымской АССР...*— С. 150.

Г. В. Касьянов, Л. І. Ткачова

УТОРНІТСО: ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ «ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВАННЯ» ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Після Жовтня 1917 р. Радянській державі для організації управління, відродження економіки, забезпечення оборони, розвитку науки і культури потрібні були численні кадри спеціалістів, досвідчених науковців, учителів, управлінців. Невідкладні завдання соціалістичного будівництва вимагали негайного і широкого залучення до нього старої інтелігенції. Це було надзвичайно складно, бо основна її маса сприйняла Жовтень як небезпечну політичну аномалію і зайняла щодо нової влади очікувальну або навіть ворожу позицію, а близько половини взагалі емігрувало [1]. Громадянська війна, політика «воєнного комунізму» та «червоний терор» вилучили з рядів інтелігенції противників Радянської влади. Більшість старих інтелігентів перейшла до вимушеного або свідомого співробітництва з державою і проголосила свій політичний нейтралітет.

Проста логіка підказувала, що без дореволюційних спеціалістів завдання соціалістичного будівництва виконати буде неможливо. Проте в партії, починаючи з VIII з'їзду, не припинялася дискусія: залучати чи не залучати старих «спеців» до будівництва нового суспільства? Саме тому за вимогою В. І. Леніна до Програми РКП(б) було внесено пункт, де вказувалося, що завдання розвитку продуктивних сил країни вимагають всебічного і широкого використання спеціалістів у галузі науки і техніки. При цьому висувалося двоєдине завдання: з одного боку, не давати ні найменшої політичної поступки цій верстві, з іншого — нещадно боротися з удавано радикальною, а насправді неучькою зарозумілістю щодо того, ніби трудящі спроможні подолати капіталізм і буржуазний лад, «не навчаючись у буржуазних спеціалістів, не використовуючи їх, не проходячи довгої школи роботи поруч з ними» [2].

© Г. В. Касьянов, Л. І. Ткачова, 1991

Таким чином, генеральна лінія партії щодо старої інтелігенції полягала в орієнтації саме на досягнення співробітництва «спеців» із владою робітників та селян. Політичне її виховання ще не висувалося як завдання.

До цього слід додати, що серед тих, хто підтримував ідею залучення старої інтелігенції до будівництва нового суспільства, переважали утилітарно-прагматичні настрої. Не випадково широко побутували такі терміни, як «використання», «застосування» тощо. Одним із основних методів вважалося «революційне насильство». М. І. Бухарін підкреслював у книзі «Економіка перехідного періоду» (1920), що на першій фазі свого панування пролетаріат має супротивну силу в особі технічної інтелігенції й інтелігенції взагалі (інженери, техніки, агрономи, зоотехніки, професори, адвокати, журналісти, учителі тощо — виводив своїй більшості і т. д.). «Само собою зрозуміло, — виводив він звідси висновок, — що скільки-небудь плановірно, суспільно доцільно використати ці сили неможливо без примусового тиску» [3]. Цю ідею підтримував і Ленін, який водночас зауважував, що одним насильством неможливо змусити працювати цілу верству, до нього потрібно додати організованість, дисципліну і моральну вагу пролетаріату [4]. Він же пропонував «старий», «буржуазний», за його визначенням, шлях залучення найбільш кваліфікованої інтелігенції — за високу (порівняно з робітниками) плату.

Однак і такі підходи давались досить важко. Серед значної частини робітників, господарників, профспілкових та партійних працівників ще жило переконання, що «специ» — це ворожий прошарок. У перші роки непу досить поширеним було «спецеїдство» — цькування спеціалістів, підозрілисть до них. Траплялися сутички інженерів із робітниками і навіть убивства. Із «спецеїдством» велася боротьба у пресі, але здебільшого вона мала формально-декларативний характер.

На початку відбудовного періоду інтелігенція, чи то з матеріальної зацікавленості (а найбільш кваліфіковані спеціалісти були поставлені в дещо привілейоване становище), чи керуючись іншими намірами, перейшла до провадження непу викликало пошкваллення не тільки в сфері економічного, а й політичного життя, було із зацікавленістю сприйнято значною частиною інтелігенції. Рештки політичних опонентів з її рядів вислали за межі країни у 1922 р. (більш як 200 чоловік) та залякали показовими політичними процесами над есерами (1921—1922 рр.).

В середовищі старої інтелігенції, що залишалася в країні, зароджувалася впевненість, що лояльні її верстви можуть розраховувати і на дозволу в рамках диктатури пролетаріату суспільно-політичну діяльність. Втіленням у життя цих сподівань стало створення численних громадських організацій: профспілок працівників освіти і культури (Робос), медичних працівників (Медсанпраця), інженерно-технічних секцій у галузевих профспілках, секцій наукових працівників у Робосі, наукових товариств різного профілю тощо. Усі вони брали досить активну участь у громадському житті, відгукувалися на події міжнародного і внутрішнього життя. В резолюції XIV з'їзду партії (грудень 1925 р.) відзначалося, що «радянський службовець (вчитель, лікар, інженер, агроном і т. д.) за своїми прагненнями і настроями починає ставати радянським по суті» [5].

Однак значна частина старої інтелігенції (найбільш кваліфікованих спеціалістів і науковців) залишилася поза межами таких організацій і дотримувалася принципу неутручання у суспільно-політичне життя, проголошуючи свій нейтралізм. В атмосфері суспільної політизації, що утверджувалася в житті країни, така позиція з часом мала увійти у суперечність з офіційними настановами, стала одіозною і навіть небезпечною для її прихильників. Ситуація починала складатися таким чином, що простої участі у перетвореннях було уже недосить, її потрібно було підтверджувати всілякими політичними лозунгами, ініціативами та заходами. До того ж загострювалася боротьба всередині самої партії, члени якої дедалі більше вдавалися до взаємозвинувачень. Політичний нейтралізм вже неможливо було зберегти. І серед самої інтелігенції з'явилося чимало людей, які щиро чи на догоду лозунгам дня висловлювали думки, що активізація участі в суспільно-політичному житті (в розумінні того часу) сприятиме успішному будівництву нового суспільства, процвітанню країни та громадян.

У партії і суспільстві визрівало переконання, що докорінних успіхів у соціалістичному будівництві можна досягти шляхом саме форсованих методів. Ці настрої поширювалися не тільки на галузь економіки, а й на ідеологію. Зокрема вважалося, що змінити світогляд старої інтелігенції і перевиховати її в дусі марксизму також можна за «історично стислий строк». Усе це призвело до виникнення ідеї про створення під керівництвом партії громадської організації інтелігенції «на ідейній основі». І її основу мали скласти саме найбільш кваліфіковані спе-

ціалісти та науковці старої школи, тобто висувалася своєрідна антитеза політичному нейтралізму, що розглядався вже як «прояв буржуазної ідеології».

У день відкриття ювілейної сесії ЦВК СРСР з нагоди 10-ї річниці Жовтневої революції в центральних газетах було надруковано «Декларацію ініціативної групи товариства працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву». В ній, зокрема, підкреслювалося: «Основною керівною ідеєю, яка об'єднує нас, є усвідомлення, що в класовому суспільстві науково-технічні діячі не можуть лишатися політично нейтральними. Беручи участь у практичному повсякденному будівництві соціалізму, поділяючи принципи Радянської влади і глибоко співчуючи всім її починанням, ми, що нижче підписалися, дійшли до переконання, що в даний час необхідно об'єднати науково-технічні сили на певній ідейній основі... Основною метою нашого товариства, зважаючи на те, є об'єднання і організація соціалістично мислячих діячів науки країни» [6]. Під цією заявою підписалися відомі діячі вітчизняної науки і техніки: паталогоанатом О. І. Абрикосов, гідробудівник І. Г. Александров, мікробіолог М. Ф. Гамалія, біолог М. М. Завадовський, біохімік О. М. Бах, Б. І. Збарський, О. І. Опарін, О. В. Палладін, основоположник експериментальної біології в Росії та СРСР М. К. Кольцов, фізико-хімік М. С. Курнаков, вчений у галузі гірничої справи О. О. Скочинський.

На Україні ініціатором створення такої організації стало Харківське наукове товариство. Наприкінці жовтня 1927 р. ініціативна група обговорила її статут. Вона створювалася як асоціація місцевих товариств і дістала назву Всесоюзна асоціація робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (ВАРНІТСО). В лютому 1928 р. статут був затверджений Раднаркомом СРСР і набув чинності на території усєї країни.

Відповідно до його положень членами організації могли бути діячі науки, техніки, медицини, культури, які на основі ідейних переконань брали участь у соціалістичному будівництві. Вказувалося, що для них є обов'язковим «безпосередній контакт з партією, повна солідарність з нею і прийняття її директив з основних завдань науково-громадського життя» [7]. Таким чином, позапартійна інтелігенція з цієї організації мала бути безумовним виконавцем будь-якого партійного рішення і присягалася на вірність партії. Важко визначити, що саме підштовхувало засновників асоціації до такої надлояльності. Може, це результат редагування проекту статуту

в Культпропі ЦК ВКП(б). Можливо, засновники асоціації щиро сподівалися, що така безоглядна відданість ідеї справді допоможе новому будівництву. Однак привертає увагу надто велика готовність підпорядкувати себе повністю партійним рішенням, що виключало будь-яку самостійність думок, нарешті можливість інтелігенції, яка завжди славилася незалежністю мислення, почуттям власної гідності. Можна припустити, що завдання промислової реконструкції країни, які висувалися від імені партії, справді справили велике емоційне враження на частину старої інтелігенції й спонукали її до таких декларацій.

Для вступу до асоціації потрібна була рекомендація двох її членів. На чолі організації стояло Центральне бюро, на місцях засновувалися відділи. Робота провадилася по секціях відповідно до профілю спеціалістів: індустріальній, сільськогосподарській, охорони здоров'я, науково-педагогічній і т. д.

У березні 1928 р. було організаційно оформлене таке товариство і на Україні (УТОРНІТСО). Воно увійшло до союзного на правах колективного члена. Організаторами і першими членами товариства були відомі вчені О. В. Палладін, О. Н. Соколовський, М. І. Яворський, Д. І. Багалій, М. П. Барабашов, Л. В. Писаржевський, М. М. Пакуль, П. М. Супруненко, Д. О. Граве, К. К. Семінський, Б. Л. Ніколаї, Л. В. Громашевський, В. М. Мажковський, С. С. Герчиков, Є. В. Оппоков [8].

У статуті товариства підкреслювалося, що його основним завданням є «об'єднання всіх робітників науки і техніки, народного господарства і культурного будівництва, що стоять на ґрунті завоювань Жовтневої революції, для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР» [9]. Для досягнення цієї мети товариство зобов'язувалося вивчати і розробляти питання розвитку продуктивних сил, господарського та культурного будівництва, а також допомагати в підготовці молодих спеціалістів для науки і техніки, організувати лекції і доповіді з різних наукових та технічних питань. На відміну від загальносоюзного, статут УТОРНІТСО трактував членство в організації ширше. Зокрема, в ньому вказувалося, що до нього можуть входити «діячі науки, техніки, народного господарства та культурного будівництва, що стоять на ґрунті завоювань революції, активно допомагають соціалістичному будівництву» [10].

Отже, українське товариство вимагало від своїх членів насамперед свідомої виробничої діяльності на користь

соціалізму. Про участь у політичному вихованні, нетерпимість до інтелігентів, що не засвоїли чи не сприйняли ідей соціалізму, у його статуті ще не йшлося*.

Популярність ВАРНІТСО як у цілому по країні, так і на Україні, зростала повільно. Яскраво виявлений політичний характер організації, її підпорядкованість партійним органам (культурно-пропагандистському відділу ЦК), відсутність будь-якої дискусійності відштовхували від неї багатьох старих спеціалістів, що сумлінно працювали, але не хотіли «втручатися в політику». Поряд з тим, хто з ентузіазмом сприйняв ідею організації, було чимало таких, хто сумнівався в здатності ВАРНІТСО згуртувати інтелегенцію на ґрунті участі в соціалістичному будівництві. В листі відомому медику Б. І. Збарському (член ВАРНІТСО) голова УТОРНІТСО О. В. Палладін так характеризував ці настрої: «У ряду осіб в розмові прохоплювалися сумніви, чи не внесе це розколу в середовище наукових працівників, не відштовхне другу половину, чи не поставить це нашу групу в ізольоване становище з ворожим ставленням з боку інших як до привілейованої групи, чи не створиться в цій групі своє верховенство» [11]. Найбільш далекоглядні вчені в приватних розмовах з організаторами асоціації виказували недовіря офіційним особам, що закликали їх до вступу в організацію, посилаючись на нещирість авансів на адресу старої інтелігенції. Про це свідчить лист одного з організаторів на Україні: «У більшості випадків я зустрічався з явним скептицизмом, із значною мірою сумнівів щодо того, чи справді в умовах сучасного життя можливе існування передбаченого угруповання. Багато з тих, з ким я розмовляв, вважають, що бази для щирої критики немає. Вважають також, що навіть існуюча вже самодіяльність, щира і спрямована в найкращому напрямку, — може бути припинена в кожний момент. Друге, на що вказували, — це на проблему особистої безпеки (в широкому розумінні цього слова). З точки зору ряду колег органи влади не завжди достатньо вірно оцінюють характер і якість громадських виступів, і той бік діяльності, що передбачається статусом товариства, може дати особливо багато підстав для неправильної оцінки...» [12].

* До речі, в попередні роки в історичній літературі ВАРНІТСО оцінювалась виключно з позицій беззаперечного схвалення: «ВАРНІТСО була політичною, бойовничою організацією, що проводила систематичну, рішучу і принципову боротьбу з консерватизмом в науковому середовищі та залучала кращу частину інтелігенції до соціалістичного будівництва». (Федюкин С. А. Партия и интеллигенция. — М., 1983. — С. 110).

Ставлення до ВАРНІТСО в партійних колах також було неоднозначним. Ідею створення організації з політико-виховними функціями підтримали такі різні за переконаннями люди, як М. І. Бухарін, А. В. Луначарський, А. Я. Вишинський, В. М. Молотов. Ряд партійних працівників поставився до цього скептично, а то й різко негативно, вважаючи, що створюється замкнута організація, яка варитиметься у власному соку і викличе неприязне ставлення з боку інтелігенції, що не увійшла до неї [13]. Останні певною мірою мали рацію. Протягом першого року існування до ВАРНІТСО було прийнято 550 висококваліфікованих спеціалістів і науковців. В українському товаристві налічувалося 150 членів, більша половина яких працювала у Києві та Харкові.

У квітні 1928 р. в Москві відбулася перша Всесоюзна конференція ВАРНІТСО, яка підбила підсумки роботи ініціативної групи. В ній взяли участь 170 делегатів з 22 міст країни, в тому числі з Києва, Харкова, Одеси, Кам'янець-Подільського. На конференції було обрано центральне бюро асоціації, до якого увійшли І. Г. Александров, Б. І. Збарський, Б. А. Келлер, О. І. Опарін, О. В. Палладін. Головою товариства обрали академіка О. М. Баха. Були заслухані доповіді та визначені основні напрями роботи науково-технічної, індустріально-промислової, сільськогосподарської та медичної секцій. Учасники конференції прийняли звернення «До працівників науки і техніки всіх країн і народів», у якому, зокрема, відзначалося: «В знаменний період мирного господарювання і культурного розвитку інтелігенція не повинна бути нейтральною, а має брати активну участь у справі планування і здійснення капітального будівництва усїєї промисловості країни» [14].

Перша ж конференція асоціації продемонструвала і готовність її членів «не бути нейтральними», ухваливши резолюцію з приводу «шахтинської справи» — сфальсифікованого ДПУ судового процесу над групою спеціалістів Донбасу. Вона була переповнена гнівними епітетами на адресу підсудних і виказувала лояльність її авторів до організаторів процесу. Уже в цьому вимальовувалися риси політичного обличчя асоціації.

Усе ж для початкового періоду її діяльності були характерні спроби налагодити справді «суспільно-корисну» роботу. Наприклад, у відділеннях проводилося обговорення директив першого п'ятирічного плану. Як й інші організації інтелігенції, асоціація намагалася підпорядкувати свою діяльність «актуальним завданням». Відпо-

відні зміни було внесено до планів роботи секцій. Широке обговорення планів п'ятирічки провели індустріально-технічна і сільськогосподарська секції Харківського відділення УТОРНІТСО. Конкретні пропозиції щодо розвитку промисловості й зернового господарства в республіці, а також форм участі в їх реалізації було включено до планів роботи секцій. Зрозуміло, що всі ці заходи мали здебільшого декларативний характер.

Розгорталася, хоч і повільно, робота УТОРНІТСО з пропаганди науково-технічних і медичних знань. Індустріально-технічна секція товариства в республіканській газеті «Вісті» вела щотижневу рубрику «Наука і техніка», а медична — рубрику «Охорона здоров'я», яка користувалася популярністю.

Досить активно підтримали ВАРНІТСО і УТОРНІТСО ідею про розгортання в країні масового соціалістичного змагання і ударництва. Так, центральне бюро ВАРНІТСО закликала вчених, інженерів і техніків підтримати почин робітників і включитися до змагання. У грудні 1929 р. на першому Всесоюзному з'їзді ударних бригад голова ЦБ ВАРНІТСО Бах оголосив про створення першої ударної науково-технічної бригади вчених, до якої увійшло 120 спеціалістів. До програми роботи бригади входили лекційна пропаганда, допомога у підвищенні кваліфікації і активізації технічної творчості робітників та спеціалістів, участь у підготовці інженерно-технічних кадрів. Її члени закликали усіх наукових й інженерно-технічних працівників наслідувати їхній приклад, організовувати на місцях такі ж бригади і активно включатися у соцзмагання [15].

Більшість старої інтелігенції, насамперед технічної, поставилася до ідеї виробничого змагання скептично, вважаючи його штучним заходом. Крім того, значна частина «спеців» була налякана «шахтинською справою» та «боротьбою зі шкідництвом» і не виявляла інтересу до виробничих експериментів. Дещо активізувалася участь спеціалістів у соціалістичному змаганні тільки після остаточного розгрому «шкідників» із числа «старих спеців» під час процесу «Промпартії» 1930 р. (По ньому було притягнуто майже 2 тис. спеціалістів) [16].

Взагалі новостворена організація одразу ж зіткнулася із своєрідним «дефіцитом діяльності». Справді, за деклараціями та організаційними зрушеннями слід було чекати конкретних дій, але всі «ділянки» вже були «розібрані». Господарська та культурно-освітня робота провадилася набагато численнішими інженерно-технічними секціями

профспілок, а дослідницька була «парафією» наукових та інженерно-технічних товариств. Залишалася досить небезпечна і сповнена випадковостей справа «політичного перевиховання» старої інтелігенції.

Проте розгорнути і реалізувати намічені плани навіть у цій галузі ВАРНІТСО в повному масштабі не вдалося. Наприкінці 20-х років у країні дуже ускладнилася економічна і політична обстановка. В партії точилася гостра дискусія навколо шляхів і методів соціалістичного будівництва. У боротьбі з так званою правою опозицією перемогла сталінська лінія.

У 1929 р. було покладено край новій економічній політиці, згорнуто приватну торгівлю, націоналізовано рештки дрібних підприємств. Того ж року розпочалася суцільна примусова колективізація. Здійснювалася вона швидко, із застосуванням репресивних заходів щодо селянства. Перекручення в економічній і соціальній політиці призвели до погіршення матеріального становища більшості населення та введення нормованого розподілу продовольчих, а потім і промислових товарів.

У такій напруженій обстановці, що вимагала якихось дій і пояснень, досить «органічною» і «своєчасною» стала висунута Сталіним ще в липні 1928 р. теза про загострення класової боротьби всередині країни. Відтоді все — від прорахунків і перекручень у політиці до проривів і невдач на підприємствах — пояснювалося зростаючим опором експлуататорських класів і буржуазної інтелігенції, яка становила найкваліфікованішу частину радянської інтелігенції. Сталін визначив і форми такого опору — «шкідництво», а також «шпигунство» на користь зарубіжних країн та колишніх власників підприємств. У 1928 р. «шахтинська справа» відкрила цілу серію політичних процесів проти інтелігенції старої школи. Серед них були і показові, зокрема справа «Промпартії» в Москві і «Спільні визволення України» у Харкові (1930 р.), і такі, що пройшли майже непомітно, як слідство над «Трудовою селянською партією» в Москві (процесу не було) і суди над «шкідниками сільського і лісового господарства» на Україні (1930 р.).

«Боротьба проти шкідників» та їх переслідування набули розмірів масового психозу. Їх знаходили в нафтовій, і вугільній промисловості, на транспорті, в харчовій, хімічній, авіаційній, військовій та легкій промисловості, серед золотошукачів, у кооперації. Надмірне форсування темпів індустріалізації призводило до постійних виробничих зривів, невдач, невиконання завищених планів.

Усі ці «недоліки і недоробки» пояснювалися, як правило, «шкідництвом» старої інтелігенції.

У червні 1931 р. Сталін, ніби підсумовуючи розправу над старою інтелігенцією, визнав, що в період «розпалу шкідництва» політика щодо неї полягала в її розгромі, та що шкідники є і будуть. Доки існує капіталістичне оточення [17]. Поняття «шкідництво» вийшло за межі виробничої сфери і поширилося на ідеологію, науку, культуру і т. д. Все це посилювало знервованість у середовищі інтелігенції, ставило її в становище «третього зайвого» в декларованій схемі «робітничий клас — трудове селянство».

Загострення обстановки в країні дуже негативно позначилося на ВАРНІТСО. Ця організація, що збрала в своїх рядах висококваліфікованих і авторитетних спеціалістів та прагнула бути помічником партії, стала дуже зручною мішенню для цькування і репресій. У 1930 р. з УТОРНІТСО виключили одного з її засновників — історика-академіка М. І. Яворського, звинуваченого в протягуванні «ворожої ідеології». Вченого згодом репресували.

А наступного року почалася поголовна чистка рядів ВАРНІТСО. Наслідком цієї акції було виключення з товариства значної кількості його членів, звинувачених ДПУ в шкідництві або шпигунстві.

Наслідки чистки і репресій були катастрофічними: зі складу президії УТОРНІТСО вибули його перші керівники — секретар Ю. Мазуренко, професор О. І. Попов, інженер В. І. Баланин (керівник Українського науково-дослідного інституту силікатів), інженер М. Ф. Чечель (співробітник промислової секції Держплану УРСР) та інші відомі спеціалісти і науковці. Склад президії товариства скоротився більш як удвічі. Найчисленніше відділення — харківське — скоротилося на 29 чол. (41,4 % складу) [18]. Після процесу «Спілки визволення України» припинило існування київське відділення, а згодом розпалося й одеське. Через відсутність необхідної кількості членів так і не розгорнулася робота УТОРНІТСО на Дніпрогесі.

Доволі влучно було охарактеризовано стан товариства у висновку однієї з комісій, що проводила чистку (її очолював О. В. Палладін): «Зростання організації в результаті чистки і підвищення до ВАРНІТСО інтересу громадськості не спостерігалось» [19]. Протягом першого півріччя 1931 р. (до чистки) в УТОРНІТСО було прийнято 22 чол., а в другому (після чистки) — лише 1 чол. [20].

У жовтні 1931 р. практично припинило свою діяльність знекровлене чисткою і репресіями Центральне бюро УТОРНІТСО. Було спішно створене тимчасове бюро. Однак воно також практично лишалося бездіяльним, тому що на місцях всі організації були паралізовані через відсутність кадрів. Та керівництво республіки вважало, що організація ще існує. 28 жовтня відділ культури і пропаганди ЦК КП (б) У надіслав до її Центрального бюро директивного листа з вимогами «максимально розгорнути роботу товариства [21]. Незважаючи ні на що, бюрократична машина працювала, з'являлися директивні листи і давалися відповіді на них. Однак товариство фактично припинило своє існування. Тривали арешти. В надрах ДПУ тривало слідство у справі «Українського національного центру», «причетними» до якого виявилися і члени УТОРНІТСО*.

До 1933 р. відділення товариства припинили існування в Дніпропетровську і Полтаві. А тим часом з ЦБ ВАРНІТСО йшли вимоги надіслати звіт про роботу... Рік у рік відкладалося скликання конференції, тому що в організації не було ні стабільного складу, ні постійно діючого керівництва.

Члени ВАРНІТСО, що уцілили від репресій, об'єдналися під гаслом «політичного розмежування спеціалістів» і включилися в політичні викриття і пошуки «шкідників». Товариство швидко перетворилося на політичного наглядача над інтелігенцією. Однією з перших серед громадських організацій воно з українських позицій оголосило боротьбу проти політичного нейтралізму і аполітичності старої інтелігенції.

У друкованому органі ВАРНІТСО — журналі «Фронт науки і техніки» почали публікуватися, як правило, тільки «викривальні» статті про «шкідництво» старої інтелігенції, про необхідність якнайшвидшого її «перекування». В прагненні продемонструвати свою готовність до цього деякі члени асоціації переходили навіть офіційно дозволені межі. На одній із нарад працівників охорони здоров'я в 1930 р. член Центрального Бюро ВАРНІТСО Б. І. Збарський запропонував викликати на змагання ДПУ... у справі викриття шкідництва серед інтелігенції! Професор Коровін, який назвав цей заклик «крилатим», Розвивав його далі: «Завдання ВАРНІТСО тут — не в

* У цій «справі» було заєуджено 50 чол., серед них — М. І. Яворського, М. Ф. Чечеля, М. С. Грушевського, Г. Коссака та ін. У січні 1989 р. всіх «членів УНЦ» реабілітовано.

затавруванні шкідництва..., а в попередженні і сигналізації шкідництв, що назрівають» [22]. Донос ставав, таким чином, предметом змагання, підносився до розряду громадянської доблесті. Щоб надати «сигналізаторству» зовні хоча б вигляду громадської роботи, ЦБ настійливо рекомендувало місцевим відділенням встановлювати зв'язки з органами Робітничо-селянської інспекції. Зокрема, в 1930 р. УТОРНІТСО направило на роботу в органи РСІ 8 членів своєї організації [23].

На думку керівництва асоціації, вона мала перейти до нових форм діяльності: «боротьби за розшарування інтелігенції», «боротьби проти її правого і контрреволюційного прошарку», взагалі боротьби як самоцілі. А для цього потрібно було «доценту зжити інтелігентську розхитаність і м'якотілість, впровадити залізну дисципліну членів Асоціації, ... відібрати справді міцний, ідеологічно витриманий ударний кістяк нової асоціації» [24].

Проявлялися лівацько-нігілістичні настрої щодо інших громадських організацій, зокрема профспілок. Керівники асоціації звернулися з відкритим листом до ВЦРПС, в якому вимагали ліквідувати інженерно-технічні секції, секції наукових працівників, профспілку «Медсанпраця» і передати їхні функції ВАРНІТСО [25].

На початку 30-х років ЦБ ВАРНІТСО разом із керівництвом секції наукових працівників профспілки робітників освіти очолило реорганізацію роботи наукових товариств під гаслом «Підпорядкувати всю діяльність наукових товариств завданням і практиці соціалістичного будівництва». Ця реорганізація на практиці вилася у повсюдне штучне насадження принципу партійності, гіперідеологізацію усіх галузей науки, заперечення загальнолюдських цінностей, ідеологічний контроль над ученими та їхніми ідеями.

У березні 1932 р. керівництво ВАРНІТСО мало всі підстави доповідати відділу культурно-пропагандистської роботи ЦК ВКП(б): «Діяльність ВАРНІТСО була спрямована на рішучу боротьбу з ворожими марксизму і лєнінізму ідеологіями і теоріями шляхом суворої критики і викриття їх контрреволюційної суті і на боротьбу з ухилами від генеральної лінії партії» [26].

У 1932 р. УТОРНІТСО, знекровлена репресіями, подала певні ознаки життя. Було нарешті проведено першу Всеукраїнську конференцію асоціації, яка мала відбутися ще 1928 р. Товариство було переіменовано в ВУТОРНІТСО. Були намічені плани реорганізації його діяльності. Однак реалізувати їх воно не змогло.

У 1933 р. на Україні внаслідок сталінської політики «колективізації» сільського господарства лютував жахливий голод. Загинули мільйони людей. Знову почалися пошуки «шкідників». Цього разу ними були оголошені працівники земельних органів, МТС, агрономи, спеціалісти сільськогосподарського виробництва. Так, 11 березня колегія ОДПУ СРСР розглянула справу працівників земельних органів України, Північного Кавказу і Білорусії, звинувачених у «контрреволюційній роботі». На її розгляд вистачило одного дня: уже 12 березня «Вісті» повідомили про виконання вироку: 35 чоловік — розстріляно, 22 — засуджено до 10 років ув'язнення, 18 — до 8 [27].

Усе це збіглося з кампанією боротьби з «буржуазним націоналізмом» і політичними процесами проти інтелігенції, які, проте, не мали такого широкого розголосу, як попередні. Реакція ВУТОРНІТСО на ці події не потребує коментарів: внаслідок нової чистки з організації було виключено і арештовано ДПУ за «буржуазно-націоналістичну і шпигунську діяльність» професорів агронома О. О. Янату, географа С. Л. Рудницького та інших [28]. У цей же час (у розпал голоду) республіканське бюро асоціації розгорнуло кампанію «викриття шкідницьких теорій у питанні боротьби проти мілкої оранки і шкідників» [29]. «Відділення і колективи ВАРНІТСО, — повідомляла журнальна хроніка, — повинні посилити пильність і вимагати її від кожного члена асоціації, в той же час викривати її від кожного члена ворога та попереджувати його контрреволюційні махінації» [30]. Ці гасла було висунуто під час масових репресій серед інтелігенції України. Був ущент розгромлений апарат Наркомосу (як «кубля націоналістів»). Тільки з науково-дослідних установ цього наркомату та з університетів було «вичищено» 268 чол., з них 170 — як «націоналістів» [31].

Отож 1933 р. більшість відділень ВУТОРНІТСО на місцях не виявляла ознак життя: працювати було нікому і ні з ким. Відсутні й дані про точний склад асоціації. За списком, що зберігся в архіві, налічувалося 305 її членів на всю Україну (до нової чистки). Перереєстрація, проведена в 1934 р., за визначенням відповідного секретаря ЦБ О. Н. Бахмутова, «привела до значного скорочення облікового складу Асоціації» [32]. Бригада Центрального бюро з Москви, що в квітні 1934 р. обстежувала роботу українських відділень, зробила висновок, що УТОРНІТСО «до 1933 р. фактично як діюча авторитетна і працююча організація не існувала» [33].

У 1934 р. спостерігався чи не останній сплеск активності ВУТОРНІТСО. Згадана бригада ЦБ так характеризувала українське товариство в звіті на той момент: «Політичний стан організації, що об'єднує найбільш кваліфіковану групу науково-технічної інтелігенції, здоровий, основна маса бере активну участь у соціалістичному будівництві» [34]. Саме цей «політично здоровий» і вкрай заляканий залишок товариства практично з нуля почав налагоджувати діяльність асоціації на Україні. Дещо змінився і характер її діяльності. Вона позбулася крайньої войовничості і прагнула спрямувати зусилля до конкретної народно-господарської і політико-освітньої роботи. На цей час ВУТОРНІТСО об'єднувало чи не найбільшу за своє існування кількість членів — близько 600 чол., у тому числі в Харкові — 354, Донбасі — 103, Кам'янці-Подільському — 41, Києві — 34 чол. Відновили роботу відділення в Дніпропетровську, Одесі, Вінниці та Луганську [35].

Ще на початку 30-х років у Харкові при товаристві було створено марксистсько-ленінський університет, який став центром ідеологічного виховання його членів. Ректором став член Політбюро ЦК КП(б)У К. Сухомлин. Згодом такі ж заклади почали діяти в Києві та Одесі, а в багатьох містах розгорнули роботу марксистсько-ленінські курси для спеціалістів і науковців. «Політвиховання» стало однією з основних галузей діяльності ВУТОРНІТСО в середині 30-х років. Проте заклади політосвіти постійно відчували брак кваліфікованих лекторських кадрів, особливо після шквалу репресій, якому були піддані вчені-суспільствознавці. Для читання лекцій з філософії до Харкова запрошувалися «визначні» філософи з центру, зокрема Г. Ф. Александров, М. Б. Мітін та інші [36]. Самий перелік лекторів дає певне уявлення про спрямованість політичної освіти в університеті. Марксистсько-ленінська теорія викладалася в препарованому і вихолощеному вигляді, пристосовувалася для обгрунтування сталінізму.

При сприянні ВУТОРНІТСО на Україні було створено також 5 університетів культури для вчених і творчих працівників. Це були своєрідні клуби інтелігенції, які не тільки задовольняли її культурні запити, а й вели освітню роботу серед населення (до речі, досить мляву) [37]. Дещо робила асоціація і в галузі науково-технічної пропаганди та подання технічної допомоги підприємствам республіки. В 1934 р., наприклад, її секції в Донбасі консультували спеціалістів з питань механізації видо-

бутку вугілля, раціонального розподілу заводського транспорту. Члени сільськогосподарської секції брали участь у створенні хат-лабораторій, в озелененні міст, медичної — в санітарно-епідеміологічному обстеженні міст і селищ Донбасу [38]. Взагалі ж ВУТОРНІТСО займалася справами, які не передбачалися її «войовничою» програмою. Прагнучи будь-що довести свою лояльність і виправдати існування, вона старанно відгукувалася на всі починання, що виникали в країні: включалася в стахановський рух, в розповсюдження позик, роботу ТСАВІАХІМУ і т. п.

Ставало дедалі очевиднішим, що асоціація вичерпала свої сили в «полюванні за відьмами» і дублює інші громадські організації інтелігенції. Своєю незavidну роль вона виконала і вже не була потрібна в сталінській політичній системі. У другій половині 30-х років її назва зникає з газетних і журнальних сторінок. Асоціація припинила своє існування.

Не буде перебільшенням сказати, що трагедія ВАРНІТСО — ВУТОРНІТСО була трагедією всієї радянської інтелігенції в 30-і роки. Політичні лозунги асоціації перетворилися в політичні спекуляції. Співчуття ідеям соціалізму означало лояльність до сталінізму. Ейфористичні настрої засновників асоціації дуже швидко трансформувалися в нетерпимість, підозріливість, плазування перед сталінською репресивною машиною. Товариство почало виконувати функції ідеологічного цербера та політичного виказувача. З цього боку її навіть важко називати організацією інтелігенції. Вона ж перша і стала жертвою організованих за її участю репресій та переслідувань інтелігенції. Практично асоціація знищила сама себе. Вона стала співучасницею дегуманізації культури і науки, в ході якої інтелігенція втрачала такі риси, як незалежність думки, співчутливість, честь, гідність.

Історія існування цієї організації — гіркий і тяжкий досвід, суворе застереження від самогубного політичного екстремізму і кон'юктурності, сліпого слідування ідеологічним догматам, забуття загальнолюдських цінностей.

Література: [1] Севастьянов А. Интеллигенция: что впереди? // Лит. газ.— 1988.— 21 сент.; [2] КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 2.— С. 51; [3] Ленинский сборник.— Т. XI.— С. 391, 392; [4] Див.: Ленин В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 53; [5] КППС в резолюціях...— К., 1979.— Т. 3.— С. 265; [6] Правда.— 1927.— 15 окт.; [7] Зак Л. М. Создание

и деятельность ВАРНИТСО в 1927—1932 годах // История СССР.— 1959.— № 6.— С. 57; [8] ЦДАНГ СРСР.— Ф. 4394, оп. 1, спр. 14.— Арк. 1; [9] ВАРНИТСО.— 1929.— № 3.— С. 5, 16; [10] Там же; [11] ЦДАНГ СРСР.— Ф. 4394, оп. 1, спр. 1.— Арк. 79; [12] Там же.— Арк. 59; [13] Там же.— Арк. 80; [14] Там же.— Спр. 14.— Арк. 1; [15] ВАРНИТСО.— 1929.— № 10/11.— С. 27; [16] Огонек.— 1989.— № 12.— С. 29; [17] Сталин И. В. Нова обстановка — нові завдання господарського будівництва // Збір. тв.— Т. 13.— С. 73; [18] ЦДАНГ СРСР.— Ф. 4394, оп. 1, спр. 456.— Арк. 44, 44 зв.; [19] Там же; [20] Підраховано за: Фронт науки и техники.— 1931.— № 1/2.— С. 94; № 7/8.— С. 146; [21] ЦДАНГ СРСР.— Ф. 4394, оп. 1, спр. 457.— Арк. 1—2; [22] Фронт науки и техники.— 1930.— № 10/11.— С. 11; [23] Там же.— № 6.— С. 97; [24] Маслов С. И. ВАРНИТСО — на новые рельсы // ВАРНИТСО.— 1931.— № 1.— С. 60; [25] Зак Л. М. Знач. праця.— С. 99; [26] ЦДАНГ СРСР.— Ф. 4394, оп. 1, спр. 67.— Арк. 42; [27] Вісті.— 1933.— 12 бер.; [28] ЦДАНГ СРСР.— Ф. 4394, оп. 1, спр. 457.— Арк. 20; [29] Фронт науки и техники.— 1933.— № 10/11.— С. 154; [30] Там же.— С. 114; [31] На фронті культури.— К., 1935.— С. 15; [32] ЦДАНГ СРСР.— Ф. 4394, оп. 1, спр. 462.— Арк. 58; [33] Там же.— Спр. 460.— Арк. 2; [34] Там же.— [35] Там же.— Спр. 89.— Арк. 69; [36] Там же.— Спр. 112.— Арк. 25, 189; [37] Там же.— Спр. 459.— Арк. 2; Спр. 122.— Арк. 25, 189; [38] Там же.— Спр. 76.— Арк. 113.

С. В. Кульчицький

ТРАГІЧНА СТАТИСТИКА ГОЛОДОМОРУ*

За спроби оцінити демографічні наслідки голоду бралися до 1988 р. із зрозумілих причин тільки зарубіжні дослідники. Оскільки після голоду Сталін не тільки надійно перекрив будь-які шляхи до інформації про народонаселення, але й змінив механізм її збирання (зокрема, у 1934 р. відділи запису актів громадянського стану було передано з Центрального управління народногосподарського обліку — ЦУНГО — СРСР та його органів на місцях у підпорядкування НКВС СРСР), то в зарубіжній літературі публікувалися не розрахунки, що ґрунтувалися на демографічних даних, а гіпотези. Їх було чимало, а «плюс-мінус» в кількості жертв голоду вимірюється мільйонами. Проте й ці гіпотези становлять інтерес: найпоширеніші судження про голод 1933 р. спираються саме на них**.

Перше повідомлення про голод в СРСР належить Малькольму Маггеріджу. В останній декаді березня 1933 р., відразу після поїздки по Північному Кавказу й Україні, він опублікував свої враження в англійській газеті «Манчестер гардіан». Три насичені конкретними

* У цьому матеріалі використано методику підрахунків, лективно розроблену відомим американським демографом С. Максудовим (Російський дослідницький центр Гарвардського університету), австралійським спеціалістом з історії СРСР, директором Центру радянських та східноєвропейських досліджень Мельбурнського університету С. Уїткрофтом і автором цієї статті. Оцінки, які містяться у їхніх попередніх публікаціях на цю тему (завищені у Кульчицького і Максудова, занижені в Уїткрофта) спиралися на неякісну джерельну базу, а тому невірні. Оцінки втрач у перших публікаціях Кульчицького на цю тему збігаються зі спільною оцінкою трьох авторів, яка виведена на основі нових джерел, але це пояснюється випадковістю обставин.

** Автор висловлює щире подяку проф. Дж. Мейсу (США) за надані матеріали з цього питання. У бібліотеках СРСР вони відсутні.

© С. В. Кульчицький, 1991

фактами кореспонденції не залишали сумнівів щодо голоду, який став поширюватися в основній хлібовиробній смузі країни. Слідом за матеріалами Маггеріджа газета опублікувала статтю «Голод в Росії», підготовлену за особистими враженнями колишнім секретарем Ллойд Джорджа Гаретом Джонсом. У ній стверджувалося, що Росія охоплена таким же катастрофічним голодом, як у 1921 р., коли загинуло мільйони людей.

Але 31 березня 1933 р. серію сенсаційних повідомлень «Манчестер гардіан» спростував кореспондент американської газети «Нью-Йорк таймс», англієць за походженням і громадянством Уолтер Дюранті. Суть його замітки була відображена у назві: «Росіяни голодують, але не вмирають з голоду». Єдиний із західних журналістів, якому вдалося взяти інтерв'ю у Сталіна, він завжди намагався писати так, щоб не викликати великого незадоволення у Москві.

Повідомлення про голод страхітливих масштабів все ж проривалися крізь «залізну завісу». 21 серпня 1933 р. газета «Нью-Йорк геральд трибюн» опублікувала матеріал Ральфа Барнса з першою оцінкою кількості жертв у Південній Росії — мільйон чоловік. Очевидно, конкуруюча з нею «Нью-Йорк таймс» змусила свого московського кореспондента прокоментувати цю інформацію, і Дюранті підтвердив факт голоду. З його інформації, опублікованої 24 серпня, випливало (хоч прямо про це не йшлося), що кількість загиблих від голоду становить не менше 2 млн чоловік. Через день у цій же газеті з'явилося повідомлення Фредеріка Берчелла з оцінкою жертв у 4 млн чоловік.

Відразу після кореспонденцій «Манчестер гардіан» іноземним журналістам було заборонено відвідувати райони, що постраждали від голоду. Та вони наполегливо добивалися скасування заборони. У вересні 1933 р. Дюранті, який багато зробив у справі зміцнення в американських колах лінії на дипломатичне визнання СРСР, використав свій вплив для отримання дозволу на разову поїздку кількох журналістів у ці райони. Після неї він не виступив у пресі, але у приватній бесіді з керівниками англійського посольства заявив, що населення Північного Кавказу і Нижньої Волги зменшилося в результаті голоду на 3 млн, України — на 4—5 млн, а загальна кількість померлих прямо чи посередньо через відсутність їжі не менша 10 млн чоловік. Ця інформація на початку жовтня 1933 р. була передана посольством англійському урядові [1].

Московський кореспондент газет «Манчестер гардіан» та «Крісчен сайенс монітор» Вільям Чемберлін, який теж побував в УРСР і на Північному Кавказі, зробив інакше. Він залишив СРСР, щоб мати змогу написати про все бачене відверто, і незабаром видав у Бостоні книгу «Залізний вік Росії». У ній повідомлялося, що голод охоплював територію з населенням 60 мільйонів, а число жертв навряд чи могло бути меншим, ніж 3—4 мільйони чоловік [2]. На зарубіжну громадськість, яка вже знала про голод, але не мала уявлення про його масштаби, книга Чемберліна справила велике враження.

У липні 1934 р. в палаті лордів англійського парламенту виступив архієпископ Кентерберійський. Він знову привернув увагу до голоду 1933 р. в СРСР заявою про загибель 5 млн чоловік. Тоді ж у газеті «Нью-Йорк таймс» Евальд Амменда писав про смерть від голоду 7,5 млн селян.

Очевидно, можна обмежитися наведеними гіпотезами, бо всі наступні оцінки здебільшого коливаються у названому діапазоні цифр. Доцільно назвати для повноти картини опубліковані на Заході в різний час оцінки, приписувані радянським політичним діячам або відповідальним службовим особам. Так, Уїнстон Черчилль у спогадах про другу світову війну повідомляв, що на питання про кількість жертв колективізації Сталін відповів: 10 млн. Американець Адам Тавдул після поїздки по Україні опублікував 18—19 серпня 1935 р. в газеті «Нью-Йорк американ» велику статтю. Знайомий йому з дореволюційних часів М. О. Скрипник, з яким він зустрівся у 1933 році, нібито заявив, що кількість померлих від голоду на Україні і Північному Кавказі перевищує 8 млн чоловік. Тавдул переказав також повідомлення голови ДПУ УРСР В. А. Балицького: у країні загинуло в 1933 р. 8—9 млн і цю цифру як наближену оцінку втрат доповіли Сталіну. Фред Біл розповідав у своїй книзі, що Г. І. Петровський допускав втрати від голоду на Україні у кількості до 5 млн чоловік [3].

Перелік таких повідомлень можна продовжити. При всій різноманітності оцінок, яким вірили чи не вірили, існувала переконаність у тому, що державним діячам СРСР була відома справжня цифра втрат від голоду. Але тепер цілком ясно, що вони її не знали. Ця тема була заборонена не тільки для публічного обговорення, але й серед партійного керівництва.

Наклавши гриф «цілком таємно» на всю демографічну статистику, Сталін перебрав на себе функції інформа-

ного управління СРСР зберігається документ з результатами перепису 1937 р. Це — завізована начальником ЦУНГО СРСР І. Д. Веременичевим довідка «Попередні дані про чисельність населення по союзних республіках, краях і областях (матеріал до виборів у Верховну Раду СРСР)». Перші вибори до Верховної Ради відповідно до нової, «сталінської» Конституції було призначено на грудень 1937 р. Задовго до урядової постанови про скасування перепису Центральна виборча комісія запросила відомості про чисельність населення, щоб визначити межі виборчих округів. З даних, які відклалися у її архіві, видно, що чисельність населення СРСР дорівнювала 166 573 тис. чоловік. Крім того, окремим рядком проходили дані про НКВС — 1956 тисяч. Чисельність населення УРСР становила 30158 тис. чоловік [9].

Виявляється, однак, що підсумки перепису 1937 р. не тільки сховали за сімома печатами, а й істотно перед цим підправили. Це стало зрозуміло після виходу в світ квітневого номеру журналу «Вопросы истории» за 1989 р. У ньому директор Центрального державного архіву народного господарства СРСР В. В. Цаплін опублікував як лист до редакції абсолютно інші відомості про цей перепис. Маючи можливість завдяки своєму службовому становищу користувався закритими на той час матеріалами (це в листі підкреслюється), він натрапив на сенсаційний документ — лист начальника ЦУНГО І. А. Кравалья до Сталіна і Молотова «Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення» від 14 березня 1937 р. Документ було підготовлено на друкарській машинці у чотирьох примірниках. Цаплін знайшов два з них, в тому числі перший — незасвідчений і без підпису. Як ми знаємо, Краваль був нагороджений за зразкове проведення перепису орденом Леніна, а потім заарештований і розстріляний.

У листі вказано, що загальна кількість населення на 6 січня 1937 р. становила 162.003.255 чоловік (включаючи контингенти РСЧА і НКВС). Ця цифра на 6.526 тис. чоловік менша від даних, про які повідомляв наступник Кравалья на посаді начальника ЦУНГО Веременичев. Хід подій не важко реконструювати. Після усунення Кравалья і тих, хто безпосередньо відповідав за проведення перепису, тероризовані працівники ЦУНГО спішно підправили у бік збільшення підсумкові дані і вже у фальсифікованому вигляді подали їх комісії по виборах до Верховної Ради.

Якщо виходити з оголошеної на XVII з'їзді ВКП(б) цифри — 168 млн чоловік наприкінці 1933 р., коли повірити у сталінську заяву про «розмноження» населення зі швидкістю «одна Фінляндія на рік» (а ця заява абсолютно достовірна, бо сам диктатор потурбувався «підхльоснути» природний приріст заборонаю абортів), то на початок 1937 р. в країні мало бути 177 млн чоловік. Перепис показав жахливу невідповідність очікуваному результату: 15 млн чоловік.

Коли архівний фонд ЦУНГО СРСР було відкрито для дослідників, стало ясно, що демографічна статистика 30-х рр. добре збереглася, а ступінь її достовірності можна науково оцінити. Розшукуючи нефальсифіковані дані про перепис 1937 р., ми натрапили на рукопис обсягом 40 машинописних сторінок без назви і адресату. Свого часу архівісти-секретники у складеному переліку документів назвали його «Запискою про проведення перепису 1937 р.» На останній сторінці поставлено дату друкування — 13 серпня 1937 р., а чорнилами виправлено її на 19 серпня. Цими ж чорнилами зроблено підписи керівників ЦУНГО І. Веременичева, І. Писарева і третій, який з'ясувати не вдалося.

Із змісту документу встановлюється, що це — доповідна записка в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про те, як матеріали перепису 1937 р., висловлюючись словами авторів, «звільнювалися від шкідницьких спотворень». Керівники ЦУНГО, яких ще не репресували, були змушені не тільки підтримати звинувачення на адресу своїх заарештованих колег у шкідницькому применшенні даних перепису, а й науково переконливо пояснити причини зникнення мільйонних мас населення. У записці їм доводилося нагромаджувати одна на одну свідомо неправдиві гіпотези про недооблік населення у ході перепису 1937 р., переоблік його під час перепису 1926 р., відкочування казахів у Китай тощо. Ці легенди тепер серйозно розглядаються деякими дослідниками. Впливає, очевидно, магія архівного джерела при недостатній джерелознавчій культурі.

Автори записки вказували, як вони розподілили по кожному регіону свою фальсифікаторську поправку в 6526 тис. чоловік. Повідомлялося, що на машино-лічильних станціях уже здійснюється розробка першої черги матеріалів фальсифікованого перепису (територіальний розріз народонаселення за віковою структурою, головними національностями, грамотністю, освітою, релігією і шлюбністю). Цю роботу передбачалося закінчити до

1 січня 1938 р. Ставилося питання про широку публікацію «виправлених» результатів перепису [10].

Сталін на це не погодився і дав розпорядження повторити у січні 1939 р. перепис. Як уже зазначалося, постановою РНК СРСР від 25 вересня 1937 р. перепис оголошувався дефектним. Розробку його матеріалів на машино-лічильних станціях було припинено, а на попередні підсумкові дані перепису в ЦУНГО СРСР накладено гриф «цілком таємно».

У записці керівників цього відомства від 19 серпня 1937 р. наводилися дані про чисельність населення України за переписами 17 грудня 1926 і 6 січня 1937 рр. За першим переписом воно становило 28 926 тис. чоловік. Ця цифра була на 117 тис. менша від даних, які публікувалися у статистичних довідниках відразу після перепису [11]. Різниця пояснюється, очевидно, деяким виправленням кордонів республіки, яке відбулося за десять років. За другим переписом на Україні проживало 28 388 тис. чоловік [12]. Отже, на республіку припало 27 % фальсифікаторської поправки, тобто значно більше частки УРСР у загальносоюзній чисельності населення (17—18 %). Немає сумніву, що нефальсифікований результат відповідає дійсності. Найпереконливішим аргументом на користь цього служить сама доля репресованого перепису. Можна покладатися й на матеріали 1926 р.

Очевидно, що співставлення даних цих переписів і природного та механічного руху народонаселення у десятирічному проміжку між ними дозволить зробити вірогідні припущення щодо втрат, викликаних голодом 1933 р. Ми бачимо, що за 10 років чисельність населення України не тільки не збільшилася, а навіть зменшилася на 538 тис. чоловік. Саме з цієї вражаючої цифри треба починати аналіз демографічних втрат.

Розглянемо кількість народжень і смертей, зареєстрованих у республіці відділами запису актів громадянського стану (тис. чоловік) [13]:

	Зареєстровано народжень	Зареєстровано смертей	Природний приріст
1927	1184,5	522,6	661,8
1928	1139,3	495,7	643,6
1929	1081,0	538,7	542,3
1930	1023,0	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	1850,3	-1379,6

1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	895,0	361,3	533,7

У якій мірі ця статистика відбивала дійсність? Очевидно, як будь-яка статистика реєстраційного характеру. У різних місцевостях через різні причини міг бути і такий спостерігався недооблік народжень або смертей (переоблік, зрозуміло, мав місце у виняткових випадках). І все-таки точність цих даних достатня, бо вона, в усякому разі, істотно перевищує точність іншого компонента розрахунку демографічних втрат, яким доведеться користуватися далі — відомостей про механічний рух населення. Єдиний виняток становить 1933 рік. Не треба обгрунтовувати, що тоді робота державних органів, у тому числі відділів ЗАГСу, в сільській місцевості була у значній мірі паралізована.

Якби якість реєстрації смертей відділами ЗАГСу в 1933 р. збереглася на попередньому рівні, питання про демографічні наслідки голоду перестало б існувати як наукова проблема. Ми знали б цілком точно, хто, де, коли і від чого помер. Проте це питання існує! Наведені тут цифри офіційної статистики природного руху в рік голодомору аж ніяк не відбивають реального стану. Щоб встановити його, треба визначити природний приріст населення у міжпереписний період з урахуванням нормальної смертності у 1933 р. і зробити поправку на сальдо механічного руху за ці 10 років. Тоді, знаючи точні цифри народонаселення України за переписом 1926 і 1937 рр., тобто по обидві сторони від 1933 р., ми дістанемо дефіцит, який матиме тільки одне джерело — смертність під час голодомору.

У нашому розпорядженні тепер — уся демографічна статистика 30-х рр. Можна нею користуватися як збільшуваним склом, вивчаючи при потребі дані про природний рух населення за місяцями і по районах. Та для досягнення мети досить проаналізувати помісячну динаміку природного руху в сільській місцевості усієї республіки за 1933 і попередні роки (у тис. чоловік) [14]:

Місяці	1932 рік		1933 рік	
	Народилося	Померло	Народилося	Померло
січень	73 994	31 697	36 725	43 901
лютий	62 663	35 404	27 712	60 632
березень	60 416	43 100	25 401	135 767
квітень	52 310	46 617	23 663	174 202
травень	51 419	50 401	25 822	253 155
червень	46 566	55 293	28 687	361 195

липень	55 327	52 818	30 809	278 789
серпень	51 456	46 939	38 075	103 319
вересень	47 121	43 265	34 764	65 649
жовтень	45 732	47 083	33 383	42 820
листопад	37 603	38 716	27 607	28 167
грудень	30 408	34 801	21 725	34 421
за рік	615 015	527 134	354 373	1 582 017

Динаміка наведених даних відповідає подіям, що відбувалися на селі. У 1932 р. народжуваність від найвищої у січні поступово зменшилася до найнижчої у грудні. Це узгоджується, враховуючи дев'ятимісячне запізнення, з коливанням в інтенсивності голодування населення. Викликаний хлібозаготівлями зими 1931—1932 рр., голод 1932 р. досяг максимуму у квітні-травні. Документи свідчать, що випадки голодної смерті були досить частими, але до голодомору не дійшло. Зростання смертності населення підтверджує й це. Вона перевищувала рівень народжуваності чотири місяці. Вперше це сталося у червні, коли почастишали випадки смерті селян, виснажених попереднім тривалим голодуванням. Останній квартал року теж характеризувався негативним сальдо природного руху населення. Це пояснювалося згадуваним уже зменшенням народжень.

У 1933 р. та динаміка народжень і смертей, яку вдалося зареєструвати відділам ЗАГСу, засвідчує сама за себе. Смертні випадки в усі місяці цього неймовірно тяжкого року перевищували кількість народжень, інколи — більш як удесятеро. Не можна не бачити, що статистичні органи виконували свій професійний обов'язок, фіксуючи з місяця у місяць вражаючі показники смертності. Перед відкриттям доступу до архівного фонду ЦУНГО вчені не були впевнені, що відомості такої вибухової сили могли зберегтися.

Якщо встановлення кількості померлих у 1933 р. є кінцевою метою аналізу, то справжню цифру народжень треба вирахувати тепер. Скористаємося тут розрахунками С. Максудова. Автор одержав від нього рукопис неопублікованої статті «Оцінка втрат населення України в роки колективізації (на основі знайдених даних переписів 1937 і 1939 рр.)», в якій доведено, що недооблік народжень у 1933 р. дорівнював щонайменше 150 тис. Отже, наведені вище дані про кількість народжень в УРСР т. р. коригуємо до 621 тис.

Недооблік смертей у 1933 р. викликав стурбованість керівників ЦУНГО СРСР. Для з'ясування, чому

з деяких регіонів надходила інформація, що не відповідала дійсності, вони вирішили здійснити ряд обстежень з виїздом на місцях. В архівах збереглися звіти столичних і місцевих статистиків про умови реєстрації смертності у сільській місцевості регіонів, найбільш уражених голодом — України, Азово-Чорноморського, Саратовського і Сталінградського країв, Курської і Воронежської областей. Усі вони датуються березнем 1934 р.

Заборона Сталіна на будь-яку інформацію про голод нерідко змушувала працівників ЗАГСів та місцевої влади свідомо відмовлятися від реєстрації усїєї кількості смертей, тобто порушувати встановлений законом порядок. Такого висновку у звітах обстежувальних комісій нема і бути не могло, але ретельно дібрані факти підводять до цього. Наведемо для ілюстрації тільки один із них. Як відомо, селяни намагалися врятуватися від голодної смерті у містах. Не маючи документів, вони автоматично ставали порушниками паспортного режиму і негайно висилалися міліцією у місця постійного проживання. Найбільш виснажені гинули просто на вулицях і відправлялися у морг. У довідці судово-медичного інспектора від 29 березня 1934 р., доданий до звіту по Україні, вказано, що ЗАГС Сталінського району м. Києва зареєстрував 3991 небіжчика, підбраного на вулицях. Не був зареєстрований 5481 небіжчик «згідно директивних вказівок прокуратури (усних та письмових)» [15].

Існували й інші причини недообліку. В обстежених на Україні сільрадах книги обліку смертності були вщерть заповнені уже в перші місяці 1933 р. Після цього записи велися у зошитах або навіть на клаптиках паперу. Коли було видано нові книги, ніхто не перевіряв правильності перенесення до них раніше зроблених записів. Нерідко ці нотатки втрачалися тільки тому, що голодною смертю гинули самі реєстратори.

Коли в ЦУНГО СРСР зрозуміли, що первинна статистика у 1933 р. не забезпечила правильного обліку природного руху населення, було зроблено спробу внести якийсь поправний коефіцієнт. У згадуваному листі до редакції журналу «Вопросы истории» Цаплін вперше опублікував адресовану Кравалю доповідну записку заступника начальника відділу населення і охорони здоров'я ЦУНГО Курмана від 14 березня 1937 р., у якій стверджувалося, що на Україні, в Азово-Чорноморському, Саратовському і Сталінградському краях, а також

у Курській і Воронезькій областях реєстратори недооблікували в 1933 р. близько мільйона смертей. Та є незрівняно цікавіший документ, до того ж не пов'язаний, як записка Курмана, зі штучним тлумаченням результатів перепису 1937 р. Це віддрукований у трьох примірниках і датований 3 грудня 1934 р. «Кон'юнктурний огляд руху населення СРСР за 1930—1934 рр.». Його не підписали й не завізували. Очевидно, він є кінцевим результатом роботи по виявленню справжньої картини природного руху населення, яку керівництво ЦУНГО розпочало у березні 1934 р. Центр ваги документу — в абзаці такого змісту: «Винятково висока смертність у 1933 р. нерівномірно розподілялася по СРСР і була локалізована переважно на Україні, Північному Кавказі, Нижній Волзі і ЦЧО (по одній лише УСРР кількість померлих становила 2,9 млн., тобто більше половини всіх померлих по СРСР» [16].

Отже, мільйонну поправку прикладено тут тільки до України. Зважимо, що звичайним показником смертності для 1933 р. у республіці був би середньоарифметичний показник за 1927—1930 рр. — 524 тис. чоловік. Виходить, що в центральному статистичному відомстві її втрати від голоду оцінили у 2,4 млн. чоловік. Нам не вдалося знайти методики розрахунку, але цілком зрозуміло, що ця оцінка — не гіпотеза. Судячи зі змісту й форми доповідної записки, вона не призначалася для інформування партійно-державного керівництва, а була внутрішнім документом згаданого відомства.

Повернувшись до розрахунків втрат населення у десятирічному міжпереписному періоді, ми можемо стверджувати, що архівні дані ЦУНГО про природний рух населення відображають картину, близьку до реальної. Спотворені дані за 1933 р. — ще одне підтвердження. Адже вони не викликали довіри й у статистиків. Останні вжили значних зусиль, щоб розібратися у природі спотворень. А якщо це так, то співставлення даних про природний рух із чисельністю населення у 1926 і 1937 рр. дасть цілком надійні дані про дефіцит населення.

Коли ми виключимо з розрахунку природну смертність 1933 р. (524 тис.) і використаємо розрахований Максудовим показник народжуваності за 1933 р. (621 тис.), то дістанемо природний приріст за десятиріччя між переписами — 4043 тис. Пам'ятаючи про те, що населення України за переписом 1937 р. скоротилося на 538 тис., одержимо повний демографічний дефіцит у 4;581 тис. чоловік.

Ми вийшли на цифру втрат населення за все десятиріччя. Лєвова частка їх зумовлена голодом 1933 р. Проте населення зменшувалося у ці трагічні роки й з інших причин. Спробуємо оцінити значення кожного з каналів скорочення або збільшення народонаселення, який не має прямого зв'язку з предметом нашого аналізу.

Насамперед слід вести мову про втрати сільського населення в роки суцільної колективізації. У літературі зустрічаються різні дані про депортовані селянські сім'ї. Для 1930 р. максимальною є цифра, наведена в неопублікованій дисертації В. О. Уварова — 75 тис. сімей [17]. У першій половині 1931 р., як уже вказувалося, нова хвиля розкуркулення з одночасною депортацією охопила 23,5 тис. сімей. Враховуючи, що замужні селянські сім'ї мали 5—6 чоловік, на північ було вислано за півтора роки майже 600 тис. селян. Ті з них, кому дозволялося залишатися в місцях проживання, не мали права вступати до колгоспу. Побоюючись дальших репресій, вони в більшості випадків тікали, часто за межі УРСР. Можна припустити, що в 1930—1932 рр. її покинуло добровільно не менше селян, ніж було депортовано.

Інтенсивно поповнюючись вихідцями з села, робітничий клас УРСР за роки першої п'ятирічки подвоїв свою чисельність. Також його зростання значною мірою відбувалося за рахунок новоприбулих з Російської Федерації та інших республік. Міське населення збільшувалося в середньому на 300 тис. жителів щороку, й новоприбулі в цьому поповненні складали приблизно п'яту частину [18]. Отож за їх рахунок робітничий клас України у 1927—1932 рр. зріс десь на 300—350 тис. чоловік.

У другій п'ятирічці мобільність сільського населення різко зменшилася. Після запровадження з грудня 1932 р. паспортної системи поява безпаспортного селянина у місті стала розглядатися як серйозне адміністративне порушення. Крім того, рухливість сільського населення у першій половині 1933 р. була штучно обмежена спеціальними заходами, які мали характер геноциду. Щоб українські селяни не рознесли звістку про голод на Україні врятувалося від голоду близько півмільйона вихідців з Поволжя), на усьому кордоні республіки з Росією і Білорусією було розміщено загородзгони. Лише небагатьом голодуючим, здебільшого

через Білорусію, де кордон проходив по болотах, вдалося вирватися і врятуватися. Селянство заплатило мільйонами життів за те, щоб диктатор замість прилюдного визнання провалу військово-комуністичної політики міг урочисто проголосити у січні 1933 р. про виконання п'ятирічки за чотири роки і побудову економічного фундаменту соціалізму.

Ще один канал втрат населення — репресії, які після убивства С. М. Кірова в грудні 1934 р. набули значення демографічного фактору, тобто стали впливати на чисельність і розміщення великих мас населення. Цаплін повідомляє, що до перепису 1937 р. увійшли дані про ув'язнених в концтаборах, тюрмах, колоніях і спецпоселеннях у кількості 2653 тис. чоловік [19]. Слід припустити, виходячи з питомої ваги України в загальносоюзному населенні (17,52 %), що на її частку припадало десь 465 тис. ув'язнених. До перепису на території України увійшло, за даними Максудова, не більше 200 тис. ув'язнених. Отже, у табори за межами республіки було відправлено до початку 1937 р. кілька сотень тисяч чоловік.

У роки другої п'ятирічки значно посилювся приплив населення сюди з інших республік. Найзначнішим каналом був організований набір робочої сили (організація), особливо на шахти Донбасу і на металургійні заводи. Утворений в серпні 1933 р. Всесоюзний переселенський комітет при Раднаркомі СРСР розгорнув діяльність по заселенню українських сіл, які вимерли від голоду, так звані «допереселенцями». І уже того року з Горьковської області в Одеську було переселено 2120 господарств, з Івановської — в Донецьку — 3527 господарств, з Центральної Чорноземної області в Харківську — 4800 господарств, із Західної в Дніпропетровську — 6 679 господарств. Усього на Україну 329 ешелонами було перевезено 21 856 господарств колгоспників з усім майном (117 149 чоловік) [20].

Розкуркулені й вислані селянські сім'ї у другій п'ятирічці дістали дозвіл повернутися до рідних осель. Дехто скористався з цього дозволу. Але таких виявилось небагато, бо смерть викосила більшість з них у далеких краях.

Ми виклали усе відоме про міграційні процеси з метою показати, що окремі факти й цифри не складають цілісну картину. Можна тільки стверджувати, що міграційні процеси у першій п'ятирічці були інтенсивні за рішучого переважання впливу населення, а в другій

п'ятирічці вони зазнали примусової стабілізації на дуже низькому рівні.

Висловлене допоможе нам критично осмислити і належним чином оцінити узагальнюючі дані про міграційні процеси, які були в розпорядженні вищого статистичного відомства країни і тепер стали доступні дослідникам. У згадуваній раніше доповідній записці керівників ЦУНГО від 19 серпня 1937 р. вказується, що у 1934—1935 рр. відплив за межі України з урахуванням припливу становив майже 100 тис. чоловік, а в 1936 р. дещо переважало останнє явище. При цьому йшлося про недосконалість обліку механічного руху населення стосовно періоду 1927—1933 рр. та було також визнано кричущі прорахунки у цій справі. І все ж статистики мали дані про механічний рух по кожній області України між двома переписами. Для Донецької області сальдо міграційного балансу виявилось позитивним (1339 тис.), а для всіх інших — негативним: від 24 тис. для Дніпропетровської області, до 691,5 тис. для Вінницької. Україна загалом мала негативне сальдо в 1343 тис. чоловік [21]. Врахування цієї величини «очищує» демографічний дефіцит від усіх інших факторів втрат, крім голоду. Прямі втрати від нього у 1933 р. становлять 3238 тис. чоловік.

До цієї цифри привели нас усі попередні судження і підрахунки. Треба зважити, однак, що використані дані про кількість народонаселення за переписами, як і відомості про його природний рух, можуть варіюватися у той чи інший бік на десятки тисяч, а про механічний рух — на сотні тисяч чоловік. Це означає, що висновки про прямі втрати від голоду у 1933 р. треба визначати у певному діапазоні цифр — від 3 до 3,5 млн чоловік.

Але ж працівники центрального статистичного відомства у 1934 р. назвали іншу цифру — 2,4 млн чоловік. Чому ж, користуючись матеріалами архівного фонду ЦУНГО, ми одержали таку цифру втрат, яка у верхній своїй межі на мільйон чоловік перевищує підрахунки тогочасних професійних статистиків? Може, рацію мали саме вони?

Відповісти на це можна досить переконливо. Розрахувати більш-менш точно цифру втрат від голоду у 1934 р. було неможливо. Ніхто не міг тоді сказати, як виглядав у цифрах недооблік смертей у кожній області, кожному районі, кожній сільраді. Дати відповідь на це міг тільки черговий перепис, тобто зроблений у 1937 р. який хотіли стерти з людської пам'яті. Знайдені тепер

матеріали перепису у поєднанні з поточною статистикою народонаселення дають нам відповідь на питання про кількість жертв голодомору.

Втрати України від голоду 1932 р., який став безпосереднім наслідком зимових хлібозаготівель, можуть бути визначені за допомогою наведеної вище таблиці природного руху народонаселення. Якщо прийняти для 1932 р. нормальну смертність у 524 тис. (як і для 1933 р.), то вони становлять 144 тис. чоловік. Голод 1932 і 1933 рр. — це якісно різні явища. Не треба ці роки об'єднувати через дефіс.

Демографічні наслідки голоду не обмежуються прямими втратами. Не треба забувати про ненароджених. Природний приріст населення на Україні скоротився з 662 тис. в 1927 р. і 644 тис. в 1928 р. відповідно до 97 тис. (за винятком прямих втрат від голоду) і 88 тис. В основі такого катастрофічного зниження — тільки голод. Маючи дані про кількість народжень і смертей за кожен рік, можна підрахувати, що повні втрати, включаючи ненароджених, становлять для 1933 р. 4207 тис., а з поправкою на неточність розрахунку — до 4,5 млн чоловік за максимумом. Урахування голоду 1932 р. підвищує загальну кількість втрати до 4649 тис., а з поправкою на неточність розрахунку — до 5 млн чоловік.

На закінчення розглянемо статистику смертності у місті й на селі в національному розрізі [22]:

Національності	Місто тис. чол.	Село тис. чол.	Всього тис. чол.	в % до підсумку
українці	111,8	1440,4	1552,2	81,3
росіяни	33,2	51,8	85,0	4,5
євреї	20,1	6,9	27,0	1,4
поляки	2,8	17,9	20,7	1,1
молдавани	0,1	16,0	16,1	0,8
німці	1,7	11,5	13,2	0,6
болгари	0,2	7,5	7,7	0,4
греки	0,7	1,8	2,5	0,1
інші й ті, де не вказано національ- ності	60,4	124,2	184,6	9,7
всього	230,9	1678,1	1909,0	100,0

Форма звітності за національною ознакою дає підвищені показники смертності (як вказано вище, за формою природного руху населення зареєстровано 1850,3 тис. смертних випадків). Стосовно середньорічної чисельності населення за 1934 р. смертність у містах дорівнювала 2,9, а в селах — 8,9 %. Ми знаємо, однак, що

реєстрація у містах була майже повна (за винятком підбраних на вулиці покійників, тобто безпаспортних селян, які даремно намагалися врятуватися тут від голодної смерті), а в селах — вкрай незадовільна. Усього було зареєстровано половину випадків смерті (включаючи нормальну смертність). З урахуванням цього розглянемо національний склад померлих.

Частка українців серед померлих приблизно відповідає їх питомій вазі у загальному обсязі населення, але це пояснюється неповнотою реєстрації у сільській місцевості. Насправді абсолютна більшість у селах українського населення дає підстави говорити про вірогідність підвищення цієї цифри. Молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю розміщувалося в селах, а тому постраждало від голоду не менше, ніж українці. Навпаки, євреї жили головним чином у містах, і смертність серед них майже не виходить за межі нормальної. Більшість росіян осідала в містах, тому серед них основна частина смертних випадків зареєстрована в сільській місцевості. Усі ці закономірності вказують на те, що люди гинули залежно від місця проживання, а не від національності. Таким чином, українці, які переважали у складі сільського населення, постраждали в абсолютних цифрах найбільше.

Література: [1] *The Foreign Office and the Famine.*— Kingston Ont. N. Y., 1988.— P. 48; [2] *Chamberlin W. Russia's Iron Age.*— Boston, 1934.— P. 88; [3] *Beal F. Word from nowhere.*— London, 1937.— P. 255; [4] *Сталін Й. В.* Твори.— Т. 13.— С. 332; [5] *Комуніст.*— 1935.— 4 груд.; [6] *Тольці М.* Скільки же нас тоді було? // *Огонек.*— 1987.— № 51; [7] *Souvarin V.* *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism.*— N. Y., 1939.— P. 669; [8] *The Foreign Office and the Famine.*— Kingston Ont., N. Y., 1988.— P. 4. [9] *ЦДАЖР СРСР*, ф. 3316, оп. 57, спр. 15, арк. 2—4; [10] *Там же*, ф. 1562, оп. 329, спр. 200, арк. 187—195; [11] *УСРР* в цифрах. Статистичний довідник.— К., 1936.— С. 388; [12] *ЦДАНГ СРСР*, ф. 1562, оп. 329, спр. 256; [13] *Там же*, арк. 45; [14] *Там же*, спр. 132, арк. 21; [15] *Там же*, арк. 67; [16] *Там же*, спр. 131, арк. 2; [17] *Уваров В. Д.* Ликвідація кулацтва как класса на основе сплошной коллективизации. — Киев, 1949.— в УССР. Рукопись кандидатской диссертации.— С. 268; [18] *Шпилюк В. А.* Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР.— Львов, 1975.— С. 43; [19] *Цаплин В. В.* Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // *Вопросы истории.*— 1989.— № 4.— С. 176; [20] *ЦДАНГ СРСР*, ф. 5675, оп. 1, спр. 33, арк. 56; [21] *Там же*, ф. 1562, оп. 329, спр. 200, арк. 189—190; [22] *Там же*, спр. 21, арк. 108.

С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна
СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ НА УКРАЇНІ
У 1931—1933 роках.
(ДОКУМЕНТАЛЬНА РОЗПОВІДЬ)

1929 рік Сталін назвав роком «великого перелому». Під прикриттям лозунгу прискорення темпів індустріалізації він наважився відкинути директиви XV з'їзду ВКП(б) для складання першого перспективного плану розвитку народного господарства, а також розроблений на їх основі і затверджений XVI партконференцією план першої п'ятирічки. Продиктовані генсеком середньорічні темпи зростання промислової продукції становили за сумою щорічних планів на 1930—1932 рр. 37,7 %. Це набагато перевищувало темпи, затверджені як максимальні (16 %). Реалізація сталінської «програми стрибка» вела до зuboжіння трудящих міста і села. В найтяжчому становищі опинилися селяни, від яких вимагалися величезні додаткові кошти для розгортання капітального будівництва у промисловості. З метою їх вилучення розгорнулася суцільна колективізація. З ленінською новою економічною політикою було покинчено. Під виглядом хлібозаготівельного плану в село в 1930 р. повернулася скасована у 1921 р. продрозкладка.

Як типова економічна авантюра сталінський «стрибок» зазнав краху. Темпи індустріалізації в першій п'ятирічці виявилися меншими від запланованих XV з'їздом ВКП(б). Замість проголошеного у директивах піднесення матеріального добробуту (водночас з промисловим зростанням) трудящі були приречені на тривалі злигодні і голод.

Перший рік продрозкладки (1930) українське село витримало завдяки доброму врожаю. Однак уже тоді продуктивні сили сільського господарства були підірвані ліквідацією найбільш заможного прошарку селянських господарств і примусовими хлібозаготівлями у величезних розмірах. Хлібозаготівельний план збільшувався

кілька разів: спочатку 430 млн пудів, а потім — 440, 472 і, нарешті, 490 млн пудів. Фактичні заготівлі з урожаю 1930 р. становили 477 млн пудів проти 310 млн за попередній рік, у тому числі по селянському сектору (колгоспи та односібники) — 393 млн пудів. Було здано по 4,7 ц. з кожного гектара — рекордний показник товарності за роки Радянської влади [1]. Створювалося враження, що колгоспне село здатне забезпечити надмірні темпи індустріалізації. У звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії Сталін заявив, що зернову проблему «ми вже розв'язуємо в основному з успіхом» [2].

Однак ця заява не відповідала дійсності. Практика хлібозаготівель 1931 р. підтвердила це з усією переконливістю. Щоправда, селянський сектор віддав державі того року навіть трохи більше, ніж у попередньому, — 395 млн пудів [3]. Однак хлібозаготівлі у такому обсязі було виконано не тільки шляхом конфіскації всього товарного зерна, а й частково за рахунок прямого вилучення продовольчих, фуражних і навіть насінневих фондів. Тому немало сільських районів республіки було приречено у першій половині 1932 р. на голодування. Під впливом продрозкладки надзвичайно посилюлися кризові явища в сільському господарстві, які виникли ще у 1929 р. Колгоспники не бажали продуктивно працювати в громадському господарстві, оскільки майже нічого не одержували за це. А односібники, переобтяжені величезними податками, залишали напризволяще господарство і переселялися до міст.

Влітку 1932 р. на Третій конференції КП(б)У у присутності трьох членів Політбюро ЦК ВКП(б) — Л. М. Кагановича, С. В. Косіора і В. М. Молотова, а також двох кандидатів у члени Політбюро — Г. І. Петровкож було піддано принциповій критці основи елементу політики хлібозаготівель — розкладку. У резолюції конференції це характеризувався так: «План хлібозаготівель розверстано на райони і колгоспи, і проводили його не організованим порядком, а за «принципом» зрівнялівки, проводили механічно, не зважаючи на стан кожного окремого району, кожного окремого колгоспу» [4]. Та попри будь-які аргументи, Сталін продовжував забезпечувати індустріальний «стрибок» продрозкладкою.

Спочатку її з урожаю 1932 р. було встановлено розміром 356 млн пудів. І хоча у попередні роки республіка виконувала й вищі плани, завдання виявилось

непосильним. Дезорганізація виробництва під впливом продрозкладки дійшла апогею. Сталін змушений був тричі переглядати хлібозаготівельний план України у бік скорочення. Нарешті було встановлено «остаточне» завдання — 267 млн пудів. Однак до 1 листопада 1932 р. від колгоспів та одноосібників надійшло тільки 136 млн пудів [5]. Така ж картина спостерігалася й в інших хлібовиробничих регіонах.

Авантюристична політика надіндустріалізації вела країну на грань економічної катастрофи. Через нестачу державних запасів хліба зменшився експорт, що призвело до майже десятиразового збільшення зовнішньоторговельного балансу порівняно з 1929 р. та появи чорної біржі радянських векселів на західних валютних ринках. Скоротилися і без того низькі норми видачі продуктів за картками для робітників і службовців. А найголовніше — продовольства, що залишалася на селі після заготівлі 1932 р., не вистачало до нового врожаю. Тоді було очевидно, що в першій половині 1933 р. на селян чекає голод, причому значно більших розмірів, ніж попереднього року.

У керівників республіки залишалася одна можливість — апелювати до Сталіна, спробувати переконати його в тому, що села вимирають від голоду, а тому подальші хлібозаготівлі неможливі. Вони так і вчинили. Другий секретар ЦК КП(б)У, секретар Харківського обкому і міськкому партії Р. Я. Терехов наполіг на зустрічі зі Сталіним і розповів йому про реальну загрозу голоду. Як згадував він у 1964 р., Генеральний секретар ЦК не вислухав його до кінця і обірвав розмову гнівною тирадою: «Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що ви добрий розповідач — вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але не вийде! Чи не краще вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і піти працювати до спілки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати» [6].

Сталін заявив, що знижений хлібозаготівельний план має остаточний характер, і в листопаді 1932 р. надіслав у Харків, Ростов-на-Дону і Саратов надзвичайні комісії із завданням виконати його будь-що. Діючи нелюдськими методами, комісія під керівництвом Молотова з листопада 1932 р. по січень 1933 р. вилучила в сільській місцевості України, якій уже загрожував голод, додатково 89,5 млн пудів хліба [7]. Внаслідок цього голод набув страхітливих масштабів. Від

нього на Україні загинули мільйони сільських жителів.

І серед них — діти. Авантюризм сталінської політики «стрибка», яка прирікала на напівголодне життя, а потім й на голод хлібовиробні регіони країни, злочинність вилучення зерна в 1932—1933 рр. в місцевостях, де його уже не було, переконливо розкриваються у документах про стан дитячого харчування.

«Діти залишаються зовсім без хліба...» — таку тривожну телеграму надіслав у березні 1931 р. до Наркомату освіти УСРР Кам'янський райвиконком на Дніпропетровщині. 220 дітей дитячої колонії в Кам'янці треба було терміново рятувати, оскільки централізоване постачання хлібом припинилося, децентралізоване (з правом вільної закупівлі продуктів) — заборонялося, а місцевих продовольчих ресурсів не існувало [8].

Страждали від недоїдання дорослі і діти, робітники й селяни, службовці, а серед них особливо — працівники освіти й охорони здоров'я, що працювали на селі. З трьох категорій карткового постачання населення продовольством службовці та їх утриманці мали 2-гу (після робітників), а до 3-ї відносилися діти до 14 років, незалежно від занять їхніх батьків [9].

У 1931 р. діти в сім'ях ще якимось перебивалися, де про них піклувалися їх батьки, підгодовували родичі, школа. А от у школах-інтернатах, дитячих будинках, колоніях, притулках, перебуваючи на державному утриманні, вони чи не найтяжче страждали від голоднечі. Адже ці заклади цілком залежали від зовнішнього постачання. І ось у березні 1931 р. Наркомос довідується, що в 180 районах України, які не виконали плани хлібозаготівель, їх знято з постачання. Заступник наркома освіти Полоцький у зв'язку з цим пише до ЦКК — НК РСІ та Наркомату постачання: «Цим районам заборонено з поточних хлібозаготівок постачати дитячі інтернатні установи, учителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків. З централізованого фонду для цих районів теж нічого не виділено. Це утворило катастрофічний стан з постачанням, особливо інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність...» [10].

Такі тривожні вісті протягом першої половини 1931 р. надходили до Наркомосу звідусіль. Завідуюча Софіївською дитячою колонією на Запоріжжі повідомляла:

Велико-Янисольський район. В Андріївській сільраді 3-й місяць не видають зовсім борошна і навіть не обіцяють видати.

Чубарівський район. По багатьох сільрадах учителі не одержали борошна ще за січень. Наприклад, Воскресенка, яка має 26 учителів, не одержувала борошна протягом 2-х місяців (січень — лютий). Не відстає від постачання продуктами і постачання крамом. Учителька Колесниченко з села Власенка пише: «Прохаю звільнити мене з роботи в школі, поки не настануть теплі дні, бо в мене немає взуття та одягу». Вчителька Крицька теж просила звільнити її від усяких зборів.

Буцький район. Учителі Молодецької ШКМ, де працює 16 учителів, перебувають у надзвичайно кепському стані. Постачання продуктами дуже погане, муки не видають протягом 3-х місяців, мило видано останній раз у жовтні 1930 р., крупи теж один раз. Рибних продуктів зовсім не видано, промкрамом учителі не постаються» [16].

Такі відомості надходили й з інших районів — Затонського, Андрушівського, Бершадського, Оратівського, Черноуського, Кобеляцького, Погребищенського, Драбівського, Яготинського, Золочівського, Снігурівського, Царичанського, Канівського. Якщо в райцентрах і невеликих містечках вчителі, хоч і з перебоями, одержували пайок, то в селах вони бідували ще більше. Із створених у колгоспах «вчительських фондів» для постачання хлібом майже нічого не видавалося (все зерно, навіть з посівних фондів, вилучалося в план хлібозаготівель).

Багато вчителів змушені були переплачувати за продукти та хліб на ринку. Та не завжди вдавалося доставити їх додому, як це сталося з учителем села Сотниківки за 12—15 км від м. Яготина. Приїхавши до міста, він закупив продовольство, але по дорозі його затримала міліція, відібрала всі продукти і обізвала спекулянтom [17]. Не дивно, що дехто не витримував, звільнявся з роботи, а то й просто кидав усе і тікав світ за очі, як це зробило троє вчителів у Снігурівському районі на Херсонщині.

Однак викладачі — люди дорослі, й самі собі давали раду, а як же діти? Щоб допомогти їм, активізували свою діяльність Український Червоний Хрест, товариство «Друзі дітей», профспілки, кооперативні організації. Координували всю продовольчу допомогу дітям Наркомос та Наркомат постачання республіки, вони

розподіляли за рознарядками усі наявні продовольчі фонди.

Після порівняного полегшення з харчуванням дітей влітку 1931 р. (приспіла городина, продукція садів, зібрано врожай зернових, та й Наркомос не лишив поза увагою свої інтернатні дитячі заклади) наприкінці того ж року знову насунулася примара голоду. З урожаю 1931 р. у план заготовівлі за тотальною сталінською розкладкою було вилучено майже весь хліб. Ось що писали у листопаді 1931 р. до ВУЦВКУ учні Печірської школи Брацлавського району на Вінниччині:

«...Просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити. Індивідуальники та колгоспники — всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудодні. Скоро наближаються Жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасолю і все, що можна їсти... Ми надіємося, що Радянська влада не дасть нам загинути..., ми віримо, що Радянська влада нам допоможе і спасе нас від голодної смерті. Просять учні — Мильгота, Сіроха, Москалюк, Баран, Магдич, Пилипенко, Антонішина, Вістяк та інші» [18].

З тих далеких часів дійшов до нас не тільки лист, а і прізвища школярів. Як складалася їхня доля, невідомо.

Від голодування люди споживали різні сурогати. Посилювалися захворювання як серед дорослих, так і дітей. Медичний працівник Набережна з міста Вовчанська Харківської області написала у грудні 1931 р. до редакції радіогазети «Пролетарий» при Всесоюзному комітеті радіомовлення:

«Якщо у Ваших газетах хваляться на те, що в Німеччині діти з голоду падають непритомними, те ж діється і у нас в провінції з дітьми, з селянами із сіл та з нашими санітарками міської лікарні і поліклініки. Міськ-рада затримувала платню, прирікає їх взагалі на голод, хвороби, передчасну смерть... Мені не дають коня на села до селян і в школи (профілактична робота). З переводом нашої амбулаторії в робітничу поліклініку я не бачу особисто, як живуть селяни, але з розповіді моїх пацієнтів я знаю, що вони теж голодують масами, сім'ями, бо хліб у них занадто викачано. Вони підтримують своє сумне існування макухою, буряками та

іншими нестравними речовинами. В цьому році їх спасіння від голоду та пов'язаних з ним хворобами і виснаженням — у буряках».

Особливо жахає авторку доля малюків у міському дитячому будинку: «Це забуте дитмістечко пролетарських дітей у пролетарській державі. Лікаря у них немає давно, води у них немає давно, вони не вмиваються місяцями, ходять, як трубочисти; одежі, рушників давним-давно немає, переважна частина їх обшарпані та сині від холоду...» [19].

Цього листа було надіслано з Москви до приймальної голови ВУЦВКу Г. І. Петровського і за його дорученням перевірено на місці. Викладені факти підтвердились, і за допомогою районних організацій справу було дещо поліпшено. Проте місцеві власті нерідко старанно приховували або зменшували голоднечу, побоюючись відповідальності за ситуацію, в якій не були винні. Так і в цьому випадку: щодо споживання людьми сурогату замість хліба прокурор Вовчанської дільниці зазначив, що то була «цілковита вигадка».

Та вже ніякою «вигадкою» не можна було спростувати голодування протягом майже всього 1932 р., який взагалі складався для населення надзвичайно тяжко. Особливо страждали старі та діти. 78-річний вчитель-пенсіонер І. К. Лашкевич із села Мачухи на Полтавщині мав 4,5 га землі та садок, які здавав в оренду, бо вже не міг їх обробляти. Та в ті часи орендатор прирівнювався до категорії визискувача, який мав «нетрудові доходи». Старого вчителя було обкладено сільгосподатком та різними платежами. Залишившись без засобів до існування, він у лютому 1932 р. писав до Петровського:

«...Страшно мукою вмирати. Мука — це страшний голод, зроблений штучно відібранням хліба і всіх сортів овочів... Досі я харчувався житом, що мені залишилося, а тепер і жита немає. Харчуюсь висівками, картоплею, буряками, які куплені на базарі: вдома засіяти не міг за браком землі та сил. Тепер же стали голодувати всі і на базар не виносять на продаж, а якщо хто і винесе, то хватають, беруть з бою, і я не можу купити та голодаю...» [20].

Неважко уявити собі й почуття безвиході, що охопило тих дорослих людей, на піклуванні у яких знаходилися тисячі вихованців у дитячих закладах. Деяка допомога надходила. Зокрема, в січні 1932 р. Наркомат постачання СРСР надіслав для дітей України хліб,

м'ясо, масло, рибу, маргарин, сало, цукор, крупу — всього понад 23,4 т продуктів [21]. Але забезпечення йшло з перебоями, обмежено, а то й зовсім припинялося. Трагічні повідомлення з місць буквально заповнили центральні установи. Полтавська міськрада у березні 1932 р. сповіщала, що всі школи міста знято з постачання продуктами та хлібом ще з 15 грудня 1931 р., Бердянський відділ народів телеграфував: «Сніданків у школах Бердянська немає. Надішліть наряд на продукти та муку на 4 тисячі дітей». Полонський райвиконком неодноразово повідомляв про припинення постачання цукру для дитячого харчування, а Бердичівська міжрайонна промспілка — про перебої з продуктами для дітей [22].

Не можна без хвилювання читати лист до Наркомосу (березень 1932 р.) завідуючої дитячим будинком в м. Пирятині П. С. Чернової, кожне слово якої щемить від болю за малюків:

«Працюю зав. дитбудинком № 4 з 15 жовтня 1931 р., де є 72 дітей, з них 17 дітей шкільного віку і 55 дошкільного, починаючи з 4-х років до 8. Становище дітей дуже погане. Харчуються діти погано. Одержують по 300 гр. житняка або ячмінного хліба, якого ледве вистачає на три рази в день, коли діти такого віку повинні одержувати їжу 4 рази... День у день доводиться оббивати пороги місцевих організацій — райпостач., райспілку, міськвно, відповідь скрізь одна: «У нас нічого немає, дати не можемо, чекайте, коли буде» і т. п. А між тим діти від поганого харчування виснажені надзвичайно, деякі дошкільнята лежать від слабкості у ліжку.

Лікарі приписують підсилене харчування, тепло, повітря й дали свій висновок, що немає ні однієї нормальної дитини. У всіх без винятку гостре малокрів'я, золотушне, гнійне запалення вух, хвороби. Риб'ячого жиру, що прописаний лікарем, в Пирятині всю зиму абсолютно немає. Ось вам приклад. Одне дитя було сліпе, відправила його в Прилуцьку дитячу лікарню, через місяць приїхало здоровим, пробуло тут два тижні й знову стара історія. На повітря виводити дітей немає можливості, є сякі-такі черевики, але немає панчіх та теплої одежі. В приміщенні така холоднеча, що малюки обморозили руки і ноги. Опалювати нічим, крім мокрого торфу і мокрих дров, нічого не дається. Скрізь одна відповідь — «у нас немає, дати нічого не можемо...». На сьогоднішній день є кілька кіл гороху та олії 3 кіло. Нарядів на продукти повно, а продуктів немає. За січень

Із Вінниччини повідомляли про тяжкий стан у багатьох районах: «Кам'янець-Подільський — службовців зняли з постачання, народ голодує, діти помирають з голоду. Теплицький район, село Бридок — гр. Приймаюк скаржаться, що колгоспники не одержують хліба, діти голодують і не відвідують школу. Бабанський район, село Торговиця, гр. Мороз Ф. І. — в селі абсолютно немає хліба, люди харчуються дохлюю худобою» [31].

Не краще було в артілі ім. Блюхера Ново-Сенжарівського району Харківської області: «Під час хлібозаготівлі вивезено весь страхфонд, колгоспникам було видано по 900 грам, але в останню кампанію, у зв'язку з відсутністю хліба в артілі, запропоновано було членам колгоспу здати одержаний хліб на трудовень. Зараз в колгоспі голод. Ідять сурогати, є попухлі з голоду й смертні випадки серед дітей» [32].

У наведених фактах і документах, як у краплині води, відбилася загальна ситуація, виправити яку місцеві організації були неспроможні. Та й не тільки вони. Уже в середині травня 1932 р. Всеукраїнське об'єднання трестів громадського харчування (Вукопхарч) повідомило Наркомос республіки, що спеціальних фондів для гарячих сніданків школярам на квітень — червень ц. р. Наркомпостач УРСР не виділив, а видається продовольство школам із загальних фондів [33]. І 22 травня Наркомос стурбовано звертається до цього відомства з повідомленням, що стан харчування в дитячих закладах «катастрофічний, бо, як правило, зменшено норми, а то й припинено зовсім видачу цукру, чаю, зменшено втричі норми постачання риби...» [34].

Це була вже критична межа, бо й без того обмежені загальні фонди розподілялися серед населення за урізанними нормами. Та й про хліб не згадувалося не випадково, його просто не було. Ще у квітні 1932 р. Раднарком УСРР затвердив план централізованого постачання хлібом на березень — червень 1932 р. — 308 тис. тонн. Однак цього було недостатньо і уряд вирішує:

«Враховуючи, що централізовані ресурси не покривають повністю зменшеного плану постачання — перевести на децентралізоване постачання хлібом деякі категорії споживачів III та II списків у сільських місцевостях та непромислових центрах (за винятком прикордонних). В зв'язку з цим дозволити АМСРР*, обл-

* Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка.

оргкомітетам та райвиконкомам Донбасу в межах встановленого плану постачання заготовити всередині областей та районів кількість хліба, що їй не вистачає, а саме: по Харківській області — 5 тис. тонн, Дніпропетровській області — 6,5 тис., Одеській — 2,5 тис., Київській — 4 тис., Вінницькій — 1,6 тис., АМСРР — 150 тонн, районах Донбасу — 1,5 тис. тонн» [35].

Отже, завдяки урядовим заходам можна було додатково закупити 21,2 тис. тонн хліба, поліпшити продовольчий стан, в тому числі харчування дітей. Наркомос України продовжує активну діяльність, проводить ряд нарад за участю представників Вукоопспілки, Вукоопхарчу, Наркомздоров'я, Укрколгоспцентру, профспілок та інших організацій.

Між Наркомосом, Вукоопхарчем і Об'єднанням трестів громадського харчування Донбасу (Донхарч) зногу були укладені генеральні угоди про забезпечення гарячих сніданками учнів всіх шкіл республіки, створення нових ділянок та господарств для розвитку городництва, птахівництва, кролівництва та ін. У червні 1932 р. зразок такої угоди було надіслано усім відділам народної освіти для поновлення локальних умов між школами та місцевими коопхарчами. Важливою підтримкою цього заходу було рішення Раднаркому республіки у липні 1932 р., яке прямо зобов'язувало Вукоопхарч, Донхарч, Вукоопспілку та їх розгалужену систему на місцях беззастережно виконувати укладені договори. Зі свого боку Наркомос виділив своїм установам додаткові асигнування на організацію сніданків та обідів безплатно та на інших пільгових умовах [36].

Своєчасною була подана у травні—червні 1932 р. фінансова (понад 2 млн крб.) та продовольча допомога уряду України 44 районам республіки, що опинилися в найтяжчому стані. Це, зокрема, дало можливість організувати децентралізовані заготівлі продуктів в 15 — 20 більш-менш благополучних районах із використанням товарних ресурсів для стимулювання закупок. Населення районів і сіл одержало також 50 вагонів риби, 100 тис. банок консервів, 2,5 тис. пудів олії, 800 т проса. Для працюючих на бурякових плантаціях у Київській, Харківській та Вінницькій областях було виділено 600 т хліба та 75 вагонів риби. Спеціально для дітей було відпущено 100 т крупи та кондитерських виробів [37]. Загалом державна насіннева та продовольча допомога становила 11,3 млн пудів [38].

Отакі відчайдушні зусилля докладалися для подання допомоги голодуючому населенню і дітям місцевими органами протягом першої половини 1932 р. Звичайно, це була своєрідна «швидка допомога» потерпілим. Та тільки й того, бо, на жаль, багато чого здійснити не вдавалося. Тому ж Вукоопхарчу за планом на перше півріччя 1932 р. випало охопити харчуванням в середньому 55 % школярів у містах та 35 % — у селах. Фактично ж вдалося це зробити у різних містах від 25 % до 88 % залежно від спроможності місцевих коопхарчів. На селі ж системою кооперації було охоплено не більше 15—20 % дітей. Недостатньо харчувалися вихованці в дитячих закладах Миколаєва, Києва, Кам'янського, Одеси, Дніпропетровська, Шостки, Молдавії, а в багатьох місцях сніданки відпускалися навіть без хліба [39].

Та й звідки йому було взятися, коли врожай зернових рік у рік зменшувався. Якщо у 1930 р. пшениці було зібрано 71.715,0 тис. ц, то у 1932 р. — 56.046,8 [40]. Це і не дивно, якщо уявити, як лихоманило сільськогосподарське виробництво майже увесь 1932 рік. Знесилені від голоднечі люди не виходили на роботу. За браком кормів значно скоротилося поголів'я тяглової і продуктивної худоби. Частково було втрачено уже вирощений, але не зібраний врожай. Пустували незасіяні площі і т. д. Як доповідав Держплан уряду республіки, в 1932 р. недосів весняного клину становив понад 2 млн га, озимини — 400 тис. га, а план зяблевої оранки під ярину 1933 р. недовиконано на 53 % [41].

Та, незважаючи на це, хлібозаготівлю з урожаю 1932 р. треба було виконувати будь-що. Але вже не було чого здавати. Селяни хліба не мали. Загроза масового голоду нависла над людьми.

Напружена обстановка другої половини 1932 р. не могла не позначитися на постачанні дитячих закладів, доля яких цілком залежала від загального стану з продовольством. А його дедалі більше не вистачало. Уже в липні Ворошиловградський відділ народної освіти на Донбасі повідомляв Наркомосу, що одержано продовольчі фонди для гарячих сніданків на 7 тис. дітей, а з 1 липня — лише на 4,5 тис., а до кінця навчального року підтримати харчуванням треба було ще 8,6 тис. дітей робітників [42].

Дещо у кращому стані була Луганська народська школа, яка констатувала, що на початку 1932/33 навчального року вдалося охопити 90 % школярів платним і майже

третину — безплатним харчуванням. Та працівників освіти непокоїло становище сільських учнів у районі, лише третина яких (3,8 тис.) харчувалися в школі за невелику платню і 10—15 % — безплатно, отже забезпечувалася менша їх кількість, ніж у містах. «Справу з гарячими сніданками на селі, — відзначав Луганський відділ народної освіти, — гальмують господарники, зокрема правління колгоспів, що відмовляються утворювати фонди для сніданків учнів. Взуттям та одягом учні цих шкіл забезпечені незадовільно: міста — на 30 %, села — на 20 %» [43].

Тоді ж панувала помилкова думка про те, що колгоспи (і загалом село) як головні виробники продовольства можуть прогодувати всіх дітей. Однак багато господарств економічно занепадали, були підірвані неймовірними розкладками, селяни самі голодували. Ось що пише Г. І. Петровському у серпні 1932 р. колгоспник з Лебединського району на Харківщині:

«...Люди центра міркують, що село ще багате, колгоспи міцніють, але це неправда... Потрібні негайні заходи, одкинути ту думку, що на селі все благополучно, немає голоду, не пухнуть люди. Справа в тому, що в колгоспі люди працювати не бажають, люди, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу проклинають, ніхто їй ні в чому не вірить. Земля очутилась в бур'янах, цукровий буряк невеликого фуражного аванси видають по 400 грамів на день здебільшого фуражних культур, надії немає на додержання, тому що плани в цьому році дані більші, або менші дуже незначно, а врожай через загибель озимини далеко менший. Чи нормально, що плани більші, ніж валовий врожай?... Спасайте колгоспи, спасайте людей од голодної смерті, нам інакше позор перед міжнародним пролетаріатом...» [44].

Зрозуміло, що в таких умовах колгоспи неспроможні були подати продовольчу допомогу школам. Тому «учні змушені залишати школу, щоб заробляти собі харчі» [45], — писав сількор газети «Радянське село». Чимало сільських та міських школярів не ходило до школи або кидало її в процесі навчання. Наприклад, на станції Гречани (поблизу Жмеринки) 250 дітей залізничників навчалися в школі ФЗУ і про їхнє тяжке становище у вересні 1932 р. завідувач школи пише так:

«...Школа на сьогодні не постачається продуктами із транспортного товариства, яке категорично відмовилось із-за відсутності фондів для нашої школи. Жмеринське районне транспортне споживче това-

риство та Київське дорожнє споживтовариство також відмовилися від постачання школи продуктами для гарячих сніданків. Умови, в яких доводиться працювати школі, дуже важкі, тому що діти всі з'їжджаються з ліній робочим поїздом, який ходить кожен день і майже завжди із запізненням на 1—2 години. Дітям доводиться бути в школі без їжі по 7—8 годин, що дуже відбивається на здоров'ї дітей, внаслідок чого минулий учбовий рік майже зірваний і зараз новий учбовий рік почався, та протягом 21 дня занять 15 чоловік перестали ходити в школу із-за сніданків, а також є частина захворювань дітей від недокрів'я та занепаду сил...» [46].

Чернігівський відділ народної освіти у вересні 1932 р. доводив до відома Наркомосу, що в школах міста навчається 4,9 тис. учнів і в інтернатних закладах перебуває 9,8 тис. дітей, але «одягу, взуття та харчових продуктів на гарячі сніданки як від місцевих, так і від центральних організацій зовсім не одержано. Інтернатні установи мали тільки повідомлення про те, що занаряджено їм одяг, взуття та мануфактуру, наряду ж ніякого нема» [47].

У зв'язку з цим Наркомос звернувся до урядових установ за допомогою, доповівши про загрозливий стан не тільки навчального процесу, але й самого життя дітей. Щоб відшукати і реалізувати хоч якісь додаткові резерви для шкіл, ВУЦВК у вересні 1932 р. вирішив перейти до централізованого постачання взуттям та одягом школярів, наполог на посиленні децентралізованих заготівель продуктів. На початку жовтня 1932 р. Раднарком розглянув загальне питання «Про стан громадського харчування на Україні» [48] і, зокрема, вкотре доручив Вукоопхарчу, Донхарчу, транспортним споживчим товариствам спільно з Наркомосом залучити усі можливі продовольчі ресурси господарських, профспілкових, громадських та інших організацій для врятування дітей від голоду.

Дорослі поспішали, ділилися останнім шматком хліба з того мізерного пайка, що його щомісячно вони одержували за суворими лімітами. На жовтень 1932 р. Наркомпостач УРСР виділив для громадського харчування населення 8.427 т борошна, 1.878 т крупи, 1.150 т макаронів, 779 т цукру, 4.648 т маргарину, 159 т олії, 12 т вершкового масла, 1.866 т риби та оселедців [49]. Це були граничні норми цільового призначення продуктів, і хоч як не було скрутно, все ж при громадських їдальнях де-не-де відкривалися харчові пункти для підтримки дітей.

Однак загальна картина протягом 1932 р. складалася, на жаль, невтішно: лише частину учнів вдавалося забезпечити продовольством. Стан шкільного харчування, наприклад, спеціально розглядав у листопаді 1932 р. Всеукраїнський комітет профспілки працівників об'єднаного харчування. Виявилось, що Всеукраїнське об'єднане харчування (Укрнархарч), яке існувало у 1930—1931 рр., за планом мало охопити гарячими сніданками 3,9 млн школярів, фактично ж забезпечило лише 1,1 млн (28,4 %). До кінця 1932 р. з 217,4 тис. учнів Вукоопхарч, виходячи зі своїх можливостей, розраховував допомогти 116,4 тис. дітей, що становило тільки 53,5 %. Та й цього він не в змозі був виконати. Тільки-но почався навчальний рік, як місцеві трести Вукоопхарчу повідомляли про неповне постачання шкіл, Дніпропетровський трест — 65 %, Кам'янський — 65 %, Київський — 25 %, Запорізький — на 75 % [50].

Через відсутність достатніх продовольчих фондів неспроможні були подавати відчутну допомогу й інші організації. Природно, що відпущена кількість продуктів лише на частину дітей, розподілялася між усіма, зменшувалася норма споживання, та й калорійність їжі була вкрай низькою. Особливо бракувало молока, масла, цукру, яєць, конче необхідних дитячому організму. Не вистачало, врешті-решт, звичайного хліба, якості якого дедалі гіршала через додавання усіляких домішок або замінників. Пшениця ж надходила насамперед у державні комори. Заміна її іншими зерновими культурами не допускалася.

Примусове викачування хліба особливо посилювалося у листопаді 1932 р., коли вже діяли сталінські надзвичайні комісії по хлібозаготівлі, відбираючи у колгоспників навіть виданий на трудові аванс. За таких умов уряд республіки змушений був скоротити хлібопостачання населенню на грудень 1932 р. на 19,1 тис. т пшениці і жита. У який спосіб? За рахунок зменшення постачання хлібом міського і сільського населення за списками № 2 і 3; фонду громадського харчування; резервів стимулювання сільськогосподарських заготівель; надходжень до обласних організацій. Зовсім знімалися з постачання кустарі, а також рекомендувалося вживати 13—15 % домішок ячменю та кукурудзи до борошна замість пшениці та жита, що становило більше половини зекономленого зерна [51]. Якщо врахувати, що тисячі тонн знімалися з централізованого постачання (тобто головного хлібного резер-

рву) і замінювалася структура хлібопродуктів, то зрозуміло, що кількістю і якістю не задовольнялися навіть мінімальні потреби споживачів, не кажучи вже про дітей. Хоча у грудні 1932 р. в районах і селах, які виконали плани хлібозаготівель, одноосібникам дозволялося змолочувати до 1 пуда зерна на їдця в місяць [52], це, однак, не зменшило загальної напруженості з продовольством. Люди тяжко голодували, взимку 1932—1933 рр. опухання і смертність стали масовими.

Серед дітей поширилися безпритульність, захворюваність, виникали вогнища епідемій. Намагаючись врятувати дітей від голодної смерті, селяни везли їх у міста, залишали в установах, лікарнях, просто на вулиці. Багато втікачів було серед підлітків, вони ставали бездомними, ночували на вокзалах, горищах, у підвалах, тинялися по вулицях і базарах, жебракували. Тільки за перше півріччя 1932 р. було виявлено понад 4,9 тис. бездомних підлітків, а наприкінці року їх було вже понад 6,3 тис. [53]. При Наркомосі УРСР було створено центральний штаб по ліквідації безпритульності з представників Наркомздоров'я, Наркомзабезпечення, Наркомпраці, Укрколгоспцентру, міліції, груп охорони на транспорті. Такі ж штаби діяли при обласних, міських та районних відділах народної освіти. Включилися до цієї роботи громадські, професійні, комсомольські організації. Багато переростків, що перебували у дитбудинках (а саме вони поповнювали контингент втікачів-безпритульних), направлялися на роботу, для навчання до шкіл ФЗУ. Наприкінці 1932 р. таким чином було влаштовано близько 3 тис. підлітків. Тисячі малолітніх підкидьок і бродяг створили серйозну проблему. Висловивши обурення «черговою куркульською провокацією», П. П. Постишев, якого Сталін надіслав на Україну замість Р. Я. Терехова, на одному із засідань Політбюро ЦК КП(б) У запропонував якнайшвидше розв'язати цю проблему.

Нас не повинно дивувати те, що найвпливовіша в республіці особа в черговий раз застосувала «антикуркульську» фразеологію, яка в даному випадку виглядала особливо аморально. Постишев в інтересах справи використовував термінологічні «правила гри», що їх нав'язував Сталін партійному апарату і всьому суспільству. Якщо оцінювати не його виступи, а практичну діяльність, то з часу приїзду на Україну в лютому 1933 р. у неймовірно тяжкій ситуації він робив усе, щоб врятувати якомога більше людей, особливо дітей.

Справжнім лихом були хвороби та виснаженість дітей. У грудні 1932 р. Наркомос, аналізуючи стан, дійшов висновку:

«Безпритульність в повній мірі з'являється одним з епідеміологічних факторів, що сприяють виникненню епідеміологічних вибухів тифу, це так, але не можна це вважати за один з епідеміологічних факторів. Щодо дитячих інтернатних установ, то в них були випадки захворювання на тиф, але це вже сталося при наявності епідемії серед населення взагалі (у Верхньодніпровському, Дергачівському дитбудинках — сипний, черевний тиф)» [54].

Дорослі і діти хворіли від голоду одночасно, були безпорадними, потребували допомоги. Деякі були такі виснажені, що тільки медичне харчування могло врятувати їхнє життя. Саме так діяв Бабанський райвиконком на Київщині, пославши бригаду лікарів у березні 1933 р. у села для надання медичної і харчової допомоги тим, хто вже не міг підвестися з ліжка:

«...Організувати харчування під наглядом лікаря з продуктів, які надсилаються облвиконкомом, та зобов'язати сільради провести мобілізацію з місцевих ресурсів, як капуста, буряк та інше. Харчування хворих проводити в окремих приміщеннях дорослих, а також дітей. Для цього потрібно виділити стаціонари з колишніх куркульських хат, які відповідали б санітарним вимогам для дорослих окремо та для дітей окремо.

Поробивши поли, нари, хоча б примітивного порядку, покласти відповідальність на голів сільрад за устаткування та мобілізацію ряден на матраци. Зобов'язати бригади через кожні два дні інформувати здравінспектора та голову РВК про стан харчування. Райздравінспектору слідкувати за своєчасним одержанням актів та продуктів харчування, відпущених облвиконкомом, та розподіляти поміж селами. По мірі потреби погоджувати з головою РВК. Наряду з цим, зобов'язати всі сільради негайно забрати зняряджені їм продукти, котрі ще не забрано, та використовувати їх за попередньою директивою та інструкцією» [55].

Це типовий для того часу документ. Тут і надреволюційна стилістика («мобілізація ряден», «куркульські хати»), і, головне: безхитрісне висвітлення справжнього стану з продовольством, точніше — його відсутності, коли місцеві ресурси — це капуста та буряки. Знали про це і в столиці республіки. За ініціативою Постишева

з убогих республіканських резервів і випрошених у Й. Е. Якіра армійських запасів було утворено продовольчий фонд дитячої допомоги. За два тижні до березня 1933 р. було розгорнуто харчувальні пункти на 60 тис. дітей [56]. Наркомпостач УРСР у березні 1933 р. виділив спеціальні позапланові фонди для харчування дітей на селі: 700 т борошна, 50 т крупи, 170 т цукру, 82 цнт. олії, 100 тис. банок консервів [57]. Категорично заборонялося використовувати їх на будь-які інші потреби.

Зголодніле населення уже давно не мало нормальних продуктів, споживало різні сурогати: жмихи, лушпиння, траву, все їстівне й не їстівне, навіть дохлятину. Поширилася спекуляція, мішечництво, торгівля сумнівної якості їжею, на яку без розбору накидався знесилений від голоднечі люд. Ось що зафіксували органи робітничо-селянської інспекції в квітні 1933 р.:

«...На базарах спостерігаються зараз випадки торгівлі спекулянтами гарячими стравами з дохлої конятини та собачого м'яса (Рокитнянський та Павлоградський райони). 17 березня цього року на базарі в Рокитному, наприклад, продавали холодець з м'яса котів та котлети з собачого м'яса, як це встановлено експертизою. На базарі в селі Венцетівка (Рокитнянський район) спекулянткою продавались пиріжки з сурогатами муки з примісью бур'яну, стручків та горошку, і всі, хто купував ці пиріжки,— отруїлися (30 чоловік)» [58].

Усе це примушувало гарячково збирати продукти, утворювати, хоча б тимчасово, продовольчі фонди для допомоги голодуючим. У червні 1933 р. Білоцерківський райвиконком Київської області спеціально розглядав це питання й ухвалив: «Поданий тов. Коноховичем проект розподілу продфонду трудящим одноосібним бідняцько-середняцьким господарствам по селах району ствердити. Зобов'язати голів сільрад негайно весь продфонд розподілити серед нужденних зазначених господарств. Норми видачі встановити дві: найбільш нужденним — на 50 % більше середньої, що припаде при розподілі на одне господарство. Приклад: коли на господарство, поділивши, припадає в середньому 1 пуд, то найбільш нужденним треба видати 1,5 пуда. Розподіл провести за списком, відібравши зобов'язання про повернення даної продпозики після збору врожаю 1933 р. При розподілі необхідно також врахувати потребу харчування членів сім'ї, отримуючих допомогу господарств, що зараз перебувають на стаціонарному лікуванні, як дорослих, так і дітей» [59].

У цьому документі є ще одне свідчення невідкладності заходу: деякі члени селянських сімей, в тому числі діти, були на «стаціонарному лікуванні», що означало крайній ступінь виснаженості від голоду.

По містах і селах збирали дітей, що залишилися після смерті від голоду батьків, влаштовували у дитбудинки та сирітські притулки, їм надавалася термінова допомога. Так, у липні 1933 р. Наркомпостач республіки розподілив продукти, надіслані за рішенням Раднаркому СРСР від 19 червня 1933 р. спеціально для підтримки такого контингенту дітей, додавши деяку кількість продовольства ще й зі своїх резервів. Загалом вдалося зібрати 400 т крупи, 150 т цукру, 50 т вершкового масла, а також 250 метрів мануфактури [60]. Усе це надійшло в розпорядження Наркомосу (76 %) та Наркомздоров'я (24 %) республіки і розподілялося під їх суворим наглядом особливо там, де конче потрібне було медичне харчування виснажених дітей. Управлінню промтоварами наказано було негайно виділити позапланово, в тому числі з будь-яких ресурсів на базах Української контори «Бавовназбут», тканину й інші товари для дитбудинків.

Отак протягом голодних 1931—1933 рр. намагалися рятувати дітей, вишукуючи ресурси, мобілізуючи громадськість. Завдяки цьому частину з них вдалося порятувати, але багато загинуло. Яку частку серед загальної кількості померлих від голоду становили діти, тепер важко визначити (ця дослідницька робота ще попереду). Та картину дещо прояснюють дані статистики 30-х років, зокрема зміни в кількісному складі окремих закладів освіти. За неповними даними (деякі відомості за 1932—1933 рр. відсутні), кількість учнів лише у початкових, неповно-середніх, професійних і школах для переростків, а також дошкільнят за 1930/31—1933/34 рр. зменшилася на 1.071 тис. осіб [61]. Пусткою стали сільські школи, де відсутність учнівсько-педагогічних колективів сягала 96—98 %.

За сухими цифрами стоять долі тисяч людей з їхніми думками і сподіваннями. І серед причин величезних втрат можна назвати і голод, і хвороби, і виселення з обжитих місць, і просто втечі світ за очі у пошуках кращої долі — усе те, до чого призвела сталінська політика «стрибка». У морі людського горя доля маленьких громадян нашої Вітчизни була найбільш трагічною.

Література: [1] Слинко І. І. Соціалістична перебудова, і технічна реконструкція сільського господарства України.— К.,

1961.— С. 281—282; [2] *Сталін Й. В.* Твори.— Т. 12.— С. 273; [3] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС.— Ф. 17, оп. 26, спр. 66.— Арк. 2; [4] *Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.*— К., 1976.— Т. 1.— С. 744; [5] *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 27, оп. 13, спр. 1136.— Арк. 2,72; [6] *Правда.*— 1964.— 26 мая; [7] *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 27, оп. 13, спр. 1136.— Арк. 72; [8] *Там же.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 444.— Арк. 21; [9] *Там же.*— Ф. 337, оп. 1, спр. 11599.— Арк. 1; [10] *Там же.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 444.— Арк. 20; [11] *Там же.*— Арк. 24; [12] *Там же.*— Арк. 52—53; [13] *Там же.*— Арк. 51; [14] *Там же.*— Арк. 46, 56; [15] *Там же.*— Арк. 50, 60; [16] *Там же.*— Спр. 424.— Арк. 18—21; [17] *Там же.*— Арк. 20; [18] *Там же.*— Ф. 1, оп. 7, спр. 145.— Арк. 148; [19] *Там же.*— Ф. 1, оп. 8, спр. 117.— Арк. 105—106; [20] *Там же.*— Спр. 115.— Арк. 5—6; [21] *Там же.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 444.— Арк. 106; [22] *Там же.*— Спр. 1161.— Арк. 12—16; [23] *Там же.*— Спр. 426.— Арк. 36—37; [24] *ЦДАЖР УСТС.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 1161.— Арк. 1; [25] *Там же.*— Арк. 3; [26] *Там же.*— Ф. 1, оп. 7, спр. 147.— Арк. 27; [27] *Там же.*— Оп. 8, спр. 108.— Арк. 75; [28] *Там же.*— Арк. 76; [29] *Там же.*— Арк. 58; [30] *Там же.*— Арк. 45; [31] *Там же.*— Арк. 112; [32] *Там же.*— Спр. 117.— Арк. 154; [33] *Там же.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 1161.— Арк. 21; [34] *Там же.*— Арк. 17; [35] *Там же.*— Ф. 1, оп. 8, спр. 279.— Арк. 107; [36] *Там же.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 1161.— Арк. 24—27, 40—45; 53; [37] *Там же.*— Ф. 1, оп. 8, спр. 279.— Арк. 13 зв., 27, 38—39; [38] *Кульчицький С. В.* До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931—1933 рр. // *Укр. іст. журн.*— 1988.— № 3.— С. 23; [39] *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 1161.— Арк. 50—52; [40] *Народне господарство УРСР:* Стат. довідник.— К., 1935.— С. 245; [41] *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 27, оп. 14, спр. 81.— Арк. 3; [42] *Там же.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 1161.— Арк. 19; [43] *Там же.*— Арк. 81; [44] *Там же.*— Ф. 1, оп. 8, спр. 117.— Арк. 162; [45] *Там же.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 1161.— Арк. 73; [46] *Там же.*— Арк. 56; [47] *Там же.*— Арк. 77; [48] *Там же.*— Арк. 67, 98; [49] *Там же.*— Арк. 60; [50] *Там же.*— Арк. 109; [51] *Там же.*— Ф. 1, оп. 8, спр. 281.— Арк. 48; [52] *Там же.*— Арк. 47; [53] *Там же.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 426.— Арк. 27, 38; [54] *Там же.*— Спр. 1161.— Арк. 38; [55] *Там же.*— Ф. 1, оп. 9, спр. 150.— Арк. 114—115; [56] *ПА ІІІ при ЦК Компартії України.*— Ф. 1, оп. 1, спр. 2073.— Арк. 124; [57] *Ткач Н. І.* За ленінським кооперативним планом.— К., 1970.— С. 74; *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 166, оп. 11, спр. 177.— Арк. 79; [58] *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 539, оп. 11, спр. 694.— Арк. 3—5; [59] *Там же.*— Ф. 1, оп. 9, спр. 150.— Арк. 160; [60] *Там же.*— Ф. 166, оп. 10, спр. 987.— Арк. 6; [61] *Народне господарство УРСР:* Стат. довідник.— К., 1935.— С. 546—547, 579; *Праця в УРСР:* Стат. довідник.— К., 1937.— С. 5.

Д. В. Табачник

ЗА СТАНДАРТНИМИ ЗВИНУВАЧЕННЯМИ: ТЕРОР ПРОТИ ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ НА УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 30-х

Однією з найсуттєвіших прикмет перетворень, що відбуваються в нашій країні, змін у суспільній свідомості, в оздоровленні самого мислення за останні роки став зростаючий інтерес до історії, надто вітчизняної, особливо до складних і трагічних її сторінок.

І це цілком закономірно. Адже імпульси усвідомленого пізнання свого минулого, бажання встановити з ним не декларовані, а справжні духовно-генетичні зв'язки — це дуже чутливий, точний і, як правило, безпомилковий барометр, який визначає ступінь національної самосвідомості, культурності, цивілізованості будь-якого народу. Рівень правди і відвертості у дослідженні минулого — це передумова достовірності у прогнозуванні прийдешнього, а також ознака сьогоденного здоров'я соціального організму. Здається, цей постулат не потребує доказів. Та нині, коли суспільство прагне позбутися необ'єктивного підходу до оцінки історичних подій і фактів, історикам належить утверджувати й такі загальновідомі істини.

Для того, щоб уявити масштаби сталінського терору проти усіх народів нашої країни, осягнути, чи хоча б спробувати це зробити, трагедію радянських людей, які жили і працювали в умовах справжнього геноциду, потрібні зусилля не лише публіцистів, органів масової інформації, а й серйозні, неупереджені наукові пошуки, які на основі фактів та документів вивели б «формулу» помилок, катастроф і кризових явищ на певному етапі в розвитку Радянської держави. Зрозуміло, що для цього необхідно дослідити, вивчити характеристики окремих регіонів країни, соціальні зрізи суспільства — селянство, робітничий клас, інтелігенцію, простежити, що приніс сталінізм, його терор людям будь-якої про-

фесії, будь-якого соціального походження, визначити масштаби розправ й лише тоді створити об'єктивну картину життя країни того періоду.

У пропонованій розробці автор саме і прагне на прикладі нашої республіки показати один із найважливіших і найтяжчих за своїми наслідками для країни злочинів сталінського режиму — масові репресії проти армійських кадрів, розгром та знищення військової інтелігенції, яка плідно працювала в 20—30-ті роки, практично повну фізичну ліквідацію найдосвідченіших та найобдарованіших командирів, політпрацівників, військових інженерів і господарників у передвоєнний час, що украй негативно позначилося на підготовці армії до війни, призвело до перерви у розробленні військової теорії.

Військові кадри, особливо середньої, вищої та найвищої ланки — це унікальна частина людського потенціалу країни, особливий загін інтелігенції. В чому ж полягає ця специфічність?

По-перше, на нашу думку, в тому, що вони в економічному відношенні найдорожчі кадри країни, адже підготовка командира середньої та старшої ланки (навіть без урахування циклів перепідготовки, вдосконалення, навчання в академії) обходила державі значно (у 2—4 рази) дорожче, ніж підготовка фахівця будь-якого «цивільного» профілю з вищою чи середньою спеціальною освітою.

По-друге, командні кадри армії вже оперативного рівня мають чи не найтриваліший період формування, становлення і професійного зростання командирів оперативного рівня (щонайменше 14—16 років необхідно для підготовки командира з'єднання чи окремої частини, не кажучи вже про специфічну штабну службу, яка вимагає ґрунтовних академічних знань).

По-третє, неприпустимі регулярні перестановки військових кадрів, а тим більше невинуватене їх перетасування, призначення на високі посади з міркувань далеких від проблем оборони. Помилки при цьому виявляються, як правило, в екстремальних ситуаціях, ведуть до значних людських та матеріальних втрат, а якщо такі прорахунки допущені на досить високому рівні, то й до катастрофічних наслідків. Переконатися в цьому можна на прикладі некомпетентного керівництва К. Є. Ворошиловим військами Ленінградського фронту, М. П. Кирпоносом Південно-Західного фронту в 1941 р. чи представником Ставки ВГК армійським комісаром 1-го рангу

Л. З. Мехлісом бойовими діями військ Кримського фронту у 1942 р. До того ж, прорахунки в процесі добору і розстановки військових кадрів виявляються значно повільніше, ніж, скажімо, на виробництві, де існують планові показники випуску продукції, діяльності підприємства. Простежити ж за якимись показниками роботи командно-політичних кадрів вищого та найвищого ешелону значно важче, якщо взагалі можливо у мирний час. На це потрібно принаймні кілька років; а прорахунки чи помилки нарастають і платити за них доводиться надзвичайно високу ціну.

По-четверте, як засвідчує практика, командирам потрібен певний, іноді дуже значний відтинок часу для ознайомлення з можливостями підлеглих, новими обставинами найрізноманітнішого характеру, ґрунтовного вивчення оперативного району або цілого регіону (залежно від посади) можливих навчальних чи бойових дій. І це досить вагома причина. Так, саме вона змусила радянське командування повернутися під час Великої Вітчизняної війни, на жаль, поспіхом, до практики певної регіональної (географічної) спеціалізації вищих, старших та частини середніх командирів, тобто до старшої системи, яка досить чітко простежувалася у військах до 1937—1939 рр. і була можлива лише за умов достатньої кількості військових кадрів усіх категорій.

І, нарешті, ще одна обставина, яка обумовлювала деяку винятковість ролі військових кадрів у досліджуваній період. Йдеться про їх відносно високий освітній ценз, прагнення до накопичення знань, активність у громадсько-політичному житті тощо. Це визначало їх особливий статус, наближених у якійсь мірі до інтелектуальної еліти суспільства, тобто відбувався процес народження й становлення військової інтелігенції в її специфічному вигляді. Виходячи з цього, слід наголосити, що вона таким чином створювала відповідну атмосферу в суспільстві, наповнювала його динамізмом, виступала гарантом високих оборонних потенцій країни.

У світлі викладеного необхідно наголосити на тому, що в 1936 р. Червона Армія, особливо її західні військові округи, мала на всіх рівнях досвідчені, заготовані і сталі кадри, більшість яких володіла бойовим досвідом. Аналізуючи склад командирів з'єднань стрілецьких військ та кавалерії, відзначимо, що майже 96 % його служило з перших років громадянської

війни і були членами партії (причому 80 % вступили до її лав у 1917—1918 рр.). Серед командирів полків їх було 89 %, а командирів частин у бронетанкових військах та повітряному флоті взагалі — 100 %. Якщо ж взяти категорію партійних і політичних працівників загалом по РСЧА (начальників політвідділів, військових комісарів, секретарів парткомісій і помічників командирів частин та з'єднань по політичній частині), то 55 % із них перебували в ній з 1917—1918 років, 37 % — з 1919—1921 років і лише 8 % — з 1922 року й пізніше, а 95 % (в т. ч. начальники політвідділів дивізій та бригад) на 1936 р. перебували в партії з 1920—1925 років; понад 70 % з них були за соціальним походженням робітниками, а 67 % працювали у військах з перших років заснування Червоної Армії і були активними учасниками громадянської війни [1]. Більше того, за словами наркома оборони СРСР маршала К. Є. Ворошилова на XVII з'їзді ВКП(б), у Червоній Армії були створені на всіх рівнях нові, радянські військові кадри — 45,8 % всіх бійців і командирів є вихідцями з робітничого класу, 42,5 % — з трудового селянства, а 50 % комуністи і комсомольці. Отже, наприкінці 30-х років ніяких підстав для жорстокого кадрового розгрому або навіть чистки армії не існувало.

Для підготовки остаточних висновків щодо динаміки змін в армії та впливу масових репресій наприкінці 30-х років на обороноздатність країни і стан кадрового потенціалу РСЧА украй потрібен різноманітний і повноцінний статистичний матеріал, а його на сьогодні дослідники мають в обмеженій кількості. Серед відомих досліджень найвиваженішими можна вважати підрахунки генерал-лейтенанта О. І. Тодорського, колишнього командарма 2-го рангу і начальника Управління військово — навчальних закладів РСЧА у ті роки. Його дані свідчать, що від сталінських злочинів постраждало 579 вищих командирів та політпрацівників із 733-х (від комбрига і бригадного комісара до Маршала Радянського Союзу та армійського комісара 1-го рангу), тобто було безвинно репресовано майже 80 % керівництва Збройних Сил [2]. Жертвами терору стали, за матеріалами Тодорського, 34 бригадних комісара з 36; 221 комбриг з 397; 79 дивізійних комісарів з 97; 136 комдивів з 199; 9 флагманів 2-го рангу з 15; 25 корпусних комісарів з 28; 60 комкорів з 67; 6 флагманів 1-го рангу з 6; 2 флагмана флоту 2-го рангу з 2; 15 армійських комісарів 2-го рангу з 15; 12 командармів 2-го рангу з 12; 2 флага-

на флоту 1-го рангу з 2; 2 командарми 1-го рангу з 4 *; 2 армійських комісари 1-го рангу з 2 (начальник Головного політичного управління РСЧА Я. Б. Гамарник застрелився напередодні арешту, дізнавшись про своє зняття з роботи як «ворога народу»); 3 маршали з 5 [3]. Разом із тим треба відзначити, що підрахунки О. І. Тодорського є, на наш погляд, тільки фрагментами загальної картини **. Їх не можна вважати повними з двох причин.

По-перше, результати дослідника припадають на середину 1936 р. і ґрунтуються на матеріалах присвоєння військових звань наприкінці 1935 р. — на початку 1936 р., тобто відразу після їх запровадження у Червоній Армії, а у підрахунках репресованих військових враховувалися, очевидно, лише заарештовані у 1937 р. — першій пол. 1938 рр. Але, як відомо, звання присвоювалися командному, політичному, інженерному та адміністративному складу РСЧА і ВМФ СРСР і протягом наступних п'яти років, тобто тоді, коли тривали масові арешти і знищення військових кадрів. І якщо за статистикою Тодорського, скажімо, І. Ф. Федько, О. Д. Локтіонов, Я. В. Смушкевич і О. М. Бахрушин проходять відповідно як командарм 2-го рангу, комкор, комдив і комбриг (Г. М. Штерна і П. В. Ричагова не враховано взагалі), то на час їхнього арешту і загибелі вони стали відповідно вже: І. Ф. Федько — командармом 1-го рангу; О. Д. Локтіонов — генерал-полковником — (до 1940 р. — командармом 2-го рангу); Я. В. Смушкевич — генерал-лейтенантом авіації (до 1940 р. — командармом 2-го рангу) і О. М. Бахрушін — комдивом, Штерн мав звання генерал-полковника (до цього — командарма 2-го рангу), а П. В. Ричагов — генерал-лейтенанта авіації. При такому розгляді цифри репресованих і знищених значно зростуть.

По-друге, Тодорський встиг дослідити лише дві найбільші категорії армійського складу — командирів та політпрацівників без керівників та співробітників

* Крім того, командарм 1-го рангу С. С. Каменев був звинувачений у зв'язках із «ворогами народу» і ошельмований уже після смерті у 1936 р.

** Неповні хоча б тому, що за даними О. І. Тодорського були репресовані 2 командарми 1-го рангу. Очевидно, він мав на увазі лише 1937 р. — першу половину 1938 р. Але ж з червня 1937 р. по травень 1939-го було знищено 5 командармів 1-го рангу — командуючі військовими округами Й. Е. Якір, І. П. Уборевич, І. П. Белов, перший заступник народного комісара оборони СРСР І. Ф. Федько і перший народний комісар Військово-Морського флоту СРСР М. П. Фріновський.

головних управлінь прикордонних та внутрішніх військ НКВС СРСР та їхніх органів, де, на відміну від головних управлінь державної безпеки та міліції, існували загальноармійські командні та політичні військові звання і де також прокотився вал репресій. Фактично поза увагою вченого лишилися численні кадри військових інженерів наркоматів оборони та ВМФ СРСР (від бригадiera до армінженера та від інженера-флагмана 3 рангу до інженера-флагмана флоту), військових лікарів та військових ветлікарів (від бригадного військлікаря до армійського військлікаря, і від бригадного ветвійськлікаря до корпусного ветвійськлікаря), військові юристи (від бригвійськюриса до армвійськюриса), військово-господарський та адміністративний склади армії та флоту (від бригадента до армінтенданта), а також переважна більшість репресованих комбригів та бригадних комісарів, яким ці звання було присвоєно після 1935 року. Всі категорії керівних військових кадрів вазнали не менших втрат у 1937—1939 рр. Досить згадати репресованих тоді корпусних інженерів (дорівнює сучасному званню генерал-полковника інженерних військ): начальників хімічних військ РСЧА Я. М. Фішмана, Головного управління народного комісаріату оборонної промисловості СРСР М. М. Синявського та Військово-інженерної академії РСЧА І. І. Смоліна; корпусних військлікарів: начальників Військово-санітарного управління РСЧА М. І. Баранова, заступник народного комісара охорони здоров'я РРФСР В. О. Кангеларі, Військово-медичної академії А. Г. Кюцаріанца; корпусного ветвійськлікаря, начальника Військово-ветеринарного управління РСЧА М. М. Нікольського; начальників управлінь РСЧА корінтендантів О. І. Жильцова, П. М. Ошлея та Д. М. Косича, заступника начальника Військово-санітарного управління РСЧА дивізійного військлікаря Б. А. Рейснера, заступника начальника Військово-ветеринарного управління РСЧА дивізійного ветвійськлікаря М. М. Власова та багатьох інших, щоб мати уявлення про розмах винищення цих категорій військових. Отже, першопочаткові цифри Тодорського ще раз значно збільшаться.

Ще більш узагальнені дані про масові репресії в Червоній Армії, які повністю характеризують її стан кадрів Київського та Харківського військових округів, подає заступник начальника Інституту військової історії Міністерства оборони СРСР, доктор військових наук, професор, генерал-лейтенант М. М. Кир'ян.

Репресовано було, за даними вченого, усіх командуючих, членів військових округів, начальників і заступників начальників політуправлінь усіх військових округів, командирів стрілецьких, механізованих та авіаційних корпусів, майже усіх командирів дивізій та бригад, більшість політпрацівників, штабістів бригад, дивізій та корпусів, половину командирів полків, більше третини комісарів та замполітів полків і окремих батальйонів [4]. Додамо, що до весни 1939 р. жертвами сталінського беззаконня стало також 9 заступників народного комісара оборони СРСР (серед них М. М. Тухачевський, Я. Б. Гамарник, О. І. Єгоров, І. Ф. Федько та Я. І. Алксніс), 2 народні комісари та перший заступник наркома ВМФ СРСР, начальники усіх управлінь та родів військ Червоної Армії, 3 заступники начальника та начальники усіх відділів Генерального штабу РСЧА, начальники (командуючі) бронетанковими військами та ВПС усіх військових округів [5].

До цього можна ще додати, що й серед командирів та політпрацівників нижчого рівня також були величезні втрати від розгорнутої Сталіним та його поплічниками кампанії шпигуно- і ворогоманії. Треба відзначити, що таких страхітливих втрат командного складу та ще й впродовж стислих строків наша армія не зазнавала навіть у найтяжчий період Великої Вітчизняної війни. Більше того, такої кількості вищих командирів та політпрацівників ми не втратили протягом усіх років війни. Ось як писав про це відомий радянський публіцист Ернст Генрі в листі до І. Г. Еренбурга: «Жодна поразка ніколи не веде до таких страхітливих втрат командного складу. Тільки повна капітуляція країни після програної війни може мати наслідком такий розгром. Саме передодні вирішальної сутички із вермахтом, напередодні найбільшої з воєн Червона Армія була обезголовлена. Це зробив Сталін» [6].

Така ж доля спіткала й армійські партійні організації. Якщо у 1936 р. з тих, хто одержав партійні документи вже після обміну партквитків — фактичної замаскованої чистки, в РСЧА було виключено з лав ВКП(б) 712 чоловік, то у 1937 р. у 16 разів більше, тобто понад 11 тисяч! Партійний прошарок в РСЧА тільки за 1937-й рік зменшився порівняно із 1932 роком більш як у два рази, при цьому виключенням та шельмуванню піддавалися не тільки командири й політпрацівники, а й червоноармійці та молодші командири, які становили після масових репресій у партійних організаціях Зброй-

них Сил менше 1 % (усього 1330 чоловік) на кінець 1937 р. [7]. Цілковите беззаконня і абсурдність масових розправ із армійськими комуністами змушений був визнати ще в січні 1938 р. один із найзапекліших «борців з ворогами народу», довірена особа Сталіна в армії, начальник Головного політичного управління РСЧА армійський комісар 1-го рангу Л. З. Мехліс: «Невірно, що в нас у партії була така величезна кількість ворогів» [8], а у доповіді на Всеармійській нараді політпрацівників у квітні того ж року прямо заявив, підбиваючи підсумки власної діяльності на цій посаді, що «якби ЦК ВКП(б) не припинив цю злочинну вакханалію, ми розбили б усю партійну організацію РСЧА» [9] (виділено нами.— Д. Т.).

Саме тоді, наприкінці тридцятих, кадри Українського (а з 1935 р.— Київського та Харківського) військового округу потрапили під знекровлюючий удар, а деякі категорії командного складу (кавалеристи, танкісти, десантники, авіатори) через певні причини потерпіли значно більше, ніж у середньому такі ж частини, підрозділи та штаби в РСЧА. Ці причини у надзвичайно високій, найщільнішій в армії концентрації механізованих та авіаційних з'єднань і дуже високій стабільності вищих і середніх командних кадрів, які служили в окрузі багато років і тому, мали найтісніші, ще з часів громадянської війни, зв'язки з Й. Е. Якіром, рядом репресованих керівників ЦК КП(б)У та уряду УРСР.

У 30-ті роки за Українським військовим округом — одним із найбільших і найпотужніших у країні — міцно закріпилася слава всеармійського дослідницького і випробувального полігону, своерідної польової академії, де проходили практичну розробку та апробацію найновіші дослідження військово-теоретичної думки. Саме тут для цього було створено усі необхідні умови. Відомий військовий учений-теоретик, комдив Г. С. Іссерон, який тривалий час очолював оперативний факультет Військової академії ім. М. Ф. Фрунзе і також був репресований, серед найважливіших і провідних центрів, де в тридцяті роки бурхливо розвивалися військова теорія і радянське оперативне мистецтво, виділяв і Український військовий округ. Після своєї реабілітації Г. С. Іссерон в 60-і роки в спеціальному дослідженні відзначав: «Військова теорія ніколи не створюється одним теоретичним дослідженням. Вона народжується на практиці, навчаннях армії в мирний час... Глибокі форми боротьби, нові положення військового мистецтва

настільки назріли з виникненням нових засобів озброєння в 30-х роках, що теорія ця одночасно зароджувалася в армії в ініціативи ряду військових діячів. Багато цінного дали досвідчені вчення з танками й авіадесантами, проведені Уборевичем, Якіром, Грязновим... Як ір та його штаб спеціально розробили всі питання взаємодії мотомехгрупи з авіадесантами в оперативній глибині» [10].

Саме у військах цього округу були створені перші великі механізовані з'єднання (1932), парашутний полк (1933), перша в світовій практиці десантна бригада (1936) тощо. В історію нашої армії як унікальні за розмахом та проблематикою увійшли маневри 1935-го і 1936-го рр. на Україні (відомі під назвами великі київські та шепетівські), організаторами яких були Й. Е. Якір, С. А. Туровський, Д. С. Фесенко, І. Н. Дубовий. У київських маневрах першого разу брало участь понад 65 тисяч чоловік і тисячу танків, 600 літаків, 300 гармат [11]. Умовні бойові дії під керівництвом Якіра розгорнулися на фронті завширшки понад 200 км і в глибину 250—270 км. На маневрах уперше в світовій військовій практиці відпрацьовувалося багато завдань, зокрема глибокий маневр механізованого корпусу та кавалерійських з'єднань з метою оточити й знищити угруповання «противника», яке прорвалося в глибину оборони; взаємодії піхоти та кавалерії з танковими частинами під час наступу і оборони. Штаб Якіра випередив армії інших держав у справі підготовки та висадки повітряного десанту в складі парашутного полку, а також посадкового десанту з двох стрілецьких полків з важким озброєнням. Ці маневри продемонстрували також винятково високі швидкості пересування й темпи наступу військ, відіграли надзвичайно важливу роль у розвитку тогочасного радянського військового мистецтва. Усе це дістало відображення в Польовому Статуті РСЧА 1936 року, який увібрав у себе найпередовіші військові погляди того часу, однак пізніше, на жаль, був вилучений з життя армії, бо створювався репресованими воєначальниками на чолі з М. М. Тухачевським. Високу оцінку навчанням дали і присутні керівники ряду іноземних військових місій та генеральних штабів. Наприклад, начальник Генерального штабу Чехословацької армії генерал М. Крейчі заявив: «Ми вражені кількістю проблем, досліджуваних на маневрах, на яких ми були присутні з великим задоволенням і увагою. На маневрах знайшли масове застосування нові засоби, найновіший

технічний матеріал. Війська діяли у найрізноманітніших умовах сучасної рухомої війни, у тісній взаємодії всіх родів військ. Червона Армія прокладає шляхи майбутній тактиці, і в цьому відношенні вона серед перших армій світу» [12].

Такої ж думки був і заступник начальника Генерального штабу Франції корпусний генерал А. Луазо: «Бачив відмінну, серйозну армію, вельми високої якості й в технічному, і в моральному відношеннях. Ваш танковий парк по-справжньому чудовий. Від авіації я в захопленні» [13].

Таким чином, можна зробити висновок, що у Київському та Харківському військових округах на всіх рівнях склалися великі групи талановитих командирів-новаторів (відомі в армії, за визначенням генерала армії О. В. Горбатова, як «школа Якіра»). Вони забезпечували бойову підготовку і навчання військ, розробку нових методів бою на рівні найвищих світових досягнень тогочасної військової науки, виступаючи піонерами використання нових форм та методів ведення збройної боротьби. Саме тоді частини РСЧА, в тому числі КВО й ХВО, значно випереджали будь-яку армію світу, зокрема й німецьку, у розвитку різних форм організації рухомих механізованих військ, адже перші танкові й важкотанкові бригади, а згодом і механізований корпус, були створені на Україні ще на початку тридцятих років. Для повноти уявлення про значення кадрів, вихованих в окрузі для розвитку нових процесів у загальноармійському масштабі, можна навести й думку видатного радянського полководця, двічі Героя Радянського Союзу, Маршала Радянського Союзу І. Х. Баграмяна: «Служба у військах, якими командував Якір, була академією воїнського виховання і оперативно-тактичної майстерності. Не випадково всі найважливіші маневри та великі загальновійськові навчання з відпрацюванням найважливіших оперативно-тактичних питань провадилися тоді у Київському військовому окрузі» [14].

Однак високий рівень підготовки кадрів, нагромаджений великий досвід військово-теоретичної роботи, роль, яку відігравав у РСЧА Київський військовий округ, не стали на заваді репресіям, а здається, навпаки, прискорили їх, бо в ньому вони почалися майже на рік раніше, ніж в інших військових округах. Передусім приступили до знищення «школи Якіра», фабрикації справи проти самого командарма. Ще в червні 1936 р. несподівано заарештували героїв громадянської війни:

відомого командира 8-ї окремої механізованої бригади, члена партії з 1915 року, члена ЦВК УРСР комдива Д. А. Шмідта і начальника штабу Київської авіаційної бригади, комуніста з 1917 р. комбрига Б. І. Кузминова. Обидва — кавалери двох орденів Червоного Прапора за подвиги у громадянській війні. Їх звинуватили у підготовці вбивства Ворошилова, що нібито мало відбутися у службовому кабінеті і в присутності командуючого військами округу Якіра, і в активній троцькістській діяльності.

Особливо тяжко в окрузі сприйняли звістку про арешт комдива Дмитра Аркадійовича Шмідта — загального улюбленця, людини наддивовижку сміливої, обдарованої, з неординарним мисленням, яка бачила перспективи танкової індустрії, чудово орієнтувалася у найновіших тактичних розробках, літературі й музиці, однаково майстерно писала художні твори (повісті, кіносценарії) й найскладніші розділи нового Польового Статуту Червоної Армії 1936 р.

Один із старійшин української радянської літератури, герой громадянської війни, командир полку Червоного козацтва І. В. Дубинський, який командував у КВО танковою бригадою, мав звання комбрига, ще тоді (репресований у 1937 р.) згадував про нараду у липні 1936 р., на якій вищі військові командири увесь час силкувалися зрозуміти — в чому ж завишив талановитий командир, відмінний тактик Дмитро Шмідт?

І. В. Дубинський занотував ось таку розмову: «— Хоч голову рубайте, не розумію... — почав Микола Миколайович Криворучко [15], звертаючись до учасників командного збору під Києвом, коли всі посідали на траву. — Щоб (!) комдива ось так зцапали, немовби конокрада, шахрая якогось... Він же не денікінський офіцер, не махновець... А якщо напакостив, скажіть, усі будемо знати. От хоча б, ви, товаришу Тимошенко, ви, наше начальство, скажіть, за що схопили Митю Шмідта? За що?»

— А хто його знає... — похмуро та непевно відповів заступник Якіра з кінноти [16].

— Кажуть, що Шмідт — великий шелихвіст, базікало, — пробубонів Куркін [17]. — Нібито десь щось ляпнув...

— Дурниці. Просто базікало, — відрізав Демічев [18], — не зміг би кров'ю заробити всі чотири Георгії та чин прапорщика. Не зміг би повести солдатів проти Керенського за Леніна, підняти всю Полтавщину проти

гетьмана та німецьких окупантів... А два бойові ордени Червоного Прапора за громадянську?...

— У нього, здається, перший орден ще за вісімнадцятий рік, за номером тридцять п'ять,— додав комкор Фелікс Інгауніс [19]...

— ... В бою під Царицином,— згадав Зусманович [20],— тяжко пораненого Шмідта два бійці тримали під руки... А він до кінця бою не пішов до лазарету. Протримався...

— Якщо таку людину беруть,— знову заговорив комкор Криворучко, — скажіть, за що. А коли не говорять,— і він покосився на заступника командуючого з кінноти,— будь-що можна подумати... Після присвоєння нових військових звань ми й лейтенантові говоримо, що без згоди командуючого його ніхто пальцем не може зачепити. Ніхто! А тут не лейтенант, а комдив — усе одно, що по-старому генерал-лейтенант.

— І чого там мацати в темряві,— почав Капуловський [21],— чули, що знайшли розтрату в підсобному господарстві. А Шмідт це прикривав...

— Кому вже знати, як не вам,— сусіди по квартирі, — обірвав Капуловського літній комбриг Ігнатов [22], колишній полковник ще старої армії, і, пригладжуючи сріблясту зачіску-їжачок, додав з іронією: — А не чули хіба ви, товаришу комдив, кажуть, що Шмідт носив у мішку на базар роликові підшипники з бойових машин? Нісенітниця!»*

Командири хвилювалися, згадував комбриг Дубинський, бо ніхто, навіть командуючий округом Якір, член Центрального Комітету ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У, ЦВК СРСР і ЦВК УРСР, командарм 1-го рангу не знав нічого про справжні причини арешту відомих воєначальників. Роїлися чутки, виникали плітки. Вони нервували округ, але правду сказати ніхто не поспішав.

Тепер, через багато років, ми можемо й, мабуть, повинні з певністю розцінювати ті акції як передумову ретельної розвідки до розправи з самим Якіром, як прагнення «обкласти» командуючого, подати його, задалегіть скомпрометувавши, запеклим ворогом, зрадником, що очолив цілу «шпигунську змову», яка звилася собі кубло у Київському військовому окрузі, його штабі, охопивши всю Україну. Більше того, йдеться про під-

* Спогади І. В. Дубинського про нараду у липні 1936 р. за участю Й. Е. Якіра зберігаються в особистому архіві автора.

готовку до недалеких репресій проти керівників Компартії України та уряду республіки — С. В. Косіора, М. М. Хатаевича, П. П. Постишева, П. П. Любченка, К. В. Сухомлина, І. С. Шелехеса, А. А. Хвилі, В. І. Порайка.

Використовуючи недозволені методи слідства, фізичні та моральні тортури, Шмідта і Кузьмичова слідчі-кати намагалися використати для широкомасштабної компрометації вищого командного складу військових округів України. Трохи пізніше, у серпні — вересні 1936 р. також за стандартними, сфальсифікованими звинуваченнями було репресовано відомих воєначальників, героїв громадянської війни на Україні — першого заступника командуючого військами Харківського військового округу, члена партії з 1911 р., комкора С. А. Туровського, командира 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії, члена партії з 1912 р., комдива М. Й. Зюка і коменданта одного з УРів (укріплених районів), начальника Управління військово-будівельних робіт КВО комдива Ю. В. Сабліна, члена партії з 1918 р. Спроба втручання Якіра у долю Шмідта і Кузьмичова, його спеціальна поїздка до Москви не дали бажаних результатів.

Під час розмови з дружиною визначного військового діяча Шмідта автор цих рядків поцікавився:

— Чи міг командуючий військами КВО Якір, як-не-як він був членом парламенту країни і членом Центрального Комітету партії, захистити когось, врятувати від арешту й розправи?

Олександра Костянтинівна Шмідт лише гірко вітхнула:

— Думаю, що ні. Хоча... Та ні, командуючий, звичайно ж, ні. Що він міг зробити, коли до нього щоразу приходили чиновники НКВС із урядовою спецтелеграмою: «На арешт комкора (або комдива) такого-то даю свою згоду. Маршал Ворошилов». А іноді такі телеграми-вироки сталінського наркома приходили прямо до штабу округу — ще до появи слідчих із НКВС. А деяких воєначальників вищого рангу, таких, як Тухачевський, Якір, Уборевич, Туровський, Дибенко, Кутяков маршал Ворошилов особисто виманював до Москви нібито на важливу нараду чи зустріч, їх хапали як злодіїв дорогою або просто на вокзалі чи в готелі. До Якіра у мене претензій нема і не може бути. Бо командуючий справді нічого не міг зробити, невдовзі сам став жертвою терору, а от «перший червоний офіцер» Ворошилов, той міг, але й пальцем не поворухнув... Навпаки...

Хоча звинувачення Шмідта та Кузьмичова (пізніше слідчі приєднали до них й інших) у підготовці терористичного акту заціпало, що, правда, лише дотично і Якіра (адже командуючий округом, мовляв, мусив передбачати, що могло статися чи готувалося у його власному кабінеті, як і мав знати, хто займає вищі командні посади в його окрузі), Йона Емануїлович очікувати, як все повернеться, не став.

Син командира, вчений-історик П. Й. Якір згадував: «Обидва вони (тобто Шмідт і Кузьмичов.— Д. Т.) служили в окрузі під керівництвом батька, він дуже добре знав їх у повоєнний час і ніяк не міг уявити собі старих заслужених командирів, більшовиків у ролі злочинців. А коли довідався, у чому їх звинувачують, жажнувся».

Але в тяжкій обстановці абсурдної істерії шпигунської ворогоманії, що посилено нагніталася особисто Сталіним та його оточенням у ті роки, в обстановці загальних закликів до пильності і... підозріливості, Й. Е. Якір не відступився від друзів, не став боягузливо відхрещуватися від них. Він іде у бій — негайно виїздить до Москви, виїздить із метою добитися правди.

«Пізніше з його слів ми довідалися,— продовжує П. Й. Якір,— що він вирішив побачитися зі Шмідтом і особисто переконатися: винні заарештовані командири чи ні. Батько зумів добитися побачення з ув'язненими. Зустріч приголомшила його. Шмідт дуже схуд, дивився на все байдуже, розмовляв мляво... Як висловився батько, у Шмідта був погляд марсіанина.

Батько запитав у Шмідта, чи правильно записані його свідчення. Шмідт відповів різко заперечливо. Пояснювати подробиці йому не дозволили, але він усе ж передав Ворошилову записку, де відкидав усі пред'явлені йому звинувачення. Цю записку батько сам віддав Ворошилову, заявивши, що у вину заарештованих він не вірить» [23].

Згодом і цей випадок, і особисту мужність, і звичайну людську порядність не зможуть вибачити Якірові. Але тоді нарком оборони, чарівно усміхаючись, не виказав своєї люті, пообіцяв, випроваджуючи командарма, в усьому ретельно розібратися, допомогти заарештованим...

Додому, в Київ, Йона Емануїлович повернувся повеселілим, ані хвилини не сумніваючись, що тепер справедливість буде відновлено. Ті душевні муки, які він пережив, які гризли його, краяли серце усі останні

дні, відчуття роздвоєння між вірою у необхідність боротьби з ворогами партії і впевненістю у кришталевій чесності друзів, здавалося, були позаду. Та радість і сподівання виявилися зовсім нетривалими і рідним Дмитра Аркадійовича Шмідта й Бориса Івановича Кузьмичова відновлення справедливості довелося чекати понад двадцять років — обох реабілітували, звичайно ж, посмертно, після XX з'їзду партії. А тоді, всього через кілька днів після повернення Якіра з Москви, йому зателефонував Ворошилов і заявив: наступного ж дня, на допиті в НКВС СРСР, Шмідт повністю визнав, що хотів обдурити і його, Ворошилова, і Якіра, і всі свої попередні зізнання підтвердив [24].

Але нарком повідомив таке, що затьмарило навіть несправедливу, жорстоку наругу над Шмідтом та Кузьмичовим, бо йшлося про арешт як ворога народу члена Вищої військової ради Наркомату оборони СРСР, командуючого військами Уральського військового округу комкора Іллі Івановича Гаркавого.

З Гаркавим, який до призначення на Урал чимало років служив на Україні, комуністом з 1918-го, головою Кишинівської солдатської Ради депутатів ще до Великого Жовтня і начальником штабу дивізії Якіра у громадянську війну, вони були не просто друзі, а й однодумці. Ілля Іванович працював разом із ним начальником гарнізону Києва, заступником командуючого військами КВО, командиром стрілецького корпусу. Їх разом обирали членами Київського губкому партії, депутатами Київської губради. А у 1917 р. фронтовик, командир роти, досвідчений поручик Гаркавий став першим вчителем у військовій справі двадцятирічного студента-більшовика Йони Якіра. Тож не міг член Центрального Комітету партії більшовиків, комуніст і полководець Якір пройти повз долю друга, промовчати, хоча добре розумів, чим усе це може повернутися для нього самого, на яку страшну небезпеку наражається він сам, під який удар ставить своїх близьких — і командарм знову вирушає до Москви...

«Йона дуже любив Гаркавого,— розповідала після таборів дружина Якіра Сара Лазарівна.— Коли той захворів висипним тифом, Йона страшно хвилювався. І вже зовсім неможливо передати, що пережив Йона Емануїлович, коли на початку 1937 року Гаркавого заарештували. Йона звертався в НКВС, їздив особисто до Сталіна. Нічого не домігшись, попросив дозволу хоча б подбати про сім'ю друга» [25].

І ця друга поїздка до Москви не принесла втіхи. Щоправда, на якийсь час арешти в обох округах практично припинилися — брати когось з військових органи НКВС, знаючи про гостру реакцію Якіра, не наважувалися: там чекали найкривавішого року сталінської ери терору...

Уже навесні 1937 р. командні кадри КВО і ХВО знову почало лихоманити від нової, цього разу величезної хвилі масових арештів, які підривали моральний дух командного та політичного складу, на тривалий час паралізували нормальне бойове навчання. «Іноді ставилося у провину, — відзначає доктор історичних наук, полковник О. Ф. Сувеніров, — навіть відсутність радості з приводу тих чи інших заходів. Атмосфера у тих військових колективах, звіди раптово зникали люди, ставала все більш тривожною. Про надзвичайно шкідливий вплив беззаконних масових репресій можна судити з того, що різко знизився рівень військової дисципліни: збільшилась кількість самогубств, аварій і т. п. За даними Головного управління кадрів РСЧА кількість самогубств у другому кварталі (квітень — червень) 1937 р. порівняно із першим кварталом того ж року зросла у КВО — на 50 %, у ХВО — на 150 %» [26]. Причому необхідно відзначити, що в цих округах масові репресії почалися лише у червні 1937 р. і, відповідно, кількість трагічних випадків, ймовірно, значно зросла, але Головне управління кадрів РСЧА негайно повністю засекретило такі статистичні дані. Відомо, що всього в РСЧА лише за один мирний 1938-й рік від надзвичайних випадків загинуло 1178 командирів та політпрацівників і було поранено понад 3 тисячі [27].

Безпосередньо під час роботи XIII з'їзду КП(б)У Ворошилов викликав до Москви нібито на важливу нараду Якіра. По дорозі, у Брянську, командарма вночі в 30-го на 31-е травня було заарештовано.

А 1—4 червня 1937 р. відбулося розширене засідання Вищої військової ради Наркомату оборони СРСР із одним питанням — про розкриття й розгром «контрреволюційної військово-фашистської організації». На ньому виступили Сталін і Ворошилов із вимогою повністю знешкодити і ліквідувати у Червоній Армії «змову» та її наслідки. Тобто вони відкрито закликали до терору проти керівних військових кадрів у масштабах всієї РСЧА. Тут же був необгрунтовано звинувачений у зраді цілий ряд талановитих і досвідчених командирів, зокрема армійський комісар 2-го рангу І. Є. Славін — начальник

Управління військових навчальних закладів РСЧА (свого часу він очолював Політуправління Українського ВО), талановитий вчений комдив Д. А. Кучинський — начальник Військової академії Генерального штабу (у 1932—1936 рр. був начальником штабу Українського та Київського військових округів) та інші.

Відразу ж після арешту Якіра було репресовано велику групу вищих командирів та політпрацівників Київського військового округу, зокрема члена Військової ради — начальника Політуправління, члена Оргбюро ЦК КП(б)У армійського комісара 2-го рангу М. П. Амеліна, першого заступника командуючого військами — начальника гарнізону Києва, члена ЦК КП(б)У комкора Д. С. Фесенка, першого заступника начальника Політуправління, члена бюро Київського обкому КП(б)У корпусного комісара М. Л. Хороша, начальника штабу округу комдива В. П. Бутирського, заступника командуючого військами по тилу дивінтенданта Р. А. Петерсона [28].

Репресії в армії, в тому числі й в округах, розташованих на Україні, набули ще більшого розмаху після зловісного виступу Сталіна на Всеармійській нараді політпрацівників у серпні 1937 р. На ній, як і на червневій Вищій військовій раді НКО СРСР, він особисто розпалював небачену істерію шпигуно- та ворогоманії, закликав до кінця викорчувувати «ворогів народу», «сигналізувати» про їхні дії. Починаючи з серпня ц. р. за дозволом і участю Ворошилова, почалося масове шельмування і знищення найцінніших військових кадрів як загалом у країні, так і в республіці, причому згоду на арешт кожного військового в званні комбрига (та йому рівних) і вище органи НКВС одержували безпосередньо від наркома оборони СРСР.

Через деякий час після серпневої наради було заарештовано члена ЦК КП(б)У та бюро Харківського обкому партії, командуючого військами Харківського військового округу, члена ЦВК СРСР, командарма 2-го рангу І. Н. Дубового та члена ЦК КП(б)У, члена Військової ради округу корпусного комісара М. К. Блуашвілі.

Усього ж протягом 1937-го — на початку 1938 рр. жертвами репресій на Україні стали з Київського військового округу: командуючі військами КВО Якір і Федько, два начальники політуправління Амелін і Федько, два начальники політуправління Амелін та його заступник І. М. Горностаєв, начальники штабу — комдив Д. А. Кучинський, який із вересня 1936 р. очолював Військову академію Генерального штабу, і

О. Д. Козицький, Д. К. Корольов, К. В. Павловський, Ф. Ф. Рогальов, В. С. Сидоренко, О. А. Тальковський, В. В. Тарасенко, В. О. Юшкевич, комбриги Е. М. Лепін, С. Ф. Можаяев, В. І. Прохоров, П. В. Сисоєв, О. І. Зубок, К. П. Трубников, М. Б. Саліхов, І. І. Кальван, І. Ф. Куницький, С. П. Обисов, Д. І. Гудков, М. А. Прокочук... Загалом же у Київському та Харківському військових округах лише за півтора року було репресовано понад сорок п'ять командирів стрілецьких з'єднань [32], у тому числі щонайменше 17 комдивів та 18 комбригів. У більшості випадків заарештовували підряд кількох командирів одного корпусу чи тієї ж самої дивізії, що вносило деморалізацію у роботу штабів, зривало плани бойової підготовки та навчання військ. Протягом 1937—1938 років загинули коменданти всіх УРів (укріплених районів) — особливих з'єднань, розташованих на Україні, розгортанню та зміцненню яких величезну увагу приділяли і штаб КВО, і особисто командуючий військами. Серед них були й відомі військові діячі, які командували арміями й дивізіями ще в боях проти деніківців та врангелівців і мали по два ордени Червоного Прапора: комдиви П. Ю. Княгницький, Ю. Ю. Раудмець та Ю. В. Саблін.

Значних втрат зазнали також командні кадри кавалерійських з'єднань — тоді знищено або засуджено майже усіх командирів і начальників штабів корпусів, дивізій та бригад, більша частина командирів і комісарів кавалерійських полків. З армійських лав було вирвано трьох командирів кавалерійських корпусів, відомих героїв громадянської війни на Україні, кавалерів двох орденів Червоного Прапора — члена ЦВК УРСР, ЦК КП(б)У комкора М. М. Криворучка; комдивів М. А. Демічева і П. П. Григор'єва; начальника штабу кавалерійського корпусу комдива Є. С. Шейдемана, командирів кавалерійських дивізій та бригад комдивів В. І. Мікуліна, Е. І. Петровського, П. Р. Потапенка, К. П. Ушакова, комбригів І. Є. Нікуліна, І. Г. Кириченка, О. В. Горбатова, Г. І. Федорова, Ж. П. Силіндріка, М. Ф. Федорова, М. М. Шестопалова й багатьох інших. Усього ж протягом короткого часу жертвами репресій стали понад двадцять вищих кавалерійських командирів, у тому числі комкор, 8 комдивів, 11 комбригів [33].

З особливою заповзятливістю сталінські поплічники винищували командний склад нових видів військ — механізованих, повітряно-десантних та авіаційних. У восьми механізованих і танкових бригадах, які існували

в КВО 1936 р., було репресовано командирів або їхніх заступників та начальників, причому керівництво цих з'єднань також змінювалося по кілька разів. Серед заарештованих вищих командирів механізованих військ опинилися командир мехкорпусу, делегат багатьох з'їздів КП(б)У комкор А. М. Борисенко, командири бригад комдив Д. А. Шмідт, комбриги І. В. Дубинський, В. П. Живін, Я. К. Євдокимов, Г. К. Карев, М. Я. Колісниченко, полковники П. М. Мельников, С. І. Богданов та комбриг М. Н. Лисицин, котрий очолював першу в Червоній Армії авторемонтну польову базу, створену 1934 р. в КВО як експериментальне формування, на основі майстерень якого успішно й швидко здійснювалися ремонт та відновлення бойової бронетанкової техніки за польових умов. У 1937 р. досвід організації таких баз було втрачено (разом з Лисицином знищили майже усіх його помічників), а набувати його знову довелося поспіхом, починаючи з 1943 р., вже в умовах війни.

Розгромлено було також найцінніші керівні кадри авіаційних частин та з'єднань на Україні. Наприклад, у КВО з червня 1937 р. по червень 1941 р. п'ять разів мінявся начальник (командуючий) Військово-Повітряними Силами. Було знищено одного за одним начальників ВПС КВО і ХВО Ф. А. Інгауніса, О. М. Бахрущина, О. Д. Локтіонова, Є. С. Птухіна. За сфальсифікованими звинуваченнями репресували командира авіаційного корпусу комдива А. А. Туржанського, командирів авіабригад комбригів С. Г. Короля, М. А. Кагана, А. О. Жито-ва, М. М. Риженкова, Д. Д. Зінма, полковника Я. К. Пуреліса, начальника штабу авіакорпусу комбрига Ю. І. Розенбліта, їхніх заступників, десятки командирів ескадрилій, рядових льотчиків [34].

Не обминула вакханалія терору й командирів повітряно-десантних частин: розстріляли піонера бойового застосування цього нового, але надзвичайно перспективного виду військ, комбрига А. О. Індзера, який 1933 р. очолював перший у РСЧА парашутний полк, а через три роки — створену на його базі повітряно-десантну бригаду.

В ході сталінських репресій лише в 1937—1938 рр. було безпідставно знищено абсолютну більшість відомих політпрацівників, які працювали у військах Київського та Харківського військових округів. Окрім згаданих, жертвами терору стали заступники начальників політуправлінь округів — корпусні комісари М. О. Орлов,

глянутих справ про учасників правотроцькістських, буржуазно-націоналістичних і шпигунських організацій:

у Московському військовому окрузі 800 справ;
у Північно-Кавказькому військовому окрузі 700 справ;

у Харківському військовому окрузі 500 справ;
у Сибірському військовому окрузі 400 справ.

Пропонуємо через секретність (тобто йшлося тільки про вищих і старших командирів та політпрацівників.— Д. Т.) захисників на судові засідання не допускати. Прошу вказівок.

Армвійськюрис В. Ульріх [38].

А по Київському військовому округу — найбільшому в країні за кількістю військ, частин та з'єднань, тобто й за наявністю старших і вищих командирів та політичних працівників, «нерозглянутих» справ не існувало. Не було жодної! Переформований, «вичищений» особисто Щаденком, керований ним військовий трибунал округу відрізнявся «оперативністю», більше того — встигав проштампувати сфабриковані «справи» не тільки військових, а й цивільних, допомагаючи, за дорученням Щаденка, місцевим органам НКВС. Коли ж військові юристи не встигали, то «головний інквізитор округу» швидко залучав на підмогу надзвичайні судові установи — «трійки» або навіть «двійки», відправляв заарештованих вищих чинів до Москви — до Ульріха, судова машина якого встигала за день «розглянути» та винести смертні вироки по кількох сотнях справ. Щаденко ж, здобувши славу «вірного учня великого вождя», зробив блискавичну кар'єру... ще й був нагороджений у лютому 1938 р. — за винищення сотень безвинних людей — орденом Леніна, першим із чотирьох, навішаних йому Сталіним за вірність. У 1939-му Щаденко проліз і до складу ЦК ВКП(б), потрапив, ставши депутатом Верховної Ради СРСР, до найвищого органу державної влади. А вгодом заповзвся зробити свій внесок у військову науку: на догоду «першому радянському офіцеру» Ворошилову заходився паплюжити погляди й ідеї М. М. Тухачевського, Й. Е. Якіра, І. П. Уборевича, інших талановитих, але репресованих військових діячів, проштовхуючи власні «теоретичні» міркування, застарілі й примітивні.

Член Центрального Комітету партії, депутат Верховної Ради СРСР, заступник народного комісара оборони СРСР і армійський комісар 1-го рангу Щаденко просто-рiкував з багатьох високих трибун, повчаючи всю армію

і демонструючи рівень мислення малоосвіченого кавалерійського старшини. Ось що, наприклад, говорив він наприкінці 1939 р., за півтора року до початку Великої Вітчизняної війни: «Війна моторів, механізація, авіація та хімія вигадані військфахівцями (военспецами). Поки головне — це конячка. І вирішальну роль у майбутній війні буде відігравати кіннота! Вона має проникати в глибокі тили і там розтרוшувати ворога...» [39].

Масові репресії завдали величезної шкоди командному й політичному складові як армії взагалі, так і окремим військовим округам, у тому числі й розташованим на Україні. Знищену військову інтелігенцію ніким було замінити, що значно послабило бойову міць РСЧА. Виник не просто кадровий дефіцит — це була справжня катастрофа у всесоюзному масштабі. На початку війни виявилось, що підготовлених командних кадрів, узагалі просто командирів, не вистачає. Навіть призов їх із запасу не покрив і половини потреб армії [40]. А це найсерйознішим і негативним чином позначилося на бойових діях у перший період Великої Вітчизняної Війни. У пошуках виходу з цього трагічного становища командування мусило швидко й не завжди продумано висувати на високі командні посади мало-підготовлених людей, які часто не мали ні відповідної освіти, ні бойового чи хоча б практичного досвіду. Отож, коли почалася війна, лише 26 % командирів мали бойовий досвід, тоді як у 1936 р. їх було принаймні удвічі більше; питома вага військових керівників та фахівців із вищою військовою освітою порівняно з 1936 р. скоротилася удвічі й становила на середину 1941 р. тільки 7 % командного складу армії, незважаючи на те, що кількість військових академій та слухачів, набраних до них за той же період значно збільшилася. Крім того, 37 % командирів не пройшли повного курсу навчання навіть у середніх військових навчальних закладах, тобто не мали взагалі ніякої спеціальної освіти [41].

Відомий військовий історик В. М. Куліш вважає, що якісний та теоретичний стан командного складу РСЧА значно погіршувався ще й внаслідок репресій проти воєначальників, особливо у західних військових округах, які добре знали німецькі військові організації та мистецтво вермахтівського генштабу, а ті, хто їх замінив, такими знаннями й досвідом не володіли. Більше того, набували його в атмосфері сталінських пошуків шпигунів та ворогів було украй небезпечно. І це добре розуміло й

використало вище політичне та військове керівництво гітлерівської Німеччини. Так, начальник Генерального штабу генерал-полковник Ф. Гальдер після докладної доповіді німецького військового аташе в СРСР полковника Г. Кребса, який у травні 1941 р. прибув з Москви, занотував у щоденнику: «Російський офіцерський корпус винятково поганий. Він справляє гірше враження, ніж у 1933 році. Росії потрібно буде 20 років, поки вона досягне колишньої висоти» [42]. Звичайно, гітлерівці прорахувалися, видаючи бажане за дійсне, але недооцінювати факти, які значно посприяли посиленню апетитів фашизму, підштовхували, з його погляду, до «прогулянкової», блискавичної війни, не варто. Ще рішучіше й відвертіше висловився з цього приводу уславлений радянський полководець, двічі Герой Радянського Союзу Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський у бесіді з К. М. Симоновим: «Що сказати про наслідки для армії тридцять сьомого — тридцять восьмого року? Ви кажете, що без тридцять сьомого року не було б поразок сорок першого, а я скажу більше. Без тридцять сьомого року, можливо, і не було б узагалі війни в сорок першому році (виділено нами. — Д. Т.). У тому, що Гітлер наважився розпочати війну в сорок першому році, велику роль відіграла оцінка того ступеня розвитку військових кадрів, який у нас відбувався. Та що сказати... був ряд дивізій, якими командували капітани, бо всі, хто був вище, були всі поголовно заарештовані» [43]. Це, на наш погляд, справедливе визначення ролі інформації про сталінські злочини в активізації гітлерівської східної політики і прискоренні розв'язання війни.

Уже йшлося про значення у тридцяті роки КВО як одного з провідних центрів розробки військової теорії. Репресії ж завдали непоправних втрат цій галузі радянській військовій науці, яка у попередні роки інтенсивно та плідно розвивалася. Розробка військової історії й теорії у другій половині 30-х значно загальмувалася. Праці репресованих воєначальників, військових теоретиків вилучалися з користування, зрозуміло, як «ворожі». А оскільки було знищено більшість воєначальників-практиків, які засвоїли нові положення військової науки, то зникли зв'язки між навичками військової теорії й практичним їх засвоєнням та впровадженням у бойову підготовку військ, навчальні й польові програми тощо. Вилучення фундаментальних, новаторських праць репресованих військових учених, в тому

числі й зі «школи Якіра», небезпечність проведення оригінальних теоретичних розробок — все це значно загальмувало розвиток військового, професійного мислення командирів усіх рангів. Фундаментом їхньої підготовки залишилися тільки змертвілі схеми з діючих військових статутів ворошиловського гатунку. Після 1937 р. численні нові ідеї, якщо й генерувалися, практичної реалізації не знаходили або пробивалося украй некомпетентними того, життя армії регулювалося украй некомпетентними документами, як, наприклад, абсурдне рішення Головної військової ради Червоної Армії під головуванням Сталіна про розформування, починаючи з листопада — грудня 1939 р., усіх механізованих корпусів як кубла «ворогів народу», що дало змогу Німеччині випередити нас у створенні могутніх рухомих механізованих сил. Припинилися й теоретичні розробки з цих питань [44].

Щодо військ та штабів КВО й ХВО, то всі перелічені недоліки та прорахунки так само послаблювали їхню боєздатність, як і армії загалом. Масові репресії привели до зниження штабної культури, порушення наступності у командуванні з'єднаннями, планомірності, виникнення умов для зростання кадрів військової інтелігенції. Однією з позитивних рис командності, спрацьованість й відмінне знання регіону майбутніх бойових дій. Так, генерал армії О. В. Горбатов згадував, що в його кавалерійському корпусі командири очолювали з'єднання (на початок 1937 р.) по 12—13 років, а команди полків — свої частини по 7—8 років щонайменше [45]. Можна сказати, що на той час КВО був єдиним, відпрацьованим від полку до фронтового рівня владним механізмом, тобто колективом однодумців. Продлженим механізмом, тобто колективом однодумців. Продлженим механізмом, тобто колективом однодумців. Продлженим механізмом, тобто колективом однодумців. Почалося якесь хаотичне пересування командних кадрів: невинуваті й часто непродумана їх вміюваність переросла у плинність. Командири не встигали розпочати планомірну роботу на одному місці, звикнути до підлеглих, як їх уже переводили на іншу посаду або арештовували. Ця плинність — також один з наслідків кадрового голоду в армії. Для прикладу можна відзначити, що в Київському військовому окрузі за чотири роки — з травня 1937-го по травень 1941-го — змінилися 4 командуючі і 5 заступників командуючих військами округу, 4 начальники штабу, 8 членів Військової ради, 5 командуючих Військово-Повітряними Силами, кілька командуючих

кожним родом військ [46]. Таке ж становище було й у військах взагалі. І, певна річ, що нескінченна й необгрунтована кадрова чехарда, а також загальна тенденція до значного зниження теоретичного та практичного рівня підготовленості командирів, украй негативно впливали на стан боєздатності частин та з'єднань, на авторитет командира серед солдатів та цивільних.

До керівництва підрозділами, частинами та навіть з'єднаннями прийшло багато зовсім молодих командирів, які не мали достатніх знань, освіти і, звичайно ж, практичного досвіду. Так, уже в другій половині 1937 р., коли знищення кадрового потенціалу армії тільки розгорталося, питома вага нових командних та політичних кадрів у частинах та з'єднаннях становила: у стрілецьких — 60 %, у бронетанкових — 45 %, в авіаційних — 25 %. Треба додати, що в окремих ланках командно-політичного складу це примусове, насильницьке знищення — оновлення досягло, як скажімо, у керівництві танковими бригадами КВО, понад 90 %, а у стрілецьких дивізіях КВО і ХВО — майже 100 %. Двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу І. Х. Баграмян у книзі «Так починалась війна» подає кілька біографій представників вищого командного складу, які працювали в окрузі напередодні війни. За його свідченням, командує окрогом, член Військової ради округу, командує артилерією КВО і однієї з армій за 3—4 роки пройшли шлях від полкового рівня до рівня керівництва фронтом і були не готові виконувати нові обов'язки. А начальник штабу 12-ї армії Б. І. Арушанян, який ще у 1936 р. був лише капітаном, влітку 40-го мав уже генеральське звання [47]. За таких стрімких злетів навіть найталановитіші люди не завжди відчували себе готовими чи хоча б придатними для нової посади, що вносило в їхні дії невпевненість, нервовість, не завжди вистачало й знань, практики командування. Усе це вкрай трагічно позначилося на ході наших бойових дій із початком війни, призвело до величезних людських втрат.

Усього ж непередодні Великої Вітчизняної війни 75 % командирів і близько 70 % політпрацівників Червоної Армії (в т. ч. й Київського та Харківського військових округів) обіймали тодішні посади менше одного року [48]. На основі цих даних Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зробив висновок: гостра нестача досвідчених командних кадрів, яка склалася у Червоній Армії внаслідок масових репресій проти

військових, розв'язаних сталінським керівництвом, була однією з найістотніших причин поразок й невдач армії у перший період війни [49].

Такої ж думки дотримується і ряд видатних радянських воєначальників. Так, генерал армії Горбатов відзначає: «І я, й інші мої бойові товариші завжди доходили висновку: якби збереглися ті кадри, до яких належали Тухачевський, Якір, Уборевич, Корк та інші, — всі ті, кого ми втратили у 1937 році, ми, безперечно, мали б менше невдач, швидше, і не з такими великими втратами розгромили б німецько-фашистські орди»⁵⁰. І з ним важко не погодитися.

Література: [1] Див.: Табачник Д., Розтальний В. Розстріляний округ // Київ.— 1989.— № 2.— С. 142—143; [2] Кулиш В. М. К вопросу об уроках и правде истории // Наука и жизнь.— 1987.— № 12.— С. 8; [3] Див.: Сувениров О. Ф. Всеармейская традиция // Военно-исторический журнал.— 1989.— № 3.— С. 41; Павленко Н. Г. Сталинский нарком // Огонек.— 1989; [4] Красная звезда.— 1988.— 13 февр.; [5] Підраховано автором за матеріалами Центрального державного архіву Радянської Армії (далі — ЦДАРА СРСР) та військової преси; [6] Дружба народов.— 1988.— № 3.— С. 234; [7] Петров Ю. Ф. Партийное строительство в Советской Армии и на Флоте (1918—1964).— М.: Воениздат, 1964.— С. 304; [8] Партийно-политическая работа в РККА.— 1938.— № 1—2.— С. 15; [9] ЦДАРА СРСР, ф. 9, оп. 38, спр. 26, арк. 147; [10] Иссерсон Г. С. Развитие теории советского оперативного искусства в 30-е годы. Часть 2 // Военно-исторический журнал.— 1965.— № 1.— С. 45; [11] Див.: Советская Военная Энциклопедия в 8-ми т.— М.: Воениздат, 1978.— Т. 5.— С. 121; Еременко А. И. В начале войны.— М.: Воениздат, 1965.— С. 7—11; [12] Командарм Якир. Воспоминания друзей и соратников.— М.: Воениздат, 1963.— С. 26; [13] Там же.— С. 27; [14] Баграмян И. Х. Полководец-коммунист // Командарм Якир.— С. 11; [15] Криворучко М. М.— герой громадянської війни, член ЦК КП(б)У, член ЦВК УРСР, командир кавалерійського корпусу в КВО. Безпідставно репресований і розстріляний 1938 р. Повністю реабілітований; [16] Тимошенко С. К.— герой громадянської війни, член ЦК КП(б)У, комкор, заступник командуєчого військами КВО з кінноти в 1934—1937 рр., в майбутньому — двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу, в 1940—1941 рр. був народним комісаром оборони СРСР. Помер 1970 р. [17] Куркін О. В.— полковник, командир танкової бригади, в майбутньому — генерал-полковник танкових військ, начальник бронетанкових військ ряду фронтів у роки Великої Вітчизняної війни. Помер 1948 р.; [18] Інгуау ніс Ф. А.— член ЦВК УРСР, заступник командуєчого військами і командуєчий ВПС КВО, комкор. Безпідставно репресований і розстріляний у 1937 р. Повністю реабілітований; [19] Демірчев М. А.— член ЦВК УРСР, член ЦК КП(б)У, комдив, був командиром кавалерійського корпусу у військах КВО. Безпідставно репресований і розстріляний 1937 р. Повністю реабілітований; [20] Зусманович Г. М.— комдив, командир стрілецької дивізії у військах КВО в 30-ті рр. Безпідставно репресований в 1937 р. Повністю реабілітований 1940 року. У званні генерал-майора брав участь

у Великій Вітчизняній війні, командував стрілецькою дивізією І стрілецьким корпусом, потрапив у полон. У 1944 р. замордований у фашистському концтаборі; [21] Капуловський І. Д. — комдив, заступник командуючого військами КВО по вузах. Безпідставно репресований і розстріляний 1938 р. Повністю реабілітований; [22] Ігнатов М. В. — комдив, начальник бронетанкових і механізованих військ КВО в 30-і роки. Безпідставно репресований і розстріляний в 1937 р. Повністю реабілітований; [23] Якир П. И. «Будь настоящим, сын!» // Командарм Якир. Воспоминания друзей и соратников. — С. 224—225; [24] Табачник Д. Последний подвиг командарма // Рабочая газ. — 1988. — 30 марта; [25] Якир С. Л. О дорогом и любимом // Командарм Якир. Воспоминания друзей и соратников. — С. 211—212; [26] Сувениров О. Ф. Всеармейская трагедия // Военно-исторический журнал. — 1989. — № 3. — С. 40, 43; [27] ЦДАРА, ф. 9, оп. 36, спр. 2238, арк. 5; [28] Табачник Д. В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х років (на матеріалах Київського та Харківського військових округів) // Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики. — К., 1988. — С. 13—14; [29] Підраховано автором за матеріалами ЦДАРА СРСР та періодичної військової преси; [30] Підраховано автором за матеріалами ЦДАРА СРСР та періодичної військової преси; [31] Табачник Д. В., Розтальний В. М. Розстріляний округ. — С. 151; [32] Підраховано автором за матеріалами ЦДАРА та періодичної військової преси; [33] Підраховано автором за матеріалами ЦДАРА СРСР і періодичної військової преси; [34] Підраховано автором за матеріалами ЦДАРА СРСР та військової періодичної преси; [35] Автором названі лише прізвища найвідоміших політпрацівників, тих, хто обирався до складу бюро обкомів чи до складу обкомів КП(б)У або делегатом кількох з'їздів КП(б)У. Прізвища усіх репресованих політпрацівників хоча б вищого рангу поки що, на жаль, встановити не вдалося; [36] Краснознаменный Киевский. Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа. — Изд. 3-е. — К.: Политиздат Украины, 1989. — С. 113—114; [37] Горбатов А. В. Школа Якира // Командарм Якир. — С. 177; [38] Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія // Трибуна лектора. — 1988. — № 9. — С. 37; [39] Цит. за: Красная звезда. — 1988. — 4 июня; [40] На защите интересов социалистического Отечества: Круглый стол // Полит. образование. — 1988. — № 3. — С. 59; [41] Красная звезда. — 1988. — 13 февраля; Кулиш В. М. К вопросу об уроках и правде истории // Наука и жизнь. — 1987. — № 12. — С. 8—9; [42] Там же. — С. 9; [43] Симонов К. М. Беседы с Маршалом Советского Союза А. М. Василевским // Знамя. — 1988. — № 5. — С. 81; [44] Накануне сражений: Круглый стол редакции // Красная звезда. — 1988. — 17 фев.; [45] Горбатов А. В. Указ. соч. — С. 170; [46] Підраховано автором за матеріалами ЦДАРА СРСР та періодичної військової преси; [47] Баграмян И. Х. Так начиналась война. — К.: Политиздат Украины, 1988. — С. 17, 18, 19, 20, 40, 74; [48] На защите интересов социалистического Отечества (круглый стол) // Полит. образование. — 1988. — № 3. — С. 59; [49] История Великой отечественной войны 1941—1945. — В 6-ти т. — М.: Политиздат, 1965. — Т. 6. — С. 125; [50] Горбатов А. В. Указ. соч. — С. 177.

В. С. Коваль

РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ПАКТ 1939 р.

Серед «білих плям» історії, що їх має ліквідувати вітчизняна наука, одне з центральних місць посідає Радянсько-німецький пакт (договір) про ненапад, підписаний у Москві 23 серпня 1939 р.

Власне, сам пакт ніякої загадки ніколи не становив. Його було опубліковано негайно після укладення. Таємницею залишався додатковий протокол, підписаний разом із пактом. Світова громадськість вперше дізналася про існування протоколу у січні 1948 р., після публікації державним департаментом США збірки трофейних документів з архівів міністерства закордонних справ гітлерівської Німеччини. Збірка мала назву «Нацистсько-радянські відносини, 1939—1941» і підводила читачів до висновку: підписавши з нацистською Німеччиною пакт про ненапад, Радянський Союз тим самим спричинив другу світову війну. Найголовнішим доказом цього слід було вважати, на думку укладачів, додатковий протокол, уміщений в збірці. В ньому йшлося про розмежування територіальних сфер впливу між СРСР і Німеччиною від Балтійського моря до Чорного, в тому числі й по території Польщі.

У відповідь на це в Радянському Союзі у лютому 1948 р. було опубліковано офіційну історичну довідку «Фальсифікатори історії», яка показала, що для СРСР укладення пакту було вимушеним кроком. Проте найголовніший документ американської публікації — протокол про територіальний поділ Східної Європи — у довідці «Фальсифікатори історії» навіть не згадувався. Для радянської історичної науки на нього було накладено табу. Саме існування протоколу офіційно спростовувалося як вигадка буржуазної пропаганди, один із елементів злісної антирадянської фальсифікації історії.

Становище докорінно змінилося з настанням гласності. Текст протоколу у перекладі з німецької було надруковано у республіках Прибалтики, зачитано на першому З'їзді народних депутатів СРСР. «Литературная газета» опублікувала опис радянсько-німецьких документів 1939 р., що збереглися у ФРН, а також фото карти Східної Європи з позначеною лінією розмежування сфер впливу та підписами Сталіна й гітлерівського міністра Ріббентропа. Далі пішла справжня повільна матеріалів.

Спадає пелена дипломатичної таємниці, що десятки років оповивала пакт. Та це ще не значить, що серед громадськості знання обставин його укладення стало набагато ширшим, а розуміння причин, змісту й наслідків — більш глибоким. Але спершу — про те, що визначало політичну ситуацію в Європі у 30-х рр. та вело до війни.

* * *

Агресор тримає ініціативу, його дії визначають загальне становище та динаміку змін. Контрзаходи потенційних жертв агресії — це лише захисні реакції. Тому важливо розібратися у планах нацистської агресії.

У загальній формі вони були широко відомі. Гітлер виклав їх перед усім світом ще у 1925—1926 рр., коли вийшли друком два томи «Майн кампф». Головну мету майбутньої нацистської зовнішньої політики Гітлер сформулював так: завоювання життєвого простору для німецького «народу панів». Відразу й з усією ясністю проголошувалося, що йдеться не про заморські колонії, як у першій світовій війні, а про загарбання та приєднання до Німеччини територій європейських країн.

«Розв'язання проблем життєвого простору, — підкреслював Гітлер, — ми повинні бачити не в колоніальних придбаннях, а виключно у здобутті терену заселення, що збільшить площу самої метрополії й тим самим не лише збереже нових поселенців у найтіснішій спільності з землею рідного племені, а й забезпечить усьому просторовому масивові ті переваги, що полягають у його об'єднаній величині».

«У даний момент ми нараховуємо вісімдесят мільйонів німців в Європі. Зовнішня політика може бути визнана правильною тільки в тому разі, якщо за якісь сто років на нашому континенті буде двісті п'ятдесят

мільйонів німців!». Для них буде потрібно багато нових територій. «Само собою зрозуміло, що така територіальна політика аж ніяк не може бути здійснена у Камерунах, а тільки у Європі». Слабкістю європейських колоніальних держав є те, що база їхньої сили лежить поза континентом. «Тому для Німеччини єдина можливість проведення здорової територіальної політики полягає тільки у придбанні нової землі у самій Європі.»

«Політичне керівництво Німецького рейху повинно спрямувати усі свої зусилля виключно до цієї мети. Не слід робити жодних політичних кроків, щоб провезти у життя інші цілі, крім цієї, не слід також вживати будь-які заходи, котрі не ведуть до досягнення поставленої мети. Слід ясно розуміти, що цієї мети можна досягнути тільки шляхом війни».

Гітлер не залишив і тіні сумніву — проти кого німецький фашизм має намір воювати за нові землі: «Якщо ми бажаємо нових земель в Європі, то їх можна придбати на великих просторах тільки за рахунок Росії. А це означає, що новий рейх має знову стати на той шлях, яким йшли орденські лицарі, щоб німецьким мечем здобути німецькому плугові землю...»

Через неповні два десятки років мільйони німців, що пішли за Гітлером, здобули жадану нову землю — для своїх могил — головним чином «тільки за рахунок Росії». І ніхто з них не міг скаржитися на одурення чи помилку — злочинні гітлерівські заклики чув цілий світ. Свою головну тему Гітлер повторював знову й знову в обох томах «Майн кампф». Головне для націонал-соціалістів, для німців, тягнув свою ноту нацистський фіорер, — загарбницька війна проти Росії, Радянського Союзу, новий «Дранг нах Остен» [1].

* * *

Отже, агресивна війна проти Радянського Союзу, за загарбання його території для перетворення її на життєвий простір німецького «народу панів» з безмежним цинізмом, відкрито й перед усім світом була проголошена у «Майн кампф» центральною, найголовнішою метою зовнішньої політики Гітлера.

Найголовнішою, але не першочерговою. Підхід до здійснення цього завдання, вказував Гітлер, міг бути тільки поетапним.

Насамперед, говорилося у «Майн кампф», зовнішня політика нацистського рейху мала забезпечити відно-

влення «фактичної незалежності та суверенітету» Німеччини. Це означало скасування статей Версальського мирного договору про її роззброєння та демілітаризацію 100-кілометрової зони уздовж Рейну. Далі Гітлер ставив завдання повернути усі втрачені Німеччиною за договором території, включити до її складу землі, які були заселені німцями, але входили до інших держав.

Першою йшла, зрозуміло, Австрія. «Німецька Австрія, — заявляв Гітлер, — повинна знову повернутися до великої німецької батьківщини, й при тому не з яких би то не було економічних міркувань. Ні, ні: коли б навіть це об'єднання вважалося економічно марним, ба навіть якби воно було шкідливим, воно тим не менш повинно здійснитися. Однакова кров належить одному спільному рейхові».

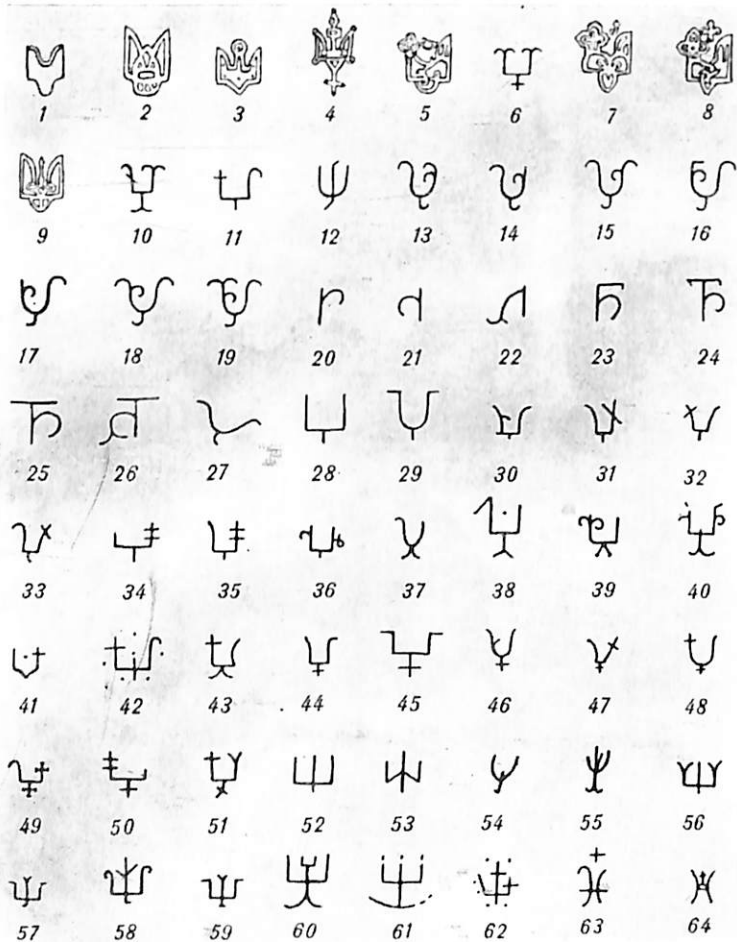
Далі йшли землі із значним німецьким населенням — чехословацькі Судети, польська Сілезія та ін. Після їх приєднання до Німеччини, за задумом нацистського фюрера, мав настати новий етап загарбницької політики майбутнього фашистського рейху — завоювання чужих, в основному слов'янських, земель. «Коли територія Німеччини охопить усіх німців..., тоді Німеччина матиме моральне право, виходячи з потреб народу, силою забирати чужу землю», — цинічно заявляв Гітлер.

«Не існує жодних «священних прав» будь-яких народів на ту територію, на якій вони живуть, зухвало твердив нацистський фюрер. «Державні кордони людськи встановлюються й людськи змінюються». «Тільки в силі одній полягає право». «Як наші предки не отримали землю, що на ній ми живемо сьогодні, як дарунок неба, а мусили боротися за неї не на життя, а на смерть, так само й ми у майбутньому землю, а з нею й життя для нашого народу, здобудемо не божею милістю, але єдино силою переможного меча» [2].

Та до завоювання «великого простору», тобто території Радянського Союзу, підкреслював Гітлер, треба «достаточно порахуватися з Францією». Націонал-соціалістська Німеччина знищить її як велику державу. «Лише тоді ми спроможемося покласти край одвічній і, по суті, такій даремній боротьбі між нами та Францією; певна річ, виходячи з того, що насправді знищення Франції розглядається Німеччиною тільки як засіб, який,



Зображення князівських знаків на печатках Святослава Ігоревича (1 — лицьовий бік, 2 — зворотний), Ізяслава Володимировича (3), Ізяслава Ярославича (4), монетах Володимира Святославича (5, 6, 7, 8.), Святополка Володимировича (9, 10, 11), Ярослава Володимировича (12).



Князівські знаки Рюриковичів.
За Б. О. Рибаківим:

1, 2 — Володимир Святославич; 3 — Ярослав Володимирович Мудрий; 4 — Мстислав Володимирович; 5 — Ізяслав Ярославич; 6 — Всеволод Ярославич; 7 — Ярополк Ізяславич; 8 — Святополк Ізяславич; 9 — Володимир Всеволодович Мономах; 10 — Олег Святославич; 11 — Всеволод Ольгович; 12 — Юрій Володимирович Долгорукий; 17 — Андрій Юрійович Боголюбський; 25 — Всеволод Юрійович Велике Гніздо.

За М. П. Сотниковою та І. Г. Спаським:

1 — Святослав Ігоревич; 2, 9 — Володимир Святославич; 3 — Ярослав Володимирович Мудрий; 4 — Мстислав Володимирович; 5, 7, 8 — Святополк Володимирович (Ярополчич).

За В. Л. Янінім:

12 — Юрій Володимирович Долгорукий; 14 — Всеволод Юрійович Велике Гніздо; 15 (16?) — Андрій Юрійович Боголюбський; 17 — Ростислав Юрійович; 18 — Мстислав Ростиславич; 19 — Святополк Мстиславич; 20 — Ярополк Ростиславич; 21 — Костянтин Всеволодович; 23 — Ярослав Всеволодович; 24 — Володимир Всеволодович; 25 — Святослав Всеволодович; 26 — Іван Всеволодович. Решту знаків, відомих з гончарного посуду, товарних пломб, перснів, цеглин, монетних злитків, ливарних форм тощо, неідентифіковано.



Великий (1) і малий (2) державні герби УНР, затверджені 22 березня 1918 р.



Проект великого герба з розробок М. Битинського.



Зразки зображення архангела Михаїла на князівських печатках (1, 2, 3); герб Київського воєводства (4) та емблема на його корогві (5); печатка Київського магістрату 1698 р. (6); герб Києва, затверджений 1730 р. (7) та 1782 р. (8).



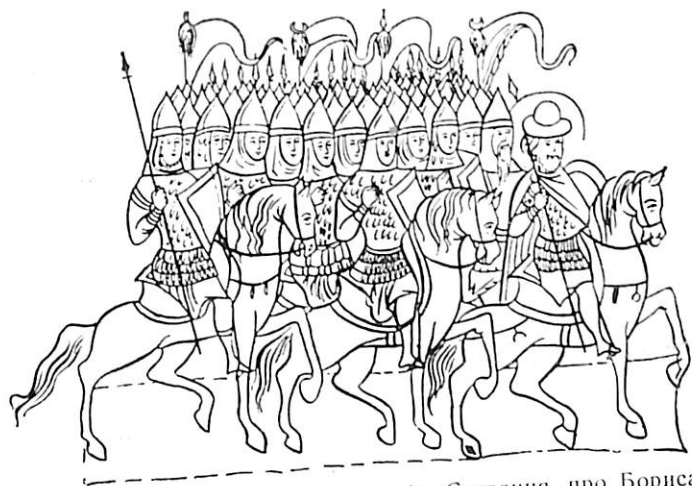
Львівські магістратські печатки 1359 р. (1), 1363 р. (2); судова печатка кінця XIV ст. (3); герби Львівської (4) і Галицької (5) земель XV ст.; герб міста Львова, затверджений австрійським урядом 6 листопада 1789 р. (6).



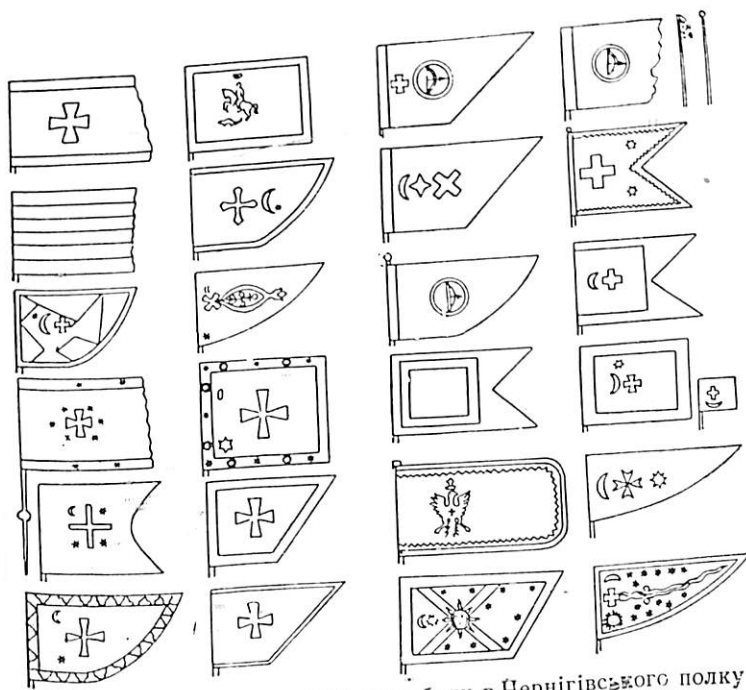
Литовські герби: «колюмни», або «стовпи Гедіміновичів» (1); «погоня», або «Вітіс» (2).



«Козак з мушкетом» на печатках 1595 р. (1), початку XVII ст. (2), початку XVIII ст. (3), на деревориті з видання К. Саковича «Вірші на жалостний погреб...» 1622 р. (4); державна печатка часів Гетьманщини 1918 р. (5).



Давньоруські стяги на мініятурі із «Сказання про Бориса і Гліба».



Козацькі прапори, які 1651 року були в Чернігівського полку (стовпці 1 і 2) та в Києві (стовпці 3 і 4).



Прапор Домонтовської сотні Переяславського полку 1762 р.



Корогва Яворовської «руської гвардії» 1848 р.
Державний герб УРСР: 1919 р. (1), 1929 р. (2), 1937 р. (3),
1949 р. (4).

нарешті, надасть змогу нашому народові поширитися в іншому місці».

Інакше кажучи, розгром Франції розглядався нацизмом передусім як засіб забезпечити Німеччині спокійний тил на Заході перед вирішальним походом на Схід, як передостанній крок до завоювання Росії. Лише після розгрому Франції розгорнеться вирішальний етап німецької боротьби за життєвий простір, підкреслював верховода нацистів. Тобто все інше служить тільки підходом до справжньої мети, надзавданням усїєї агресивної нацистської політики: «Велетенська імперія на Сході дозріла для загибелі... Нас обрано долею стати свідками катастрофи, котра буде найвагомішим підтвердженням вірності расової теорії», — вавив Гітлер німців, обіцяючи легку перемогу над СРСР.

Тільки нацистська расова війна проти СРСР, на Сході, принесе німецькому імперіалізму вимріяні віками загарбницькі цілі — такий був сенс гітлерівських писань у «Майн кампф». А тому: «Ми, націонал-соціалісти, свідомо підводимо ризику під зовнішньополітичним курсом передвоєнного часу. Ми виступаємо звідти, де спинилися шість століть тому. Ми зупиняємо одвічний німецький рух на південь та захід Європи і спрямовуємо наш погляд до земель на Сході. Ми припиняємо, нарешті, колоніальну й торговельну політику довоєнного часу та переходимо до територіальної політики майбутнього. Але коли ми сьогодні говоримо про нові землі в Європі, то передусім можемо мати на увазі тільки Росію та підвладні їй прикордонні держави».

Коли його задуми буде здійснено, обіцяв Гітлер на останній сторінці «Майн кампф», то націонал-соціалістська Німеччина стане «володарем Землі» [3].

* * *

Що спонукало нацистського верховода у цитованих тут двох томах «Майн кампф» із безприкладним цинізмом і одвертістю, якої він ніколи більше собі не дозволяв, проголосити перед усім світом злочинні задуми агресії? Щоб знайти відповідь на це питання, треба зважити на жалюгідний стан фашистського руху в Німеччині на час публікації «Майн кампф». Перший том було надруковано, як уже зазначалося, у 1925 р., коли нацистська партія мала всього лише 27 тис. членів. Другий том було опубліковано через рік. Гітлер з усіх сил рекламував себе і свій рух перед панівними колами Німеччини,

обіцяючи їм нові воєнні прибутки, загарбання величезних територій, знищення комунізму в СРСР. Перед суспільними низами автор зображував нацизм борцем за кровні інтереси німецького народу, щоб навербувати до коричневих лав якомога більше фанатичних прибічників.

Тоді Гітлерові й на гадку не спадало, що за кілька років він стане рейхсканцлером і диктатором Німеччини із владою, якої не мав сам кайзер. Написавши у 1928 р. ще одну книжку, що розвивала ті ж ідеї, він уже не зважився друкувати її, бо на виборах того року нацистська партія несподівано здобула багато місць у рейхстазі і політично з нею почали серйозно рахуватися.

Та у «Майн кампф» вже було сказано більш ніж досить. Книжка Гітлера не лише свідчила про безмежні загарбницькі прагнення нацизму. Вона — і це було найголовніше — розкрила мету, напрям, методи дій, кроки агресії майбутньої нацистської влади. Вона виказала надзавдання зовнішньополітичної програми німецького фашизму — «східну територіальну політику», задум загарбання усієї європейської території Радянського Союзу.

Викладені у «Майн кампф» ідеї показували, що вся гітлерівська політика, якщо нацисти прийдуть до влади, буде підпорядкована цій меті. Це означало, що кожному дію Гітлера у зовнішній політиці й стратегії треба розглядати як просування до війни проти Радянського Союзу.

* * *

Радянське керівництво не мало ілюзій щодо намірів Гітлера — «Майн кампф» було перекладено й уважно прочитано в усіх європейських столицях. Зразу після встановлення нацистської влади в Німеччині, уже в 1933 р., політику СРСР було спрямовано на створення системи колективної безпеки — союзу європейських держав проти потенційного агресора. У 1935 р. ці зусилля увінчалися успіхом. Було укладено договори про взаємодопомогу СРСР з Францією та Чехословаччиною.

Критичним іспитом цієї трієстої системи стала судетська криза 1938 р., коли Гітлер зажадав від Чехословаччини ті її райони, де більшість населення склали німці. Вже у березні 1938 р. нацистська Німеччина без єдиного пострілу загарбала Австрію. У вересні того ж року Гітлер поставив Європу перед війною, вимагаючи від Чехословаччини Судети та ряд інших прикордонних

районів. Радянський Союз був готовий подати Чехословаччині збройну допомогу. Іншу позицію зайняли Англія й Франція. 28—29 вересня, на конференції з Німеччиною й Італією у Мюнхені, вони дали згоду на загарбання Гітлером тих районів Чехословаччини, на які він претендував.

В основі капітулянтської позиції західних держав у Мюнхені лежала воєнна слабкість. Англія мала сильний флот, але її «армія» налічувала тільки чотири дивізії. Авіація була малочисельна. Франція мала велику армію, проте її боєздатність була дуже низька, що й підтвердилося у 1940 р., коли гітлерівський вермахт окупував країну. У цьому не було нічого дивного. Як вказував французький обвинувач на Нюрнберзькому процесі, за період з 1 квітня 1935 р., коли Гітлер розгорнув будівництво мільйонних збройних сил, й до 31 грудня 1938 р. воєнні витрати Франції становили 35 964 млн. франків, Німеччини — 345 415 млн. Оже, вермахт отримував коштів майже у десять разів більше, ніж французькі збройні сили.

Розмір витрат визначав силу армії. До того ж французькі асигнування на армію в основному йшли на підземні споруди «лінії Мажіно», а війська виявилися нездатними вести наступальні дії. На озброєнні французька армія у другій світовій війні ще мала танки «Рено» зразка 1918 р.

* * *

Судетська криза 1938 р., яка завершилась мюнхенською змовою Англії та Франції з Німеччиною та Італією за рахунок Чехословаччини, показала, що правителям західних держав небезпечно вірити. Це спонукало Сталіна шукати угоди з Гітлером. Раніше будь-яка політична угода з німецьким фашизмом виключалася — надто відомі були агресивні заміри Гітлера щодо Радянського Союзу. У мюнхенській змові за рахунок Чехословаччини Сталін не помітив слабкості, а побачив лише ознаку готовності Англії та Франції йти на зближення з Гітлером і вирішив перехопити ініціативу.

10 березня 1939 р. на XVIII з'їзді ВКП(б) Сталін піддав гострій критиці англо-французьку політику потурання фашистській агресії й характеризував її як спробу спрямувати Гітлера проти СРСР. «Можна подумати, що німцям віддали райони Чехословаччини, як ціну за зобов'язання почати війну з Радянським Союзом, а німці відмовляються тепер платити за векселем...»

З цього згоду, який не підтверджується документами Мюнхену, було зроблено відповідні висновки. Завдання радянської зовнішньої політики у схваленій з'їздом доповіді Сталіна формулювалися так:

«1. Проводити й надалі політику миру і зміцнення ділових зв'язків з усіма країнами.

2. Додержуватися обережності й не давати втягнути в конфлікт нашу країну провокаторам війни, які звикли загрибати жар чужими руками» [4].

Самі по собі проголошені Сталіним принципи були правильні. Та коли зважити, що в другому пункті явно йшлося не про Гітлера, який усе загрибав власними руками, то враження складалося зовсім не прямолінійне. Разом із тим уважним читачам сгавало зрозумілим, що під «усіма країнами» Сталін мав на думці традиційних супротивників, тобто насамперед Німеччину. Саме тому його заява породила сенсацію у дипломатичних колах.

Новий підхід свідчив, що після Мюнхена СРСР втратив будь-яке довір'я до західних держав і більше не має наміру однобічно орієнтуватися тільки на них у пошуках гарантій своєї безпеки.

«Це найбільш багатозначна заява, — записав 11 березня у щоденник Дж. Девіс, американський посол у Бельгії, який перед тим був послом у Москві. — Вона несе ознаки ясного попередження англійському та французькому урядам, що Радам набридає «нереалістична» [тобто тільки словесна. — В. К.] опозиція агресорам. Це явно найбагатозначніший сигнал небезпеки з усіх, які я досі чув» [5].

* * *

Гітлерівська позитивна відповідь на зближення не забарилася. Використано було один із українських сюжетів, до яких Сталін був вкрай дразливий.

Йшлося про долю чехословацької Карпатської України, тобто Закарпаття. 11 жовтня 1938 р. під тиском Німеччини та Угорщини чехословацький уряд надав широкі автономні права Словаччині та Карпатській Україні. Там утвердилися свої уряди. 2 листопада за ухвалою так званого міжнародного арбітражу, що відбувся у Відні, Німеччина та Італія присудили Угорщині південь Словаччини й частину Карпатської України. Хортистська Угорщина лагодилася окупувати решту українського краю. Проте Гітлер гостро застеріг Угорщину проти здійснення цього наміру. У декого виникло

враження, що Німеччина сама загарбає Карпатську Україну й звідти рушить на завоювання Радянської України. Ідея ця була пустою фантазією — затиснуте у горах Закарпаття не могло служити плацдармом для наступу сучасної армії, до того ж між краєм та СРСР лежала територія Польщі. Проте Сталін у своїй доповіді на з'їзді приділив цьому питанню дуже нервово написаний розділ. Згадки про Карпатську Україну у буржуазній пресі він зобразив як пропагандистську кампанію, за якою стояли певні політичні інтереси.

«Характерним є галас, який зчинила англо-французька і північно-американська преса з приводу Радянської України, — говорилося у доповіді. — Діячі цієї преси до хрипоті галасували, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони мають тепер в руках так звану Карпатську Україну, яка налічує близько 700 тисяч населення, що німці не дали, як весною цього року, приєднають Радянську Україну, що має більш як 30 мільйонів населення, до так званої Карпатської України. Схоже на те, що цей підозрілий галас мав на меті посилити лють Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав.

Звичайно, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до кузьки, тобто до так званої Карпатської України. І коли дійсно є там такі безумці, можна не мати сумніву, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість гамівних сорочок для таких божевільних. Але якщо відкинути геть божевільних і звернутися до нормальних людей, то хіба не ясно, що смішно і безглуздо говорити серйозно про приєднання Радянської України до так званої Карпатської України?

Ще більш характерно, що деякі політики і діячі преси Європи та США, втративши терпець в очікуванні «походу на Радянську Україну», самі починають викривати справжню підкладку політики невтручання. Вони прямо говорять і пишуть чорним по білому, що німці жорстоко їх «розчарували», бо замість того, щоб рушити далі на схід, проти Радянського Союзу, вони, бачте, повернули на захід...» [6].

Свою промову на з'їзді Сталін, як уже згадувалося, виголосив 10 березня. Гітлер відразу оцінив ситуацію. Питання про Карпатську Україну стало на той час найпершою перешкодою на шляху до необхідного йому тимчасового врегулювання німецько-радянських відно-

син. Він вирішив відступитися від Закарпаття, пожертвувати своїми тамтешніми спільниками з числа українських націоналістів, що мріяли про німецький протекторат над краєм. 12 березня Гітлер викликав до себе угорського посла й дав згоду на приєднання усїєї Карпатської України до Угорщини.

Мотиви демонстративної німецької відмови від контролю над Карпатською Україною були очевидні. «Гітлер робить відчайдушні зусилля, щоб відчужити Сталіна від Франції та Британії. Боюся, він матиме успіх, коли англійці й французи не прокинуться», — писав посол Девіс до Вашингтона [7].

* * *

Та не прокинутися було вже просто неможливо. 15 березня 1939 р., розтоптавши мюнхенську угоду, Гітлер загарбав усю Чехію разом із Прагою. Словаччина стала маріонетковою незалежною державою, Карпатську Україну окупувала Угорщина. У Мюнхені Англія та Франція гарантували збереження кордонів ампутованої Чехословаччини, тепер Гітлер зневажив їхні гарантії.

Гітлерівська розправа з Чехословаччиною викликала величезне збудження громадськості Англії та Франції. Разом з тим вона переконала навіть твердолобих політиків Лондона й Парижа в реальності загрози гітлерівської агресії для самих західних держав, які доти намагалися купити мир для себе, жертвуючи Гітлерові малі країни Європи.

Усю другу половину березня британські та французькі дипломати провадили з радянськими представниками розмови про спільну декларацію, яка б гарантувала захист малих держав. Проте ще більшим, ніж страх перед Гітлером, було їхнє небажання залучити СРСР до європейських справ. «Я мушу зізнатися у найглибшому недовір'ї до Росії, — писав Чемберлен 26 березня. — Я не маю ніякої віри у її здатність здійснити ефективний наступ, навіть коли б вона того бажала. І я не вірю її мотивам» [8]. Невіра у боєздатність Червоної Армії зумовлювалася винищенням її офіцерського корпусу від батальйонних командирів до маршалів в ході сталінських репресій.

Уряди малих держав, виходячи з класових позицій, боялися вступу Червоної Армії на їхні території. 29 березня заступник міністра закордонних справ Англії А. Кадоган повідомив радянського посла в Лондоні

І. М. Майського, що «поляки абсолютно категорично, румуни у менш рішучій формі заявили, що вони не приєднуються до будь-якої комбінації (чи у формі декларації, чи в якійсь іншій), якщо учасником її буде також СРСР» [9].

Трагедією Європи стало те, що в критичній ситуації на чолі Англії та Франції не було людей, спроможних зрозуміти неможливість ефективної протидії агресорові без тісного співробітництва з Радянським Союзом й зламати самогубну позицію польських правителів. Натомість вони дозволили Польщі визначити напрям англо-французької політики щодо СРСР. Це перекреслило єдину можливість ефективної спільної протидії Гітлерові.

* * *

Сепаратні кроки західних держав, навіть позитивні, набували негативного значення. 31 березня прем'єр-міністр Чемберлен оголосив у парламенті, що Англія та Франція гарантують Польщі воєнну допомогу, якщо вона зазнає нападу. Такий крок начебто мав служити протидією агресорові. Що ж сталося насправді?

Польща, підбадьорена позицією західних держав, із ще більшою впертістю відкидала будь-який натяк на співпрацю з СРСР проти гітлерівської агресії. Сталін, дізнавшись, що західні держави самі зобов'язалися воювати з Гітлером із-за Польщі, вперше побачив реальний шанс залишитися осторонь від європейської війни. Гітлер через це отримав змогу уникнути війни на два фронти, розгромити Францію й забезпечити собі тил для нападу на СРСР.

Англо-французькі «гарантії» Гітлера не злякали. Навпаки, оцінивши їх сепаратність, він 3 квітня 1939 р. видав секретну директиву: «Завданням вермахту є знищення польських збройних сил. До цієї мети має бути спрямовано та підготовлено несподіваний напад». У додатковому документі верховного командування вказувалося: «Фюрер дав ще такі вказівки: 1. Підготовка повинна провадитися з таким розрахунком, щоб операцію можна було здійснити у будь-який час, починаючи з 1.9.39» [10].

Лондон мав надійні джерела інформації, й ще 30 березня посол Майський повідомив до Москви, посилаючись на слова прем'єр-міністра Чемберлена, що «британський уряд отримав точні відомості про наміри Німеччини напасти на Польщу» [11].

* * *

17 й 18 квітня, у відповідь на французьку пропозицію про двосторонню взаємодопомогу, нарком закордонних справ Литвинов запропонував урядам Лондона й Парижа радянські умови: 1) СРСР, Англія, Франція укладають на п'ять — десять років угоду про трійсту взаємодопомогу, в тому числі й збройну, на випадок агресії проти кожного з учасників угоди; 2) три держави зобов'язуються подавати збройну допомогу усім країнам між Балтійським та Чорним морями, що межують із СРСР, в разі агресії проти них; 3) одночасно з угодою укладається воєнна конвенція про розміри й форми збройної взаємодопомоги.

Прийняття радянських пропозицій західними державами могло зламати усі задуми агресора й врятувати мир в Європі. Саме трійстого союзу найбільше боявся Гітлер. Ще 1934 р. лідер данцігських нацистів Г. Раушнінг якось його запитав: «А що, коли дійде до союзу Англії, Франції й Росії?» Відповідь була: «Тоді мені більше не жити» [12].

25 квітня було одержано французьку контрпропозицію. Суть її зводилась до того, що СРСР мав зобов'язатися допомагати Англії та Франції у випадку їхньої війни з Німеччиною за збереження статус-кво у Центральній та Східній Європі, а вони мали прийти на допомогу Радянському Союзові тільки тоді, коли б він опинився у стані війни з Німеччиною внаслідок своєї допомоги західним державам. Таким чином, зобов'язання мали б однобічний характер: якби Радянський Союз сам змушений був воювати з Німеччиною, західні держави залишалися осторонь від боротьби.

Згодом французький міністр закордонних справ Бонне зробив уточнення: під країнами Центральної та Східної Європи маються на увазі Польща, Румунія, Туреччина. Отже, Радянському Союзові пропонувалося взяти на себе зобов'язання й змиритися з тим, що західні держави немовби залишали Гітлеру «коридор» зі Східної Пруссії через Прибалтику до радянського кордону. Дискримінаційний характер мала й британська пропозиція, зроблена 8 травня. Радянський уряд мав виступити з декларацією про те, що коли західні держави, внаслідок даних ними Польщі й Румунії гарантій, опиняться у стані війни з Німеччиною, СРСР вступить у війну на їхньому боці. Зустрічні зобов'язання — про допомогу Радянському Союзові в разі гітлерівського нападу на нього — не передбачалися.

У такому дусі західні держави вели переговори протягом майже всього літа 1939 р. Зрештою вони змушені були визнати необґрунтованість своєї пропозиції, однак зволікати прийняття основної радянської вимоги — доповнити політичну угоду воєнною конвенцією, яка передбачала б конкретні зобов'язання про розміри та форми збройної взаємодопомоги, тобто про стратегічну взаємодію західного та східного фронтів проти гітлерівської Німеччини на випадок війни.

* * *

Тільки 12 серпня 1939 р. до Москви прибули військові делегації Англії та Франції. Західні держави доручили ведення переговорів другорядним персоналом. Англія спершу навіть не дала своїм делегатам повноважень на укладення конвенції. Радянська делегація, до якої входили найвищі військові чини — нарком оборони та начальник генштабу, — висунула вичерпні пропозиції. СРСР виставляв 120 піхотних й 16 кавалерійських дивізій, до 10 тис. танків, 5,5 тис. літаків, 5 тис. важких гармат. Це було набагато більше, ніж могли виставити Англія та Франція. Зваживши ці сили й радянські стратегічні плани їх використання, французький представник генерал Думенк 14 серпня вигукнув: «Це буде остаточна перемога!» [13].

Для своєчасної відсічі агресору представники СРСР як неодмінну умову укладення конвенції зажадали права проходу радянських військ через Польщу та Румунію. Західні делегації визнали слушність вимоги, але заявили, що не можуть вирішувати за інші держави. Тоді радянська делегація зачитала свою заяву: без гарантії права проходу військ Червоної Армії на захід вона «не може з чистим сумлінням рекомендувати своєму Урядові взяти участь у заході явно приреченому на провал» [14].

По суті, цей висновок, оголошений ще 14 серпня, наперед підбив підсумок переговорам. Викладати їх тут докладно немає сенсу, бо їх хід і зміст уже описано багато разів. Далі переговори тривали в очікуванні результатів звернень Англії та Франції до Польщі та Румунії про згоду на прохід Червоної Армії назустріч гітлерівському вермахтові. Відповіді Варшави та Бухаресту були негативні, але приховувалися від радянської сторони. 21 серпня радянська делегація, за вказівкою Сталіна, припинила переговори, поклавши на західні держави відповідальність за їх провал.

Далі Сталін зробив крутий поворот політики і уклав із Гітлером пакт про ненапад. Для всього світу то була приголомшлива, неймовірна подія, абсолютно несподівана. Але насправді такі зміни раптово не відбуваються.

Сталін уже багато місяців таємно випробовував два альтернативні політичні курси. Показово, що старт у переговорах із німцями було взято одночасно з запропонованням основних радянських умов західним державам.

17 квітня 1939 р. посол СРСР у Берліні Меркулов з'явився до заступника міністра закордонних справ Німеччини Вайцекера. Це був перший його візит до міністерства за десять місяців. Стосунки між двома країнами трималися близько точки замерзання.

Приводом для візиту був запит про долю радянських замовлень військовим заводам «Шкода», зроблений до загарбання Чехії німцями. Та головною темою розмови стали радянсько-німецькі відносини. У запису Вайцекера заключні слова посла зафіксовано так: «Для Росії не існує причин, чому б їй не жити з нами на нормальній основі. А з нормальних відносин могли б ставати кращими й кращими».

Цим зауваженням, до якого росіянин вів розмову, пан Меркулов закінчив бесіду» [15].

3 травня Берлін отримав новий доказ початку переорієнтації політики Сталіна. М. М. Литвинова, переконаного прихильника співробітництва із західними державами проти гітлерівської Німеччини, несподівано було знято з посади наркома закордонних справ. Наркомат очолив сам голова Раднаркому СРСР В. М. Молотов. У телеграмі з Москви німецький посланник Тіппельскірх 4 травня повідомляв:

«Молотов (не єврей) вважається «найвірнішим другом та найближчим соратником» Сталіна. Його призначення явно має на меті гарантувати, що зовнішня політика провадитиметься у суворій відповідності з ідеями Сталіна» [16].

Наступного дня, 5 травня, шеф економічного відділу МЗС Німеччини Шнурре інформував посланника Г. А. Астахова, який заміщував радянського посла, що німецька сторона дає згоду на виконання заводами «Шкода» радянських контрактів. 9 травня у відділі преси німецького міністерства закордонних справ Астахов зауважив, що в Берліні робота йде вже «у нових умовах, зовсім відмінних від попередніх. Стриманість німецької преси

стосовно Радянського Союзу, що практикується останнім часом, уже привернула до себе увагу іноземної преси» [17].

Однак зближення проходило повільно і з великими труднощами. Сторони довго не мали будь-якої довіри одна до одної. Гітлерівський міністр закордонних справ Ріббентроп застерігав посла у Москві Шуленбурга про необхідність «надзвичайної обережності» у стосунках із Молотовим. Сам Шуленбург 22 травня писав про Молотова, що «він явно хоче одержати від нас більш широкі пропозиції політичного характеру. Тут ми повинні бути надзвичайно обережними, доки не буде певності, що можливі пропозиції з нашого боку не будуть використані Кремлем лише для того, щоб справити тиск на Англію та Францію» [18].

Лише 26 липня нацисти зважилися зачепити суть. У розмові з Астаховим Шнурре, за дорученням Ріббентропа, вперше обережно виклав німецьку позицію, видаючи її за власну.

Найбільше застерігав він Радянський Союз від «пакту з Лондоном». «Що може Англія запропонувати Росії? У кращому разі — участь у європейській війні та ворожість Німеччини, але нічого жаданого Росією. З другого боку, що можемо запропонувати ми? Нейтралітет, неучасть у можливому європейському конфлікті та, якщо Москва захоче, німецько-радянське визнання взаємних інтересів, котре, так само як і в минулому, прислужиться до вигоди обох країн». Шнурре підкреслив, що ані в Прибалтиці, ані в українському питанні «не буде зіткнення німецько-російських інтересів».

Наближення призначеної Гітлером дати нападу на Польщу змусило нацистську дипломатію максимально активізуватися. 2 серпня сам Ріббентроп запросив Астахова, щоб запевнити: «Ми дуже прихильно ставимося до Москви... від Балтики до Чорного моря немає проблем, які не могли б бути узгоджені між нами» [19].

У Москві діяв посол Шуленбург. 3 серпня він мав розмову з Молотовим, спокушаючи його аналогічними обіцянками. Висновок його не був оптимістичним: «Моє загальне враження таке, що в даний момент Радянський уряд повен рішучості підписати договір з Англією та Францією, якщо вони вдовольнять радянські бажання. Переговори, звичайно, можуть тривати ще довгий час».

особливо через велику недовіру до Англії. Я гадаю, що мої аргументи справили враження на Молотова; незважаючи на це, потрібні будуть значні зусилля з нашого боку, щоб спонукати Радянський уряд зробити крутий поворот» [20].

Та ніякі зусилля гітлерівської дипломатії самі по собі не змогли б спонукати Радянський Союз до кардинальної зміни політичного курсу, коли б його не штовхала на це англо-французька політика відмови від воєнного співробітництва з СРСР проти німецької агресії. Вище було показано, як це відбувалося в ході англо-франко-радянських військових переговорів у Москві в серпні 1939 р. Тоді ж таки, паралельно, відбувалися й інші переговори.

* * *

12 серпня, водночас із прибуттям до Москви військових делегацій Англії й Франції, Молотов через Астахова повідомив Берлін, що радянський уряд готовий розпочати з Німеччиною переговори з кожної групи питань (економіка, преса, культурне співробітництво, Польща, політичні угоди), що поставали в ході попередніх розмов. Переговори мають відбуватися у Москві й провадитися — це було підкреслено — поступово [21].

Отже, при одночасному старті, завершення переговорів з німцями планувалося Радянським урядом на пізніший час, після того, як мала остаточно з'ясуватися можливість чи неможливість укладення воєнного союзу СРСР з Англією та Францією проти Гітлера. В разі невдачі паралельні переговори забезпечували резервну можливість капітально домовитися з Гітлером про модус вівенді (спосіб співжиття) та розмежування інтересів, уникнути війни, якщо вона вибухне.

Посилення й без того шаленої антипольської кампанії гітлерівської пропаганди свідчило про наближення розв'язки у німецько-польському конфлікті. Формально Гітлер вимагав від Польщі лише визнання німецьким вільного міста Данціга, що його Німеччина втратила у 1919 р. Польща застерігала, що воюватиме за Данціг. Отже, війна була неминуча. Насправді Данціг служив гільки приводом. Гітлеру потрібна була війна.

Радянське керівництво, як свідчать його тодішні дипломатичні документи, оцінювало ситуацію дуже серйозно, але разом із тим спокійно — загрози нападу на СРСР не було, її ніхто не вигадував. Проте деякі конфлікти поблизу західного кордону СРСР ховали в собі

велику потенційну загрозу. Нейтралізування її було метою паралельних переговорів у серпні 1939 р., які покликані були за всяких умов забезпечити спокій на радянському кордоні.

Небезпечний характер мав великомасштабний збройний конфлікт із Японією на річці Халхін-Гол, що тривав у той час. Через те японський сюжет неодноразово спливав у радянсько-німецьких переговорах. Нацисти мали тісні стосунки з японськими мілітаристами. Тому радянська сторона наполягала, аби німці на доказ дружнього ставлення до СРСР вплинули на врегулювання радянсько-японських відносин.

* * *

15 серпня посол Шуленбург з'явився до Молотова з текстом довжелезного звернення Ріббентропа до радянського уряду. То було перше звернення на міністерському рівні. Це свідчило про особливе значення документа. По суті, з нього розпочиналися справжні переговори. Усе, що відбувалося доти, було лише зондуванням, взаємною розвідкою.

Ріббентроп без зайвих слів визнав, що раніше відносини двох країн були ворожими, хоч на перше місце поставив ідеологічні причини. Далі він назвав справжніх винуватців: «непримиренних ворогів націонал-соціалістичної Німеччини та Радянської Росії» — «капіталістичні західні демократії». З цього натяку випливало, що Німеччина та СРСР є споріднені соціалістичні держави, на які гострять свої ножі капіталісти. «Сьогодні вони знову намагаються укладанням воєнного союзу штовхнути Росію у війну проти Німеччини».

Розчистивши ідеологічні завали, Ріббентроп перейшов до головного. І тут він передусім лицемірно заходився спростовувати свого фіорера, його проповідь завоювання життєвого простору за рахунок Радянського Союзу, викладену у «Майн кампф»: «Не існує ніяких справжніх конфліктів інтересів між Німеччиною та Росією. Життєві простори Німеччини й Росії торкаються один одного, але у своїх природних потребах вони не перебиваються. Не існує жодних причин для агресивного відношення з боку одної країни супроти другої. Німеччина не має будь-яких агресивних замірів щодо СРСР. Імперський уряд тримається тієї думки, що між Балтійським морем та Чорним морем немає жодного питання, яке не могло б бути розв'язане з повним вдово-

ленням обох країн. Між ними такі питання як: Балтійське море, Прибалтійські держави, Польща, південно-східні питання та ін.». «Понад усе, — вабив гітлерівський міністр, — політичне співробітництво між Німеччиною та Радянським Союзом може принести тільки вигоди обох країнам. Те ж саме стосується й німецької та російської економік, які доповнюють одна одну в усіх галузях».

Таким був один із шести пунктів ріббентропівського звернення. Гітлерівський міністр всіляко доводив взаємну вигідність мирного співіснування та співробітництва обох країн, що їм ворожнеча приносила у минулому тільки лихо та катастрофи. Все це було незаперечною істиною. Справа полягала у тому, наскільки щирими могли бути аванси Ріббентропа. Він запевняв, що Німеччина досягла історичного поворотного пункту й має намір взяти новий, дружній курс щодо СРСР. Для усунення усіх труднощів на шляху до взаємної угоди він, Ріббентроп, «готовий прибути з коротким візитом до Москви, щоб від імені фюрера викласти погляди фюрера панові Сталіну». Лише прямі переговори можуть привести до успіху.

Після ознайомлення Молотова зі змістом документу посол мав підкреслити, що Ріббентроп згоден прибути до Москви лише в тому разі, коли йому гарантують зустріч і докладну розмову зі Сталінін [22].

* * *

«Молотов, — писав Шуленбург у своєму донесенні про зустріч 15 серпня, — з найглибшим інтересом сприйняв інформацію, що її я отримав вказівку передати. Він характеризував її як надзвичайно важливу та заявив, що негайно повідомить свій уряд і невдовзі дасть мені відповідь. Однак він одразу може сказати, що Радянський уряд тепло вітає німецькі наміри поліпшити відносини з Радянським Союзом і, зважаючи на моє сьогоднішнє повідомлення, тепер вірить у щирість цих намірів» [23].

Звісно, то була дипломатична машкара. Привітність диктувалася тим, що у Молотова після засідання англо-франко-радянської військової конференції 14 серпня уже майже не було сумнівів: із західними державами дійти згоди на бажаних Радянському Союзові умовах не вдасться. Настав час розробляти альтернативний варіант.

У зверненні Ріббентропа особливо наголошувалося на гостроті моменту. Разом із тим — нагальна невідклад-

ність швидкого вирішення справи. Винуватцем загострення нацистський міністр виставляв Англію:

«Криза, породжена у німецько-польських відносинах англійською політикою, як і англійська агітація за війну, а також спроби створити союз, пов'язані з цією політикою, робить необхідним швидке з'ясування німецько-російських відносин. Інакше справи можуть — без усякої в тому німецької участі — зробити такий поворот, що позбавить обидва уряди можливості відновити німецько-російську дружбу й відповідним чином спільно розв'язати територіальні питання у Східній Європі» [24].

Незважаючи на такі прозори натяки й запросини, Молотов висловився проти поспіху. Для того, щоб приїзд Ріббентропа дав результат, усе має бути ретельно підготовлене, зазначив він, а далі перейшов до суті.

На той час радянські дипломати повідомили з Риму, що італійський міністр закордонних справ Чіано поінформував їх про існування німецького плану щодо докорінного поліпшення німецько-радянських відносин. Суть плану, за його словами, була така: 1) Німеччина не відмовиться вплинути на Японію у напрямі поліпшення її відносин з СРСР та ліквідації прикордонних конфліктів; 2) існує можливість укладення пакту про ненапад зі спільними гарантіями Балтійським державам; 3) Німеччина готова укласти широкий економічний договір із СРСР.

На запитання Молотова, чи відповідає дійсності інформація з Риму, Шуленбург запевнив, що все зміркував італійський посол у Москві Россо. Насправді нацистська дипломатія таким шляхом зондувала ґрунт, щоб на випадок радянської відмови не отримати пропагандистського ляпаса. Коли ж Молотов згодом, у розмові з послом, зробив зацікавлений запит, з Берліна негайно прибула вказівка Шуленбургові дати згоду вести переговори на базі «плану Россо». Водночас Ріббентроп наполягав на своєму приїзді до Москви 20—21 серпня [25].

* * *

На цій основі й зав'язалися інтенсивні переговори. Берлін дедалі нервовіше наполягав на терміновому їх завершенні. Наближалася запланована дата нападу на Польщу, розв'язування війни, і Гітлеру будь-що треба було домогтися нейтралітету СРСР. 20 серпня він кинув на терези власний авторитет — звернувся до Сталіна з особистим посланням: «Я приймаю проект пакту про

ненапад, що його передав нам ваш міністр закордонних справ пан Молотов, але вважаю вкрай необхідним з'ясувати питання, пов'язані з ним, якомога швидше. Суть додаткового протоколу, бажаного урядові Радянського Союзу, я переконаний, може бути з'ясована у найкоротший час, якщо відповідальний німецький державний діяч зможе особисто прибути до Москви для переговорів».

Напруженість у відносинах між Німеччиною та Польщею дійшла крайньої межі, «щодня може вибухнути криза», — писав Гітлер, натякаючи на війну, котру він сам готовий був розпочати. «На мою думку, враховуючи наміри обох наших держав вступити у нові відносини між собою, бажано не гаяти часу. Тому я знову пропоную, щоб Ви прийняли мого міністра закордонних справ у вівторок, 22 серпня, або щонайпізніше в середу, 23 серпня» [26].

Поки не було відповіді, нацистський верховода був сам не свій. Його телеграма до Москви пішла з Берліна о 18.45. Ніч він перебував майже без сну. О третій годині ночі від посла Шуленбурга з Москви прибула «надтермінова» телеграма: послання фюрера, про яке посольство було попереджене заздалегідь, ще не надійшло. Апарат шифрування, зв'язку і розшифрування працював за своїми законами, і це доводило Гітлера до несамовитості. Він був би спокійний, коли б знав, що Англія й Франція вже завели у безвихідь московські переговори про взаємодопомогу. 21 серпня о 10.15 Ріббентроп, за його наказом, телеграфував послові, теж «надтерміново»: «Зробіть усе можливе, щоб гарантувати, що моя подорож відбудеться. Дата як у телеграмі фюрера». Шуленбург до Берліна, опівдні: «Я бачитиму Молотова сьогодні, о 15.00».

Відповідь Сталіна у Берліні одержали того ж дня, о 22.30. Вона була суха й лаконічна:

«Канцлеру Німеччини пану А. Гітлеру. Дякую за листа. Я сподіваюсь, що німецько-радянський пакт про ненапад принесе докорінний поворот на краще у політичних відносинах між нашими країнами. Народам наших країн потрібні мирні відносини. [...] Радянський уряд дав мені вказівку повідомити Вас, що він погоджується на приїзд пана фон Ріббентропа до Москви 23 серпня. Й. Сталін» [27].

22 серпня у виступі перед генералами Гітлер казав: «Увільнення Литвинова мало вирішальне значення. Для мене воно пролунало наче постріл з гармати, як ознака зміни ставлення у Москві до західних держав». Тепер він тріумфував: «Післязавтра Ріббентроп укладе пакт. Тепер

Польща в тому становищі, у яке я хотів її поставити». Радість успіху так його запаморочила, що він навіть збився з ліку — пакт мали укласти наступного дня. Польщу тоді загнала у кут й приречла на розгром не стільки диявольська спритність Гітлера, скільки самогубна політика її правителів, які відкидали співпрацю з Радянським Союзом.

* * *

23 серпня у Москві відбулися переговори Ріббентропа зі Сталіним і Молотовим. Того ж дня, пізно вночі, було підписано пакт про ненапад.

Пакт укладався на десять років із автоматичним продовженням на п'ять років, якщо жодна із сторін завчасно його не денонсує. У статті 1-й говорилося, що сторони «зобов'язуються утримуватися від усякого насильства, від усякої агресивної дії та усякого нападу» у відносинах між собою як окремо, так і спільно з іншими державами. Стаття 2-а зобов'язувала не підтримувати треті держави, які можуть напасти на одну із договірних сторін. Стаття 3-я передбачала консультації з питань, що становитимуть взаємний інтерес. Стаття 4-а забороняла участь у будь-яких комбінаціях держав проти якоїсь із сторін. Стаття 5-а зобов'язувала розв'язувати суперечки та конфлікти між сторонами виключно мирним шляхом [28].

З цього видно, що запропонований радянською стороною текст пакту був спрямований на те, щоб виключити будь-яку можливість гітлерівського нападу на нашу країну. Він і зараз може служити зразком договору для країн, які прагнуть уникнути збройного конфлікту між собою.

Та для Гітлера пакт був лише засобом вилучити Радянський Союз із спільності європейських країн на той час, поки вермахт мав воювати у Європі, створюючи передумови для наступного нападу на СРСР. Такого перебігу подій Сталін не передбачав, розраховуючи, що капіталістичні держави надовго загрузнуть у війні, взаємно знесиляться і вже не становитимуть небезпеки для Радянського Союзу.

Укладаючи пакт, Сталін був певен, що переграв усіх. Насправді він лише грав на руку Гітлерові. Завдяки пактові влітку 1940 року, у критичний момент війни в Європі, Гітлер зміг оголити східний кордон Німеччини, залишивши там тільки сім дивізій. Повна безпека зі сходу дала йому змогу майже усі сили вермахту кинути

на розгром англо-французької коаліції. Тільки це відкривало Гітлеру шлях на Схід. Тому, всупереч розрахункам і пізнішим запевненням Сталіна, пакт не відтягнув, а прискорив напад на СРСР.

* * *

Обидві сторони у переговорах про пакт виходили з неминучості близької війни між Німеччиною та Польщею. А це означало вихід нацистського рейху до кордонів СРСР. Постало питання про розмежування між ними.

Цьому було присвячено окремих територіальний протокол, складений та підписаний на додаток до пакту. Понад усе потребуючи пакту, нацисти ладні були на будь-які поступки. В інструкції про позицію у переговорах Гітлер уповноважив Ріббентропа «заявити про німецьку незацікавленість у територіях Південно-Східної Європи, якщо доведеться, аж до Константинополя й Проток»²⁹. Іншими словами, Гітлер ладен був віддати усе з того, що йому не належало, будши певним, що невдовзі, напавши на СРСР, усе забере.

До «Константинополя» справа, звісно, не дійшла. Проте територіальні поступки нацисти зробили великі.

У протоколі було записано, що в разі територіальних та політичних змін у Прибалтиці (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва) північний кордон Литви становитиме межу між сферами інтересів Німеччини та СРСР. Це означало, що Литва належатиме до німецької сфери, решта — до радянської. На території Польщі розмежування мало проходити по лінії річок Нарев, Вісла, Сан. На схід від неї опинилися Люблінське та половина Варшавського воєводства Польщі, разом з частиною Варшави. Стосовно Південно-Східної Європи, говорилося у протоколі, радянська сторона підкреслює свою зацікавленість у Бессарабії: німецька сторона заявила про свою цілковиту незацікавленість у цій території [30].

Пакт і протокол підписали Молотов і Ріббентроп. Лінія розмежування була позначена на карті. На фактурі карти поставили свої підписи Ріббентроп і Сталін.

* * *

24 серпня Ріббентроп повернувся літаком до Берліна. А наступного дня Молотов викликав до себе посла Шуленбурга і заявив йому, що лінія розмежування, прийнята поспіхом, потребує уточнення: до трьох річок має бути додана четверта — Піса. Отже, лінія набувала

такого вигляду: Піса — Нарев — Вісла — Сан. Німецька сторона погодилася на корекцію, яка віддавала радянській стороні район Білостока [31].

1 вересня Німеччина напала на Польщу, а вже 3 вересня Ріббентроп надіслав Шуленбургові до Москви надтермінову телеграму. В ній йшлося про швидкий розвиток воєнних операцій вермахту, який може призвести до вступу німецьких військ у радянську зону. Посол отримав вказівку поставити перед урядом СРСР питання про виступ радянських військ. Аналогічну телеграму Шуленбург отримав і 9 вересня. Питання про заяву уряду СРСР при вступі його військ на територію Польщі викликало гостру суперечку з німцями. Нацисти роздратовано, але без успіху, заперечували проти вживання слів про те, що вступ радянських військ має на меті захист життя й майна населення Західної України та Західної Білорусії. Проте тут Сталін не поступився, прагнучи виправдати свої дії перед громадськістю.

17 вересня, за наказом Радянського уряду, Червона Армія вступила у визвольний похід на територію Західної України та Західної Білорусії. Більшість їх населення вітала радянські війська, що врятували ці землі від фашистської навали, зробили можливим їх возз'єднання з УРСР та БРСР.

* * *

Зустрічне просування радянських та німецьких військ по польській території поставило на порядок денний спільну заяву обох урядів. 17 вересня посол Шуленбург прибув до Кремля і вручив Молотову проект німецько-радянського комюніке, одержаний з Берліна. В ньому говорилося: «З огляду на внутрішню неспроможність Польської держави та розпад нарізно національностей, що живуть на її колишній території, імперський уряд та уряд СРСР вважають за необхідне покласти край нестерпним політичним та економічним умовам, що створилися на цій території. Вони вважають своїм спільним завданням відновити мир і порядок у цих прикордонних сферах їхніх інтересів й встановити новий порядок шляхом утворення відповідних кордонів та життєспроможних економічних одиниць» [32].

Молотов сам такі питання не вирішував. Він заявив, що йому доведеться звернутися до Сталіна, і вдався до внутрішнього телефону. З'явився Сталін. Він схвалив ідею комюніке, але не погодився з німецьким проектом як «надто відвертим». Тут же він власноручно написав

новий текст. Сталінський проект було надіслано до Берліна. Опівдні наступного дня від Ріббентропа надійшла відповідь: «Ми погоджуємося з російською пропозицією». В німецькому проекті йшлося тільки про територіальні питання. Сталін зробив наголос на гармонії інтересів обох учасників пакту про ненапад:

«З метою запобігти будь-яких безпідставних чуток щодо завдань радянських та німецьких військ, які діють у Польщі, уряд СРСР і уряд Німеччини заявляють, що дії цих військ не мають будь-якої мети, котра йде у розрід інтересам Німеччини чи Радянського Союзу й суперечить духові та букві про ненапад, укладеного між Німеччиною та СРСР. Навпаки, завдання цих військ полягає в тому, щоб відновити у Польщі порядок та спокій, порушені розпадом польської держави, та допомогти населенню Польщі переупорядкувати умови свого державного існування» [33].

Це спільне комюніке передали радіостанції Москви та Берліна 18 вересня о 16.00 за місцевим часом. Того ж дня його надрукували вечірні берлінські газети. У Москві це було зроблено 19 вересня.

* * *

22 вересня радіостанції Москви та Берліна передали нове й набагато важливіше радянсько-німецьке комюніке: «Німецький уряд та уряд СРСР встановили між німецькою та радянською арміями демаркаційну лінію, котра проходить по річці Піса до її впадіння у річку Нарев, далі по річці Нарев до її впадіння у річку Буг, далі по річці Буг до її впадіння у річку Вісла, далі по річці Вісла до впадіння до неї річки Сан і далі по річці Сан до її верхів'я» [34]. У берлінському тексті Буг не згадується.

Для остаточного врегулювання питання про кордон між Німеччиною та СРСР Радянський уряд запропонував провести нові переговори у Москві. 23 вересня Ріббентроп дав згоду прибути до Москви на 1—2 дні для переговорів. Розгорнулася підготовка. 25 вересня німецький посол у Москві Шуленбург повідомив до Берліна:

«Сталін і Молотов запросили мене прибути до Кремля сьогодні о 20 годині. Сталін заявив таке: При остаточному врегулюванні польського питання треба уникнути усього, що в майбутньому могло б спричинити тертя між Німеччиною та Радянським Союзом. З цієї точки зору він вважає помилковим залишати незалежною решту Польщі. Ось що він запропонував: з території на схід

від демаркаційної лінії усе Люблінське воеводство, а також частина Варшавського воеводства, що сягає до річки Буг, мають бути додані до нашої частки. За це ми повинні відмовитися від нашої претензії на Литву. Сталін висунув цю пропозицію, як предмет для наступних переговорів з рейхміністром закордонних справ, і додав, що в разі нашої згоди Радянський Союз негайно візьметься за розв'язання проблеми Балтійських країн у відповідності з протоколом від 23 серпня і в цій справі розраховує на безумовну підтримку німецького уряду» [35].

* * *

Ріббентроп прибув до Москви 27 вересня. Наступного дня було підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордон. У його преамбулі говорилося, що «уряд СРСР та Німецький уряд після розпаду колишньої Польської держави вважають виключно своїм завданням відновити мир і порядок на цій території та забезпечити народам, які там живуть, мирне існування, відповідно до їх національних особливостей». Договір мав такий зміст:

Стаття 1: «Уряд СРСР та Німецький уряд встановлюють як кордон між взаємними державними інтересами на території колишньої Польської держави лінію, котру позначено на додаваній до цього карті й більш детально буде описано у додатковому протоколі». Стаття 2: «Обидві сторони визнають встановлений у статті 1 кордон взаємних державних інтересів остаточним й усунуть будь-яке втручання третіх країн у цю ухвалу». Стаття 3: «Необхідну державну перебудову на території, що лежить на захід від зазначеної у статті 1 лінії, провадить Німецький уряд, на території, що лежить на схід від цієї лінії,— уряд СРСР». Стаття 4: «Уряд СРСР та Німецький уряд розглядають вищенаведену перебудову як надійний фундамент для подальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами» [36].

Новий додатковий протокол і карта при ньому зафіксували другу корекцію лінії розмежування сфер державних інтересів СРСР та Німеччини у Східній Європі. Спеціалісти знали карту з підписами Сталіна й Ріббентропа. На Заході її було давно опубліковано. Фотографію саме цієї карти з могутнім сталінським розчерком довжиною 58 см побачили читачі «Літературной газети» у 1989 р. Розписувалися володарі Східної Європи, взаємно засвідчуючи «право» один одного чинити все, що

кожному з них заманеться, на відповідному боці від лінії розмежування.

Кордон на Бузі означав, що радянська сторона не претендує на території Варшавського та Люблінського воеводств, заселених поляками. За це Німеччина відмовлялася від Литви, яка переходила у сферу інтересів СРСР. Ці зміни умов документу від 23 серпня були зафіксовані в одному з трьох протоколів, що доповнили договір про дружбу і кордон. Другий із них зобов'язував кожну сторону придушувати будь-яку польську агітацію, спрямовану проти другої сторони. Третій протокол передбачав вільний перехід німецького населення з радянської зони у німецьку, а українців та білорусів — у зворотному напрямі.

* * *

Лінія річок Піса — Нарев — Буг — Вісла — Сан стала новим державним кордоном Радянського Союзу. Вона відмежовувала загалом українські та білоруські землі від польських. Винятками залишилися українська Холмщина, що лежала на захід від радянського кордону, та польська Білостоцька округа на схід від нього.

Новий радянський кордон майже цілком збігався з лінією східного кордону Польщі, рекомендованого комісією експертів Паризької мирної конференції 1919 р. та запропонованою британським міністром лордом Керзоном від імені Верховної ради союзників як лінія розмежування між польськими та радянськими військами у липні 1920 р.

Новий кордон мав складну політичну історію. 30 липня 1941 р., уже після нападу Гітлера на СРСР, Радянський уряд уклав з емігрантським урядом Польщі угоду про відновлення дипломатичних відносин та співробітництво. Перший пункт угоди проголошував: «1. Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 року стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу».

Почалася тривала й ускладнена багатьма факторами боротьба радянської дипломатії за визнання нового західного кордону СРСР, за міжнародно-правове визнання возз'єднання Західної України та Західної Білорусії з УРСР та БРСР. Зрештою, на Ялтинській конференції трьох держав у лютому 1945 р. уряди США і Англії підтвердили справедливість нового кордону, що базувався на принципі етнографічної приналежності території. Із

встановленням нової влади у Польщі змінилися її відносини з СРСР. 16 вересня 1945 р. між ними було укладено договір про державний кордон. За винятком двох незначних змін на користь Польщі, це був радянський кордон, утворений у 1939 р.

* * *

29 вересня, разом із договором про дружбу і кордон, у Москві й Берліні було опубліковано спільну заяву: «Після того, як Німецький уряд та уряд СРСР підписаним сьогодні договором остаточно врегулювали питання, що постали внаслідок розпаду Польської держави, й тим самим створили міцний фундамент для тривалого миру у Східній Європі, вони у взаємній згоді висловлюють переконання, що ліквідація нинішньої війни між Німеччиною, з одного боку, та Англією й Францією, з другого боку, відповідає інтересам усіх народів. Тому обидва уряди спрямовують свої спільні зусилля, в разі необхідності у згоді з іншими дружніми державами, щоб якомога швидше досягнути цієї мети. Якщо ж, однак, ці зусилля обох урядів залишаться марними, то таким чином буде встановлено факт, що Англія та Франція несуть відповідальність за продовження війни, причому в разі продовження війни уряди Німеччини й СРСР консультоватимуться один з одним про необхідні заходи» [37].

Цією заявою на західні держави покладалася відповідальність не лише за продовження, а й за початок війни.

Англія та Франція 3 вересня 1939 р. оголосили війну Німеччині після того, як вона відкинула їхню ультимативну вимогу припинити напад на Польщу та вести німецькі війська з її території. Военних дій Англія та Франція фактично не вели, намагаючись спершу надолужити своє відставання в озброєннях. Це дало Гітлеру змогу без перешкод розгромити Польщу. Жодних шансів у війні з Німеччиною західні держави без союзу з СРСР не мали. Цього тоді, мабуть, ще ніхто не розумів, крім одного Гітлера.

Для нього війна проти Польщі була передостаннім кроком до головної мети — нападу на Радянський Союз. Розгром Польщі забезпечив вермахтові плацдарм для нападу на кордоні СРСР. Останнім кроком мав стати розгром Франції — тільки він міг забезпечити тил вермахту перед походом на Схід.

Тому ніякого миру на заході до розгрому Франції Гітлер насправді не хотів. Проте саме він був ініціатором

спільної німецько-радянської декларації із закликом до миру. Ця демагогічна декларація принесла йому найбільший політичний успіх. Геббельсівська пропаганда завдяки Сталіну вперше отримала змогу з подобою на вірогідність втовкмачувати німцям, що націонал-соціалістська Німеччина веде оборонну і, отже, справедливу війну.

* * *

Сталінська «дружба» з Гітлером завдала величезної шкоди радянському народові в умовах, коли початок війни в Європі означав наближення фашистського нападу на СРСР.

За прямою вказівкою Сталіна, у відповідності з його розумінням потреб моменту, агресорами були проголошені Англія та Франція — бо вони розпочали війну з Німеччиною. Радянська пропаганда через усі засоби інформації розгорнула несамовиту кампанію проти «англо-французьких «паліїв» війни». Ця кампанія тривала до кінця — навіть 22 червня 1941 р., у день гітлерівського нападу на СРСР, радянські газети за інерцією ще вийшли з статтями, що викривали західних «паліїв війни», які не бажають миру з Німеччиною.

Беззастережна підтримка радянською стороною лицемірного берлінського заклику до «миру» дала наслідки, яких Гітлер навіть не міг сподіватися. Були повністю дезорієнтовані усі зарубіжні компартії. Щоб довести вірність Сталіна справі «дружби» з Гітлером, вони по лінії Комінтерну отримали директиву розгорнути боротьбу за припинення Францією й Англією війни проти Німеччини, за мир. Насправді, мир на заході, коли б він був можливий, означав би негайний напад Гітлера на СРСР.

Найактивніше мусили діяти французька та англійська компартії. Замість того, щоб мобілізувати народи своїх країн, усі їхні ресурси на війну проти фашистської Німеччини, комуністи у парламенті, пресі, усній агітації усіма засобами боролися тепер за негайне укладення миру. Перед усією громадськістю комуністи з волі Сталіна змушені були виступати в абсурдній ролі саботажників антигітлерівської війни. Це викликало репресії, підірвало авторитет і вплив компартій, виставляло їх як антипатріотичних маріонеток Москви, вносило глибокий розкол у робітничий клас саме тоді, коли обставини війни вимагали максимального згуртування, активізації усіх антифашистських сил.

* * *

Величезні, немислимі доти лиха, що її принесла народам Європи і найбільше радянському народові гітлерівська агресія, щоразу змушують людей повертатися думкою до передвоєнних подій: чому не вдалося відвернути війну?

Спогади про катастрофічні поразки 1941 р. мучать питанням: чому ворогові вдалося захопити Червону Армію зненацька, хіба не були відомі всьому світові агресивні заміри Гітлера?

Тепер маємо відповідь. У третьому номері журналу «Дружба народів» за 1988 р. відомий публіцист Е. Генрі опублікував свого листа до І. Еренбурга, написаного ще 1965 р. У листі говорилося: «Ви, як і усі ми, знаєте, що Сталін до кінця, до останньої хвилини сліпо вірив слову Гітлера, даному у радянсько-німецькому пакті про ненапад».

Справді, І. Еренбург у своїх мемуарах писав: «Сталін чомусь повірив у підпис Ріббентропа». Проте нічого більшого з цього приводу І. Еренбург не сказав, залишивши нас у деякій розгубленості. Бо в тих же мемуарах він визнав за Сталіним «державний розум», що у вік соціалізму не в'язався з довірливістю.

Не пішов в загальний ужиток здогад І. Еренбурга. Надто лаконічний був, невмотивований. Та не був забутий.

* * *

Перехопивши естафету, Е. Генрі зробив новий крок у з'ясуванні історичної загадки. Читаємо у газеті «Московские новости» за 18 травня 1988 р., як сказано у редакційній передмові, «ніби продовження його давнього листа до І. Еренбурга». Пише Е. Генрі:

«Та чи мав право Сталін вірити? Суть в цьому. Вся справа в цьому. Адже таким чином він фактично довірив біснுவатому фашистові всю долю, все майбутнє нашої країни...»

Звідки впливає, що Сталін довірився Гітлерові, цього Е. Генрі не пояснює, а правує далі:

«Тож чи виконав Гітлер пакт про ненапад? Чи найплідшим чином обдурив Сталіна й разом зі Сталіним весь Радянський Союз?»

Обдурив, Гітлер знущався зі Сталіна. Той до останнього дня свято вірив Гітлерові, навідріз відмовлявся вірити взагалі усім нашим друзям та уповноваженим за

рубежем, які з точними даними остерігали його про прискорені антирадянські приготування німецьких збройних сил...

Сталін — великий політик? Чи наївна дитина? А чи має право провідний політик думати і вирішувати як дитина? Коли так, то це прокляття для його країни».

Оце і є відповідь Е. Генрі на питання про те, чому Гітлерові вдалося зненацька напасти на СРСР. Обґрунтувати свою дивовижну ідею про дитячу наївність Сталіна у політиці публіцист навіть не вважає за потрібне.

Та послухаємо самого Сталіна. Він теж має що сказати у цій розмові про минуле.

* * *

«Можуть запитати: як могло статися, що Радянський уряд пішов на укладення пакту про ненапад з такими підступними людьми й катами, як Гітлер і Ріббентроп? Чи не було тут припущено з боку Радянського уряду помилки? Звичайно, ні! Пакт про ненапад є пакт про мир між двома державами. Саме такий пакт запропонувала нам Німеччина в 1939 р. Чи міг Радянський уряд відмовитися від такої пропозиції? Я гадаю, що жодна миролюбна держава не може відмовитися від мирної угоди з сусідньою державою, якщо на чолі цієї держави стоять навіть кати і людожери, як Гітлер і Ріббентроп. І це, звичайно, за однієї неодмінної умови — якщо мирна угода не зачіпає ні прямо, ні посередньо територіальної цілісності, незалежності й честі миролюбної держави. Як відомо, пакт про ненапад між Німеччиною і СРСР є саме таким пактом» [38].

Це — з першого звернення Сталіна до народу, на яке він спромігся лише 3 липня 1941 р. після тяжкої розгубленості та нервових вибухів. Зовні — виклад фактів, насправді — вправний маневр для зняття з себе вини за небувалий прорахунок. Підміна поняття шляхом поступового переходу: пакт про ненапад — пакт про мир — мирна угода. При укладенні пакту Гітлер сам йшов на будь-які територіальні поступки, не було й мови про якісь поступки з нашого боку. Сталін же виставив це як досягнення. Щезла суть справи — катастрофічний для Радянського Союзу провал сталінської політики, пов'язаної з пактом. Як завжди, коли доводилося говорити про щось, що мало в основі його власні прорахунки, Сталін майстерно переводив мову в іншу площину.

ну. Виходило так: без зробленого було б незрівнянно гірше, отже, те, що сталося — великий успіх.

Далі — більше: «Що виграли ми, уклавши з Німеччиною пакт про ненапад? Ми забезпечили нашій країні мир протягом півтора року і можливість підготувати свої сили для відсічі, коли б фашистська Німеччина ризикнула напасти на нашу країну всупереч пактові. Це певний виграш для нас і програш для фашистської Німеччини».

Ми бачили, як Гітлер у 1939 р. найбільше прагнув укласти пакт і уникнути війни з Радянським Союзом. Отже, тоді війна нам не загрожувала. Але після розгрому Франції німецький фашизм, не втративши жодного дня на будь-яку непередбачену затримку, крім Балканської кампанії, максималним темпом завершував підготовку до нападу на СРСР. Пакт про ненапад забезпечив якнайшвидше здійснення агресивних задумів Гітлера й ні на мить не загальмував нападу. Отже, всупереч вигадці Сталіна, жодного виграшу пакт нам не дав і тільки прискорив гітлерівську агресію проти СРСР. Ще й нині у літературі живуть сталінські твердження, начебто пакт врятував нас від війни у 1939 р. Сліпе їх повторення свідчить лише про нерозуміння суті, незнання фактів.

«Що виграла й що програла фашистська Німеччина, віроломно розірвавши пакт і вчинивши напад на СРСР? Вона домоглася цим деякого виграшного становища для своїх військ протягом короткого строку, але вона програла політично, викривши себе в очах усього світу як кривавий агресор» [39].

Наче хтось у цілому світі мав сумнів — чи агресор Гітлер. У Сталіна явно бракувало аргументів на виправдання своєї політики.

Того ж дня, коли Сталін промовляв по радіо, 3 липня 1941 р., начальник генштабу гітлерівської армії генерал Гальдер записав у службовому щоденнику: «Не буде перебільшенням сказати, що кампанію проти Росії виграно протягом 14 днів» [40]. Він ще не зрозумів, той Гальдер, що війна лише починалася. Але Сталін, мабуть, уже почав розуміти, які страшні наслідки для Червоної Армії та всього Радянського Союзу мало те, що він дав змогу Гітлеру зробити напад несподіваним.

«Але причиною тут було не те, що він «свято вірив Гітлеру», як це ввижається публіцистам, — Сталін нікому не вірив, а Гітлерові найменше, — і не його «наївність», а щось зовсім інше.

* * *

«Пакт з Гітлером був найбільш, по суті, злочинним прорахунком Сталіна, що поставив у 1941 році та декілька разів згодом під загрозу саме існування СРСР». Такий остаточний висновок оголошує Е. Генрі. Але прорахунок не буває ані праведним, ані злочинним, бо помилка не може бути навмисною.

Не про захист людомора Сталіна йдеться. Про виважений підхід до вузлових й болючих питань нашої історії. А в даному разі — особливо, бо завжди, коли згадуємо про роль Сталіна в нашому минулому, постає питання питань: яким шляхом треба йти, щоб лихоліття сталінщини ніколи не повторилися.

І тут самих лише заклинань мало. Легковажний підхід, продемонстрований публіцистом, тільки компрометує справу розвінчання того, що ми соромливо називаємо «культу особи» і що насправді було по-звірячому жорстокою самодержавною диктатурою Сталіна. Такий підхід водночас позбавляє змоги використати досвід минулого як науку на майбутнє. Бо коли вся справа в прорахунках, в особистій наївності якогось вождя, то разом з її носієм зникають у минулому і проблеми.

Ми ж опинилися в зовсім іншому становищі: усі наші нинішні проблеми і наша нездатність подолати їх зв'язані з наслідками та пережитками сталінщини. З нашим нерозумінням того, що поки не позбудемося цих пережитків, ми й кроку не зробимо з того безнадійного тупика, у який завела країну адмінкомандна система.

Необхідний елемент усякої перебудови — дослідження механізму помилок. Значення історичного досвіду тут просто не оцінимо. Бо там, де публіцист може бачити тільки особисті помилки Сталіна, зокрема напередодні гітлерівського нападу на СРСР, історик мусить аналізувати закони функціонування механізму влади, мати наоці тодішню систему керівництва країною, її обороною.

* * *

Бурмочучи легенду про Сталіна — рятівника країни у війні, сталіністи забувають чи замовчують, що спів-автором, коли не автором цієї легенди був сам «найбільший полководець усіх часів і народів», а перемагати Радянський Союз почав тільки в 1943 р., після втрати половини своїх сил. Яку ж нищівну відсіч СРСР міг дати гітлерівській Німеччині вже у 1941 р. усіма своїми силами, коли б Червона Армія була не підірвана сталін-

ськими репресіями, а добре навчена до війни, коли б ворожий напад не був для неї несподіваним...

Не розглядатимемо тут стан готовності Червоної Армії. Спинімося на причинах, які дозволили ворогові захопити її зненацька.

І тут треба відразу наголосити: головною і вирішальною причиною була тоталітарна система, зосередження усієї повноти найвищої державної влади у руках однієї особи. Сталін один приймав найважливіші рішення. Із спогадів Хрущова відомо, наприклад, що колосального значення питання про пакт з Німеччиною навіть на Політбюро не обговорювалося. Знали про нього лише Сталін і Молотов, який діяв за вказівками вождя.

Політичний курс держави визначався тільки Сталіним, якому ніхто не наважувався заперечувати. Народ зацікавився, преса задушила цензура. Про якийсь громадський обговорення зовнішньої політики СРСР, інакше як з позиції побожного схвалення, не могло бути й мови.

14 червня 1941 р. ТАРС за вказівкою Сталіна опублікував офіційну заяву. В ній спростовувалися закордонні чутки про близьку війну і запевнялося, що Німеччина, як і СРСР, сумлінно дотримується пакту про ненапад. Один дипломат, як згодом розповів у своїх мемуарах І. Еренбург, висловив думку: не минути нам війни з німцями. Арешт. Суд. Вирок — п'ять років ув'язнення. 22 червня почалася війна, і людину випустили? Якби ж то... Суд відбувся аж у вересні 1941 р., коли німці вже лагодилися брати Москву. Абсурд? Ні, режим необмеженої деспотії. Заговоривши про безпеку країни, людина негайно стала жертвою сталінського терору. Висловити власну думку в часи сталінщини було так само небезпечно, як табірному в'язню зробити із шеренги крок у бік. «Славні чекісти» відкривали огонь без попередження.

Тому при аналізі причин сталінських прорахунків, за які народи заплатили мільйонами жертв, треба пам'ятати про умови, які унеможлилювали корекцію помилок диктатора. Тоді ми й побачимо, що катастрофа 1941 р. зумовлена зовсім не довірливістю Сталіна, а була законним наслідком функціонування більшовицької антинародної адмінкомандної системи влади.

І це мусить стати її остаточним вирокком.

* * *

У березні 1941 р. Сталін ухвалив програму формування 20 механізованих корпусів. Усього Червона Армія повинна була мати близько 32 тис. танків у складі

мехкорпусів та інших з'єднань. На той час вже було сформовано 9 мехкорпусів. За штатом кожний мехкорпус мав тисячу танків. Не всі вони були повністю укомплектовані, хоч армія мала понад двадцять тисяч танків,— було багато застарілих і несправних машин. На початок війни нараховувалося понад 1,8 тис. нових танків — середніх Т-34 та важких КВ, яким не було рівних у світі. Ворог кинув проти СРСР 4,3 тис. легких і середніх танків. Важких вермахт ще не мав.

Усі механізовані корпуси були дислоковані у районах, що прилягали до кордону з Німеччиною, яка після розгрому Франції та інших держав стала єдиною воєнною силою на захід від СРСР. Отже, дислоковано проти Гітлера.

Такі факти можна множити й множити. Про що свідчили вони за умов існування пакту про ненапад?

Про абсолютну недовіру Сталіна до Гітлера.

* * *

Але чому ж Гітлеру, коли Сталін йому не вірив, вдалося заскочити Сталіна зненацька, і фашистський напад виявився несподіваним?

Для цього треба з'ясувати сталінську оцінку стратегічної ситуації в Європі й прогноз її розвитку після розгрому Франції у 1940—1941 рр.

Несподівано швидка поразка франко-англійської коаліції створила докорінно нову, вкрай не вигідну й небезпечну для Радянського Союзу ситуацію. Досі супротивні сторони в Європі зв'язували одна одну. Тепер гітлерівська Німеччина не мала більше противників на континенті. Величезна фашистська армія вивільнилася для нових актів агресії.

Було ясно, що гітлерівська Німеччина становить велику загрозу для Радянського Союзу. Тому вживалися описані вище запобіжні заходи. Водночас було відомо, що в «Майн кампф» Гітлер піддав нещадній критиці кайзерівський уряд, який вів війну на два фронти у 1914—1918 рр. і через це зазнав поразки.

На Заході після розгрому Франції британська армія евакуювалася, кинувши на континенті усе озброєння. У липні 1940 р. Гітлер запропонував Англії мир, яка пропозицію відкинула і продовжувала воювати. У серпні 1940 р. Німеччина розпочала повітряний наступ на Англію, щоб бомбами змусити її до капітуляції або прокласти шлях для десанту на Британські острови. Підготовка вторгнення йшла повним ходом. З цього випливав

логічний висновок: поки Гітлер не впорається з Англією, безпосередньої загрози нападу на СРСР немає. «Обидві сторони на Заході загрузли у війні, тому ми можемо спокійно займатися своїми справами», — так орієнтував наркома Військово-Морських Сил СРСР М. Г. Кузнецова член Політбюро А. О. Жданов наприкінці 1940 р. [51].

На той час члени Політбюро могли говорити про зовнішню політику тільки почуте від Сталіна. Відхиленню не припускалося навіть в інтонації. Тому з абсолютною певністю можна твердити, що офіційно сказані слова Жданова передавали погляди Сталіна.

У лютому 1941 р., пише у своїх спогадах Кузнецов, він мав ще одну розмову з Ждановим з приводу міжнародного становища. «Андрій Олександрович висловив думку, що Німеччина неспроможна воювати на два фронти. Він розцінював порушення нашого повітряного простору й стягування німецьких сил до кордону скоріш як запобіжні заходи з боку Гітлера або як засіб психологічного тиску на нас, не більш» [42].

Ще раз повторимо, що Жданов міг висловити тільки ту оцінку ситуації, яка належала Сталіну. Відповідно до цих поглядів Сталін вважав непотрібним переводити економіку на воєнні рейки, щоб прискорити переозброєння Червоної Армії, яке розгорнулося після невдач у фінській війні та під впливом ефективних дій гітлерівського вермахту в Європі.

Сталін був певен, що точно оцінює ситуацію: Німеччина не може виступити проти СРСР до завершення війни з Англією. Та це зовсім не означало, що під впливом пакту він повірив у відмову Гітлера від намірів розв'язати війну проти Радянського Союзу взагалі. Більш того, є дані, що Сталін був переконаний у неминучості радянсько-німецької війни. Ось свідчення маршала Г. К. Жукова, який у січні 1941 р. став начальником Генерального штабу Червоної Армії: «Й. В. Сталін був переконаний, що гітлерівці у війні з Радянським Союзом прагнуть насамперед оволодіти Україною, Донецьким басейном, щоб позбавити нашу країну найважливіших економічних районів та захопити український хліб, донецьке вугілля, а потім і кавказьку нафту. При розгляді оперативного плану навесні 1941 року Й. В. Сталін казав: «Без цих найважливіших життєвих ресурсів фашистська Німеччина не зможе вести тривалу й велику війну» [43].

* * *

Отже, про довір'я Сталіна до Гітлера після укладення пакту говорити не доводиться. Він пішов на пакт з розрахунком дати змогу капіталістам перегризати горлянки один одному. Після початку війни у Західній Європі він ще більше повірив у непомильність своїх суджень, і його погляди стали сліпою вірою усіх його підлеглих.

З позиції елементарної логіки, Сталін мав певну підставу вважати, що Гітлер не зважиться відкрити новий фронт на Сході, поки не впорається з Англією. Та у Гітлера була своя логіка: через важкоприступність Британських островів війна з Англією, за якою бовваніє Америка, може тривати невизначено довго; поки могутня німецька сухопутна воєнна машина стоятиме без руху — Радянський Союз надто посилиться; отже, треба швидко розбити Радянський Союз, а вже тоді цілком зосередитися проти Англії і, можливо, проти Америки.

Тому директива Гітлера про напад на Радянський Союз, підписана 18 грудня 1940 р., починалася так: «Німецькі збройні сили повинні бути готові ще до закінчення війни проти Англії розбити Радянську Росію в одному швидкому поході (випадок «Барбаросса»)» [44].

Отже, фатальна помилка Сталіна полягала в неохитному переконанні: доки Англія стоїть — війни не буде. Звідси цілковита несподіваність для нього гітлерівського нападу 22 червня 1941 р.

* * *

З цієї катастрофічної помилки Сталіна впливала друга: переконання, що на дії Гітлера можна впливати власною поведінкою, тобто якщо радянська сторона виявлятиме найбільш дружнє ставлення до Німеччини, то це гальмуватиме можливі антирадянські дії фашистської сторони.

Насправді ж дії Гітлера визначалися тільки його власними планами і можливостями їх здійснення. Конкретно, момент нападу на Радянський Союз було призначено Гітлером на якомога зручний для нього час. Це значить: як би холодно, навіть жорстко не поводи́ла себе радянська сторона — це не змінило б ні на один день гітлерівського графіка; його міг поламати лише наш наступ, про що, звичайно, не було й мови.

Сталін цього не розумів. Виходячи зі своєї оцінки ситуації, він був переконаний: Гітлер ще не хоче війни з

Радянським Союзом і не розпочне її ближчим часом, якщо його не штовхнути необережно на такий крок. З цього впливало переконання, що саме він, Сталін, володіє становищем, тобто воно цілком залежить від його дій. Тому він не дозволяв нашим військовим вживати близько кордону будь-яких запобіжних заходів оборони від можливого нападу, боючись спровокувати війну. Тим самим Сталін несамохіть створив Гітлерові ідеальні умови для нападу.

Переконання Сталіна, що він правильно розуміє наміри Гітлера, спиралися на той незаперечний факт, що до самого нападу на СРСР нацистський фіюер роками діяв у повній відповідності зі стратегічним задумом, викладеним у «Майн кампф». Тому навіть тоді, коли війна почалася і ворог вже вдерся на радянську землю, Сталін ще якийсь час схильний був вважати, що то самочинно діють німецькі генерали, але не Гітлер. Це свідчить не тільки про несприйняття реальності, яка не вкладалася у власну вигадану сталінську схему, а й про глибоке нерозуміння взаємин між Гітлером та німецькими генералами. Гітлер був не тільки політичним керівником, а й верховним головнокомандуючим збройних сил. Німецькі генерали не могли дозволити собі жодної самодіяльності, як у всякій дисциплінованій армії.

* * *

«Хіба розібратися в таємній стратегії Гітлера було так неймовірно важко?» — зверхньо запитує публіцист.

Через півстоліття — неважко. Розгром гітлеризму відкрив усю вцілілу німецьку таємну документацію. Деякі історики та публіцисти, знаючи тепер колишні секрети ворога, на цьому втрачають рівновагу. Вони дозволяють собі ставати у позу зверхності до діячів минулого, які, бачте, не знали того, що тепер усім відоме. Не розуміючи, що судити треба тільки на базі тієї ж інформації, що була доступна у момент подій, такі історики та публіцисти ладні навіть вважати себе розумнішими, ніж колишні учасники історичної драми.

Інформацію про таємну стратегію Гітлера повинна була давати розвідка. Помилки Сталіна свідчать, що у найнебезпечніший період перед гітлерівським нападом він не отримував висновків розвідорганів, достатньо переконливих, щоб змусити його змінити неправильне розуміння ситуації. Але ж, заперечать знавці літератури й кіно, навесні 1941 р. надходило багато сигналів, які свідчили

про близькість нападу. В тому то й справа, що тільки після гітлерівського нападу стало ясно, що ті сигнали були правильні. Ми забуваємо, що до початку нападу надходили й сигнали протилежного характеру — зумисна й продумана дезінформація з боку ворога. Завдання розвідки в тому й полягало, щоб розібратися у какофонії сигналів, видати правильний висновок. Саме це й не було зроблено.

* * *

Всупереч рекламному телесеріалові, штірліців — власних агентів, насаджених у механізми вищих ешелонів нацистської влади та верховного командування, — насправді не було й бути не могло. Хоча б просто в силу короткотривалості нацистської влади. Не вдалося нашій розвідці знайти й високопоставлених інформаторів-аборигенів, які б постачали інформацію регулярно і з самих центрів нацистської влади. Тут не зуміли навіть використати найсприятливішу обставину — наявність багатьох людей у німецькому вищому командуванні, які гостро негативно ставилися до Гітлера та його коричневої партійної банди. Професійний клас російської розвідки, яка перед першою світовою війною зуміла зробити своїм агентом самого шефа австро-угорської контррозвідки, міг тоді тільки наснитися. Було декілька успішно діючих агентів, які збирали випадкову, іноді стратегічно важливу інформацію, зокрема відомий Р. Зорге.

Але розвідка — це не лише агенти. Робота розвідки складалася з трьох елементів: добування інформації — передавання інформації — оцінка інформації. Першу функцію здійснювали агенти, другу — зв'язківці, третю — центр. Він збирав усі потоки інформації, аналізував та оцінював її вірогідність і значення, подавав свої висновки Сталіну.

Так от, центр був найслабкішою ланкою радянської розвідки. Він зумів не побачити загрозу близького нападу Гітлера на нашу країну. Не через відсутність інформації — якраз її було дуже багато, а тому, що керівництво центру не наслідувалося відійти від вказівок Сталіна про те, що Гітлер не може і не буде воювати проти СРСР, доки не впорається з Англією. Не наслідувалося вірити інформації, що суперечила поглядам вождя, і твердо висловити думку про наближення війни. Це означає, що розвідка працювала погано.

Навесні 1941 р. у своїх доповідях Сталіну центр перекреслював усю нелегку й небезпечну роботу оператив-

них ланок розвідки, що добували правильну інформацію про наближення війни. Несподіваність ворожого нападу засвідчила найганебніший провал радянських розвідорганів. Саме цей провал, як ніщо інше, ілюструє згубність сталінської командно-репресивної організації влади для оборони країни.

* * *

У Радянському Союзі було насправді дві незалежні одна від одної розвідувальні організації. Кожна з них мала свій власний центр, і сказане вище стосується обох. Першим з них було Головне розвідувальне управління Генерального штабу Червоної Армії (ГРУ). Другим було аналогічне управління наркомату державної безпеки. Сталін, таким чином, отримувал інформацію з двох розвідцентрів, що конкурували між собою. Така система мала вищу надійність, бо давала змогу в разі потреби перевірити дані однієї розвідки засобами другої.

Про загрозу нападу гітлерівської Німеччини сигналізували в унісон агенти обох організацій.

За даними військової розвідки, на 4 квітня 1941 р. поблизу радянського кордону було зосереджено 72—73 німецько-фашистські дивізії, на 5 травня — до 107 дивізій, на 1 червня — до 120 дивізій. Для порівняння: у травні — червні 1940 р. їх було тільки сім. Тенденція зростання воєнної загрози була очевидною. В агентурних повідомленнях йшлося і про плани фашистського командування.

20 березня 1941 р., розповідає у своїх спогадах маршал Г. К. Жуков, начальник ГРУ генерал П. І. Голиков подав Сталіну доповідь, яка містила в собі винятково важливу розвідінформацію про угруповання німецько-фашистських військ, напрями їх ударів, орієнтовні строки початку агресії проти Радянського Союзу.

Заслугує на увагу, зазначалося у доповіді, повідомлення про створення для наступу на СРСР трьох армійських груп. 1-а наступатиме «на Петроград», 2-а у напрямі Москви, 3-я — на Київ. За даними на лютий 1941 р., орієнтований початок наступу на СРСР — 20 травня. Від військового аташе у Берліні, говорилося в доповіді, надійшло повідомлення, що «початок воєнних дій проти СРСР слід чекати між 15 травня та 15 червня 1941 р.».

Однак висновки Голикова, зроблені на основі цієї інформації, перекреслювали все її значення:

«1. На основі всіх наведених вище висловлювань та можливих варіантів дій навесні цього року вважаю, що найбільш можливим строком початку дій проти СРСР буде момент після перемоги над Англією або після укладення з нею почетного для Німеччини миру.

2. Чутки й документи, що говорять про неминучість навесні цього року війни проти СРСР, необхідно розцінювати як дезінформацію, що походить від англійської і навіть, можливо, німецької розвідки» [45].

6 травня нарком військово-морського флоту надіслав Сталіну доповідну записку. Від радянського морського аташе в Берліні, говорилося в ній, одержано повідомлення, що на середину травня Німеччина готує вторгнення в СРСР. Однак від себе Кузнецов додавав: «Вважаю, що відомості є фальшивими і спеціально спрямовані по цьому руслу з тим, щоб перевірити, як на це реагуватиме СРСР» [46].

* * *

Розвідцентром держбезпеки найважливішу за весь час інформацію було одержано з Берліна ввечері 16 червня відразу від двох німецьких підпільних груп. Її негайно надіслали Сталіну та Молотову:

«Усі військові заходи Німеччини по підготовці збройного виступу проти СРСР повністю виконано, й удару можна чекати у будь-який час». Далі повідомлялося, що німецькі літаки, головним чином винищувачі, розміщені в Угорщині, яка братиме участь у воєнних діях на боці Німеччини. Переповідався наказ німецькій авіації з переліком цілей для бомбардування на радянській території.

Наступного ж дня Сталін викликав наркома держбезпеки Меркулова, який перед тим був послом у Німеччині, та генерал-лейтенанта Фітина, начальника розвідки того ж відомства. За словами останнього, Сталін звелів доповісти про німців, від яких надійшла таємна інформація. Після того Фітин почув: «От що, начальнику розвідки. Нема німців, крім Вільгельма Піка, яким можна вірити. Ясно?». Вичерпно сформулювавши позицію, Сталін додав: «Йдіть, все уточніть, ще раз перевірте ці відомості й доповісте мені».

Перевірку зробила 22 червня війна. Тим часом Берія, що був головною персоною у справах розвідки разом із держбезпекою, злякався, що рапорт Фітина міг спричинити гнів Сталіна, і 21 червня подав вождеві доповідну записку:

«Я знов наполягаю на відкликанні та покаранні нашого посла у Берліні Деканозова, котрий як і раніше бомбардує мене «дезою» [дезінформацією.— В. К.] про нібито підготовлений Гітлером напад на СРСР. Він повідомив, що цей «напад» розпочнеться завтра... Те ж саме повідомив радіограмою й генерал-майор В. І. Тупиков, військовий аташе у Берліні. Цей тупий генерал твердить, посилаючись на свою агентуру, що три групи армій вермахту наступатимуть на Москву, Ленінград та Київ. Він зухвало вимагає, щоб ми забезпечили цих брехунів рацією...»

Начальник розвідуправління, де ще нещодавно діяла банда Берзіна, генерал-лейтенант П. І. Голиков, скаржиться на Деканозова та на свого підполковника Новобранця, який також бреше, нібито Гітлер зосередив 170 дивізій проти нас на нашому західному кордоні...

Але я й мої люди, Йосифе Віссаріоновичу, твердо пам'ятаємо Вашу мудру настанову: у 1941 р. Гітлер на нас не нападе!» [47].

В оригіналі написано: «Ваше мудрое предначертание». Виходило, що волю нашого вождя виконуватиме й німецький фюрер. На улещуванні свого кровожерного шефа Берія й зробив свою катівську кар'єру. І безпека країни залежала від цих двох.

Окрема беріївська тека містить різні донесення про близький напад Німеччини на СРСР. Тут же — загальна резолюція: «Останнім часом багато працівників піддаються на зухвалі провокації та сіють паніку. Секретних співробітників за систематичну дезінформацію стерти на табірну порохняву як підсобників міжнародних провокаторів, котрі хочуть посварити нас з Німеччиною». Підписано: «Л. Берія, 21 червня 1941 року».

* * *

Отже, чи свідомо — з холуйської запопадливості, чи несвідомо — під гіпнозом сталінського авторитету, у центрі висновки з розвідінформації неминуче підганялися під погляди диктатора. При конфлікті керівних поглядів із реальністю остання повністю ігнорувалася. Формувалась система політичних галюцинацій, яка катастрофічно перекручувала картину реального світу.

Такий був неминучий наслідок функціонування створеної і доведеної Сталіним до абсолюту антинародної тоталітарної системи та адмінкомандної структури

влади. Така система неспроможна коригувати неминучі помилки керівництва, вона їх тільки підсилює. Зрештою, вона доходить до свого логічного торжества, коли на будь-якому щаблі для підлеглого важливо тільки одне — догодити начальству незалежно від наслідків такої праці для народу, для країни.

Наслідки відомі.

* * *

Описані події мали величезне історичне значення. Які висновки випливають із досвіду цих подій у світлі того, що трапилося далі? Як оцінити пакт Сталіна з Гітлером?

1) На шлях угоди з Гітлером Сталіна штовхнули Мюнхен, ухильна позиція Англії, відмова Польщі від взаємодопомоги з СРСР проти гітлерівської агресії, але найбільше — його власне прагнення перехитрувати усіх. Проте насправді, спокушений територіальними поступками, Сталін потрапив у пастку, поставлену Гітлером.

2) Уклавши пакт, Гітлер роз'єднав своїх ворогів. Це катастрофічно погіршило стратегічне становище західних держав й тим самим — Радянського Союзу, створило вермахтові ідеальні умови для війни на заході, а згодом на сході. Наскільки пакт був вигідний для Гітлера, настільки ж він був невигідний для Радянського Союзу.

3) Тому пакт був колосальною стратегічною помилкою Сталіна. Укладений в умовах, коли для СРСР не було будь-якої безпосередньої загрози війни, пакт дав змогу Гітлеру блискавично розгромити Францію й тим самим не тільки зробив неминучим, а й наблизив напад Німеччини на Радянський Союз.

4) Із «Майн кампф» було відомо, що Гітлер перед найбільш жаданим для нього походом на СРСР має намір будь-що розгромити Францію. Та Сталін розраховував, що війна між капіталістами на заході триватиме довго, до взаємного виснаження сторін. Він не розумів, наскільки Франція слабша за Німеччину, і при всьому своєму цинізмі не збагнув, що найвигідніше було без пакту і ризику стояти осторонь на позиції нейтралітету, скловуючи половину вермахту. Нагадаємо: нейтралітет СРСР і розмежування інтересів від Балтики до Чорного моря становили суть перших німецьких пропозицій, зроблених 26 липня та 2 серпня. З усіх варіантів дій Сталін вибрав найгірший. Народові за нього довелося заплатити найдорожчу ціну.

5) Без пакту Радянський Союз зміг би вступити у неминучу війну за власним вибором моменту — щоб спільно з Францією й Англією знищити фашизм. І воювати тоді довелося б на чужій території, справді «малою кров'ю, могутнім ударом». Пакт призвів до ізоляції СРСР, залишив його на континенті один на один із Німеччиною та її союзниками, як того й хотів Гітлер. Через пакт Сталін не дозволив собі навіть скористатися територіальними надбаннями для широкого будівництва прикордонних укріплень.

6) Політична змова з Гітлером про поділ Східної Європи на сфери впливу, що супроводжувала пакт, особливо сталінський договір про «дружбу» з фашистською Німеччиною, наклали незмивну пляму на радянську зовнішню політику. Проте пакт не прискорив другої світової війни. Гітлер розв'язав війну за власним графіком, складеним за п'ять місяців до її початку.

7) Щоб виправдати свій катастрофічний прорахунок, Сталін вигидав, що пакт нібито врятував СРСР від війни у 1939 р., що західні держави — в тому числі ризикувальська Америка! — штовхали Гітлера на агресію проти Радянського Союзу. Навіть вступ Англії й Франції у війну пояснювався прагненням Заходу... змусити Гітлера воювати проти СРСР. З другого боку, такими ж абсурдними були західні звинувачення, що Радянський Союз, уклавши пакт, дозволив Гітлеру розпочати війну. Усі ці взаємні звинувачення з арсеналу холодної війни не такі вже й безвинні, бо найголовніший висновок з історії пакту полягає в тому, що роз'єднаність та взаємна недовіра демократичних держав Заходу і Радянського Союзу мали й матимуть згубні наслідки для Європи та всього світу.

8) Несподіваність гітлерівського нападу на СРСР сама по собі не була пов'язана з пактом. Її зумовила помилкова оцінка міжнародної ситуації Сталіном, його не розуміння стратегії Гітлера у 1940—1941 рр. Вкрай негативну роль відіграло керівництво радянської розвідки. Правильну агентурну інформацію про підготовку нападу розвідцентр у своїх доповідях Сталіну, відповідно до його поглядів і всупереч фактам, незмінно трактував як дезінформацію. Він інформував про все, але свої висновки завжди припасовував до поглядів Сталіна, хоч би якими неправильними вони не були. Тим самим керівництво радянської розвідки продемонструвало кричущу непрофесійність, безпринципність і злочинну безвідповідальність. Загалом раптовість гітлерівського

нападу на СРСР означала цілковитий провал радянської розвідки.

9) Катастрофа 1941 р., трагічні поразки Червоної Армії, які поставили Радянський Союз на край загибелі, були закономірним результатом антидемократичної організації суспільства — надцентралізації влади, відсутності гласності й свободи слова, придушення будь-якої несанкціонованої ініціативи, позбавлення громадськості усякого впливу на політику, що визначала життя та долю народу і країни. Через помилки Сталіна і органічні вади створеної ним системи радянському народові довелося віддати у війні десятки мільйонів зайвих жертв для порятунку Батьківщини. Трагічний досвід сталінської політики і подій 1941 р. стоїть в історії найвагомим аргументом на користь демократичної перебудови.

Література: [1.] *Hitler A.* — *Mein Kampf.* — München, 1939. — S. 152—154, 741, 767; [2.] *Там же.* — С. 728—732, 735, 736, 740—742; [3.] *Там же.* — С. 741, 754; [4.] *Правда.* — 1939. — 11 марта; [5.] *Davies Y.* *Mission to Moscow.* — New York, 1941. — P. 437; [6.] *Правда.* — 1939. — 11 марта; [7.] *Davies Y.* *Mission to Moscow.* — P. 437; [8.] *Feiling K.* *The life of Neville Chamberlain.* — London, 1950. — P. 603; [9.] СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 г. — август 1939 г.): Документы и материалы. — М., 1971. — С. 284; [10.] *Der Nürnberger Prozess. Angewählt und eingeleitet von P. A. Steiniger.* Bd. II. — Berlin, 1957. — S. 158 [11.] СССР в борьбе за мир... — С. 286; [12.] *Ranschning H.* *Gespräche mit Hitler.* — Zürich, 1940. — S. 115; [13.] СССР в борьбе за мир... — С. 568; [14.] *Там же.* — С. 572; [15.] *Department of State publication 3023.* — Washington, 1948. — P. 2. [16.] *Там же.* — С. 3; [17.] *Там же.*; [18.] *Там же.* — С. 8; [19.] *Там же.* — С. 32—36; [20.] *Там же.* С. 41; [21.] *Там же.* — С. 48; [22.] *Documents on German foreign policy. 1918—1945. Series D (DGFP).* — Vol. 7. — Washington, 1956. — P. 64; [23.] *Там же.* — С. 76—77; [24.] *Там же.* — С. 64; [25.] *Там же.* — С. 76—77; 84—85; [26.] *Там же.* — С. 157; [27.] *Там же.* — С. 168; [28.] *Правда.* — 1939. — 24 авг.; [29.] *DGFP.* — Washington, 1954. — Vol. 10. — P. 10; [30.] *Ibid.* — Vol. 7. — P. 246—247; [31.] *Там же.* — С. 295; [32.] *DGFP.* — Washington, 1954. — Vol. 8. — P. 96; [33.] *Там же.* — С. 97; *Правда.* — 1939. — 19 сент.; [34.] *Правда.* — 1939. — 23 сент.; [35.] *DGFP.* — Vol. 8. — P. 130; [36.] *Правда.* — 1939. — 29 сент.; [37.] *Там же.*; [38.] *Правда.* — 1941. — 4 июля; [39.] *Там же.*; [40.] *Гальдер Ф.* *Военный дневник.* В 3 т. Том 1. Кн. 1. — Москва, 1971. — С. 79; [41.] *Кузнецов Н. Г.* *Накануне.* — М., 1966. — С. 295; [42.] *Там же.*; [43.] *Жуков Г. К.* *Воспоминания и размышления.* — М., 1969. — С. 228; [44.] *Der Nürnberger Prozess.* — Bd. 11. — S. 273; [45.] *Жуков Г. К.* *Воспоминания и размышления.* — С. 249; [46.] *Там же.*; [47.] *Аргументы и факты.* — 1989. — № 4. — С. 7.

О. В. Гарань

ПОЧАТОК ДІАЛОГУ (ПРО ЗАРУБІЖНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО БЕЗ УПЕРЕДЖЕНОСТІ)

Ще донедавна практично будь-яка вітчизняна публікація, де аналізувалася радянологічна література, що виходить на Заході, традиційно мала заголовки: «Критика фальсифікацій...», «Неспроможність...», «У кривому дзеркалі...» та ін., а слова *радянолог*, *радянологія* і подібні до них іронічно облямовувалися лапками. Так, зовсім нещодавно це було нормою, а сьогодні така войовничість вже сприймається як анахронізм.

Знято лапки з радянології, яка, «як виявилось», має ті самі права на існування, що й, наприклад, полоністика, германістика, тюркологія, американістика. Зживається пропагандистський штамп «ворожої підступності», що бовванів мало не за кожним посиленням на праці західних авторів. Уже друкується в нас багато хто з провідних радянологів, до того ж — знову-таки, «як виявилось», — вони зробили багато точних спостережень, прогнозів, які підтвердилися, висловили чимало слушних думок стосовно і минулого, і сьогодення. Але головне тепер (і багато в чому за допомогою зарубіжних учених, які вивчають наше суспільство) ми дістанемо можливість побачити його немовби об'ємно, з різних поглядів, у несхожих зрізах, на різноманітних джерельних масивах, а відтак на цій основі можемо глибше зрозуміти і об'єктивно оцінити його еволюцію.

Як підкреслив відомий історик Ю. М. Афанасьєв у ході обговорення в 1988 р. проблеми «Сучасна немарксистська історіографія і радянська історична наука», нині, «коли ми робимо перші кроки згідно з принципами Делійської декларації, ...відповідне цим принципам ставлення до іншого у сфері суспільствознавства — це зовсім не стирання граней, не якийсь еkleктизм, не безпринципність, а єдино можлива в наш час культура

© О. В. Гарань, 1991

наукового спілкування. Це один із способів збереження цілісності світу, його єдності, яка впливає з відмінностей». Його тоді підтримав завідуючий сектором зарубіжної історіографії історії СРСР Інституту історії СРСР А. М. Сахаров, який підкреслив необхідність «розглядати наше ставлення до немарксистської історіографії із загальнокультурної точки зору як проблему ставлення до іншого, до інакомислячого» * [1].

* * *

Як же відбувається подібне переоцінювання на Україні, де нові віяння в офіційній науці були набагато слабкіші, ніж у Москві? Як нам, конкретніше кажучи, ставитися до зарубіжного українознавства?

Нині історію та культуру України вивчають у багатьох зарубіжних країнах. У Міжнародному Шевченківському форумі «Від серця Європи — до серця України» (травень 1989 р.) брали участь вчені та діячі культури із країн Східної Європи, Китаю, США, Канади, Франції, Японії, Бразилії та інших. На Установчих зборах Міжнародної асоціації українців у Неаполі 31 травня — 1 червня 1989 р. були присутні фахівці з України, США, Канади, Італії, Польщі, ФРН, Голландії, Бельгії. Однак буквально донедавна у вітчизняних публікаціях, де аналізувалися суспільно-політичні, історичні та соціально-економічні праці зарубіжних українознавців, слова *україністика* та *українознавство* облямовувались рятівними лапками. На жаль, тягар півстолітньої традиції не так просто скинути: він не лише лежить на наших плечах і головах — він навіть в'ївся у думки та уявлення.

Треба відмовитися від огульної критики того, що зроблено зарубіжними українознавцями в Канаді, США та інших країнах Заходу, від навішування ярликів і тим більше від лайливих висловів на їхню адресу. Особливо перепадало тим із них, хто вивчав радянський період історії України.

Як раніше велася полеміка з нашого боку? Критикуючи західних дослідників, радянські автори часто густо самі спрощували і огрублювали тези своїх опонентів, уникали неупередженого аналізу соціальної дійсності, суперечностей, підміняли їх гладкими, але умовляними схемами, ігнорували навіть ті правдиві виступи

* На нашу думку, цим не слід обмежуватися. Потрібно йти далі, визнавши право на ідеологічний плюралізм також у рамках нашої історичної науки.

які траплялися в радянській пресі («Новый мир», «Литературная газета» та ін.).

Радянська історіографія відбивала ті погляди, які домінували на верхівці партійно-державної ієрархії: союзні республіки розглядалися як регіони, а не як суверенні держави. Через те в історії СРСР склалася своєрідна русоцентристська схема, нехтувалися історія національно-визвольного руху, становлення державності народів СРСР. Знак «плюс» чи «мінус» в оцінці того або іншого діяча залежав від його поглядів на проблему зв'язків із Росією.

В історії України ще із сталінських часів було окреслено коло заборонених тем. Замовчувався голод 1933 р. та багато інших трагічних сторінок минулого. Така «вибірковість уваги» спрацьовувала буквально донедавна, причому навіть під час аналізу тих питань, з яких у вітчизняній літературі були відкриті публікації — наприклад, у 20-х чи наприкінці 50-х років. Так, про нестачу місцевих кадрів в управлінському апараті західних областей УРСР писали навіть у пресі кінця 40-х — початку 50-х років та й за часів хрущовської «відлиги», але не в 70-і. Тоді ж зникли й згадки про необгрунтований розпуск Компартії Західної України 1938 р., про репресії проти її членів. Не кажу вже про мовну ситуацію, присвячених аналізу західної літератури з цих проблем) звуження сфери застосування української мови або просто обминалося, або навіть виправдовувалося.

Таке лавірування, як і таке ставлення до опонентів у дискусії, не має нічого спільного з правилами наукової дискусії. Наші пропагандисти і контрпропагандисти керувалися при цьому необхідністю відстоювання «чистоти марксизму-ленінізму». Але ж ще на початку своєї діяльності В. І. Ленін наголошував: «Критика повинна полягати в тому, щоб порівняти й зіставити даний факт не з ідеєю, а з іншим фактом; для неї важливо тільки, щоб обидва факти були по змозі точно досліджені і щоб вони являли собою, один у відношенні до другого, різні моменти розвитку, причому особливо необхідно, щоб з такою ж точністю був досліджений весь ряд певних стадій, послідовність їх і зв'язок між різними ступенями розвитку» [2]. Через чверть століття, під час переходу до непу Ленін зазначав: «Нам потрібна повна і правдива інформація. А правда не повинна залежати від того, кому вона має служити»³. Справедливі слова (але як вони контрастували з висилкою з Радянської Росії вже піс-

ля закінчення громадянської війни цілої групи видатних вчених!).

* * *

У науці співпраця може виявлятися в різних формах. Не торкаючись поки що складніших (наприклад, створення міжнародних творчих колективів для написання монографій), відзначимо, що для початку ми могли б скористатися навіть із непрямої допомоги зарубіжних колег, використовуючи вже здійснені ними дослідження як поштовх для розгортання аналогічних студій. Це може бути досить ефективним кроком ще й тому, що значна частина архівних матеріалів з історії України потрапила за кордон і тією чи іншою мірою вже проаналізована західними дослідниками.

Додамо, що доступ до багатьох документів тривалий час був у нас дуже ускладнений, навіть для фахівців. Так, наприклад, ще зі сталінських часів у вітчизняних спецфондах було заховано багато радянських видань 20—30-х років, у тому числі, скажімо, і праці партійних та державних діячів УРСР (М. Скрипника, О. Шумського та ін.). До збірників партійних документів не включалися рішення КП(б)У про політику українізації. У край незадовільному стані перебуває статистика. Досить порівняти хоча б дані переписів населення 1959 і 1979 рр. з багатющими матеріалами перепису 1926 р. Зникли відомості про національний склад робітничого класу, а також інтелігенції (цікаво, що в статистичному збірнику «Труд и профсоюзы на Украине», виданому у Харкові 1928 р., наводилися навіть відомості по окремих профспілках про чисельність осіб, які писали, розуміли і розмовляли українською та російською мовами).

Але справа полягає не тільки і навіть не стільки в тому, що не було необхідних джерел (на що ми нині полюбляємо посылатися). Без них працювати справді важко, а ряд проблем взагалі неможливо висвітлити. Однак існувала також інша причина. Згадувати багато сюжетів, добре відомих фахівцям, було справою вельми «незручною»: спрацьовувало «ідеологічне табу».

* * *

Не секрет, що «плями» часто лишаяються «білими» тільки для нашого читача. Зарубіжній же аудиторії відомо вже чимало. Із цілої низки проблем розробки зару-

біжних українознавців випередили вітчизняні. Наприклад, вони вже давно працюють над такими питаннями, як політика українізації у 20-х роках, сталінізм та його наслідки у радянському суспільстві, сучасна мовна ситуація на Україні, проблеми міжреспубліканського обміну, розподілу капіталовкладень, співвідношення темпів розвитку союзних республік. Треба тверезо й ґрунтовно проаналізувати їхні праці, беручи до уваги відмінність між тими на Заході, хто займається науковою діяльністю, і тими, хто працює безпосередньо на пропаганду (а дошкульних пропагандистських скороспілок вистачає і в нашому літературному багажі).

Зрозуміло, що ведення конструктивного діалогу із західними українознавцями потребує чималих змін і в нашій свідомості. Наприклад, відмовитись від звички ставати у страусячу позу і вилучати з відкритих фондів дані, «засвічені» у зарубіжних публікаціях (як це трапилося, скажімо, з такими, що свідчили про тенденцію зниження частки України у промисловому виробництві СРСР). Треба було б пригасити в собі і стереотип підвищеної критичної настороженості, що виникала повсякчас, коли починали читати працю західного українознавця і чи не автоматично вишукувати в ній помилки, вразливі місця та інші недоліки, на що часом витрачалася більша частка уваги. Кожен з нас має розв'язати для себе моральну дилему: яку роль — дослідника чи апологета — він приймає, беручись за перо? Коли я взявся вивчати зарубіжні праці з історії України, то також відчув на собі нелегкий тягар такого рішення. На щастя, це було у квітні 1985 р., і буквально з кожним наступним роком такий вибір здійснюється дедалі легше, швидше, безболісніше.

* * *

Ми виходимо, нарешті, на шлях нормального міжнародного співробітництва, залучаємося до нормального наукового діалогу, в якому критерієм є теоретична новизна і практична цінність дослідження, а не громадянство, партійна приналежність і політичні симпатії його автора.

Про достоїнства західних публікацій у царині українознавства я вже стисло сказав. Тепер, так само стисло, про недоліки. Деякі з них зумовлені на наш погляд, однією бічністю концептуальної схеми, прийнятої тим або іншим зарубіжним дослідником. Візьмімо, наприклад,

цікаву книгу американського вченого Я. Білінського «Друга радянська республіка», видану 1964 р., але яка, на нашу думку, й донині лишається у західній історіографії найвагомішою працею з історії України двох повоєнних десятиріч. У ній, зокрема, йдеться про допомогу Україні й Білорусії у перші роки після війни по лінії ЮНРРА (Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй). Однак на п'ятистах сторінках цієї монографії практично не згадується про допомогу, яку подали у відбудові економіки УРСР інші союзні республіки.

Водночас підкреслимо, що автор не обминає, скажімо, такий важливий момент, як позитивні зміни, що сталися у соціальній структурі української нації. Так, він звертає увагу на те, що 1926 р. українців серед городян УРСР було 47,4 %, а 1959 р. — вже 61,8 %. В іншій своїй праці Я. Білінський підкреслює, що «з народу з переважанням селян, невеликою кількістю робітників і національно свідомої інтелігенції вони [українці. — О. Г.] перетворилися на народ з переважанням робітників і кількісно значною, високоосвіченою елітою... вони вже не є квазіетнографічною масою, якою були два чи три покоління тому» [4]. Відомий учений Б. Кравченко, який нині очолює Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті, також зазначає, що внаслідок розвитку промисловості та пов'язаних із цим процесами міграції із села до міста зросла частка українців у складі робітничого класу України, вони стали переважати і в складі його найбільш кваліфікованої частини [5].

Важливо підкреслити, що на тенденції розвитку зарубіжного українознавства значний вплив справляють міжнародна обстановка, події у нашій країні. Так, характерним для нього став відхід від конфронтаційних стереотипів, застарілих догм. Він почався ще у 60—70-х роках, коли відбувалися «наведення мостів», розрядка у відносинах із СРСР. Наприкінці 70-х — у першій половині 80-х років з наростанням кризових явищ у радянському суспільстві, «консервативної хвилі» на Заході, із загостренням міжнародного становища ця тенденція ослабла. Однак завдяки перебудові в СРСР, пом'якшенню міжнародної напруженості в результаті реалізму, виявленого як Сходом, так і Заходом, вона знову посилилася. І це зрозуміло, оскільки на підхід дослідників до СРСР значною мірою впливала і атмосфера «холодної війни», і реалії нашої адміністративної системи.

Відзначимо також, що з утвердженням у нашому суспільстві політичного та ідеологічного плюралізму, існуванням полярних поглядів на українську історію, ми знову зустрічаємо спроби розглядати історію в чорно-білих кольорах, і не тільки із сталіністських позицій, а й просто помінявши в наших оцінках знак «плюс» на «мінус», чи навпаки. Історія ж була складніша за будь-які схеми, тим більше заідеологізовані. Тому важливо зазначити, що навіть в роки конфронтації підхід ряду зарубіжних українознавців був більш збалансований, ніж той, який зараз у нас часто демонструється під час палких дискусій на мітингах і в пресі. Так, об'єктивну оцінку історії формування ОУН дає, на наш погляд, О. Мотиль. Він вважає, що не можна повністю отожднювати фашизм і український націоналізм 20-х років, і в той же час підкреслює, що в 30-і роки «організований націоналістичний рух як ніколи наблизився до перетворення на одну з форм фашизму», а один із його ідеологів Д. Донцов «також все більше орієнтувався на нацистську модель» [6]*.

А ось як оцінює наслідки входження Західної України до складу УРСР О. Субтельний. Населення краю, пише він, «було віднині відділено від політичних та культурних цінностей Європи. Це також виявилось у втраті західноукраїнським суспільством найбільш важливого надбання, його широкої організаційної структури (в якій греко-католицька церква була найдавнішим, найважливішим компонентом, а ОУН/УПА — останнім), що на протязі поколінь була його головним захисником проти іноземного панування та найбільш чітким виявом українства. Але наслідки радянської анексії не були виключно негативними: як результат сталінського диктату польсько-український конфлікт, який так довго виснажував енергію обох суспільств, нарешті було вирішено. Більше того, Ради розпочали давно спізнілу соціальну та індустріальну модернізацію регіону. І, звичайно, саме вони, на краще або на гірше, нарешті з'єднали всіх українців в єдиній державі» [7].

Необхідний неупереджений, всебічний аналіз праць зарубіжних українознавців. Для цього нам треба насамперед по-новому підійти до своєї історії, її «білих плям»,

* Про те, що ОУН формувалася в 20—30-х роках як «політична організація тоталітарного типу», можна прочитати і в ряді видань нових громадських об'єднань (Поступ.— 1990.— № 6.— С. 3.— Див. також переказ статті відомого зарубіжного дослідника І. Рудницького: Слово.— 1990.— № 10).

відкрити статистичні дані та архіви, особливо відомчі (в свою чергу великий інтерес для радянських дослідників являють собою джерела з історії України, що зберігаються на Заході).

Поступово розширюються зв'язки із зарубіжними українознавцями. Першими активні кроки в цьому напрямі зробили наші письменники й літературознавці. Говорячи наприкінці 1988 р. про літературознавчі дослідження, що здійснюються українознавцями на Заході, заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР М. Г. Жулинський зазначав: «Треба знати, що вони пишуть і видають, своєчасно оцінювати, краще популяризувати, вступати в наукову полеміку. Тільки не мовчати, не замовчувати. Багатьох закордонних літературознавців слід сьогодні нам «легалізувати» з тим, щоб, не поступаючись у питаннях методологічних, виявити, що ж нового внесли вони в дослідження нашої літератури. Цей погляд «зі сторони», хай іноді й дискусійний, нам не завадить» [8]. Такий підхід, на наш погляд, необхідно застосувати і до досліджень істориків, економістів та філософів, які працюють в українознавчих центрах Заходу.

* * *

Якщо вислів «усі ми — бранці свого часу» поширюється і на вітчизняних, і на зарубіжних дослідників, то й спроби подолати обмеженість, яку накладало недалеко минуле на уми і погляди, слід робити разом. Йдеться не лише про спільний перегляд застарілих стереотипів, але й про нову позитивну взаємодію. І перші кроки в цьому напрямі вже зроблено. Вище йшлося про створення Міжнародної асоціації українців (МАУ), постійним місцем перебування якої буде Київ. Тоді ж було вирішено провести Перший Міжнародний конгрес українців у Києві не пізніше осені 1990 р.

В роботі Установчих зборів МАУ з радянського боку, крім представників Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та Спільки письменників України, узяли участь також історик Я. Ісаєвич (він незабаром очолив Інститут суспільних наук АН УРСР) та директор Інституту археології АН УРСР П. Толочко*.

* Коли ця стаття вже готувалася до друку, в Києві 27 серпня—3 вересня 1990 р. успішно відбувся перший конгрес МАУ, в роботі якого узяли участь близько 450 вчених із 23 країн світу.

Розширюються контакти з істориками-українознавцями із Сполучених Штатів Америки та Канади. З'явилися їх перші публікації в радянській пресі [9]. На початку 1990 р. в Києві розпочав роботу Міжнародний українознавчий університет, в рамках якого виступили з лекціями директор Українського дослідного інституту при Гарвардському університеті літературознавець Дж. Грабович та колишній директор цього центру відомий історик, лінгвіст О. Прицак, який багато зробив для того, щоб інтерес до українознавчих студій вийшов за межі суто української діаспори (навесні 1990 р. О. Прицака було обрано дійсним іноземним членом АН УРСР) [10]. Вчені з України і діаспори висунули ідею створення Українського міжнародного центру науки і культури, будівництво якого планується розпочати в Києві за допомогою української діаспори.

Благотворною для розвитку зв'язків із зарубіжними українознавцями є діяльність нових громадсько-політичних, історико-просвітницьких об'єднань. Серед організаторів міжнародного симпозіуму «Голодомор-33» (Київ, вересень 1990 р.) були і такі організації як Рух, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка, «Меморіал».

У липні 1989 р. було підписано декларацію про співробітництво археографічних комісій Академії наук УРСР, Українського наукового інституту Гарвардського університету, Міжнародної асоціації українців у спільному виданні пам'яток історії та культури українського народу. Подамо лише деякі із запланованих видань: «Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка у Львові: Ретроспективний каталог документальної спадщини», «Турецькі хроніки про Україну кінця XV — початку XVIII ст.», десяти томна «Історія України — Руси 1885—1934: Корпус епістолярної спадщини з архівів СРСР та зарубіжних країн», «Українська історична бібліографія: Серія покажчиків літератури, виданої на Україні і в діаспорі», «Епістолярна спадщина українських культурних діячів XIX — початку XX ст.: Серія збірників», «Дослідження української мови української діаспори». Вже 1990 р. побачив світ «Опис України Г. де Боплана; найближчим часом планується видати «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.», розпочинається видання Волинської та Литовської метрик.

Із спецфонду до відкритого фонду бібліотек перейшла переважна частина книжок західних українознавців, виданих іноземними мовами [11], так само як і величез-

ний масив немарксистської політичної літератури, праці багатьох політиків Заходу. Сьогодні наш читач може сам, без посередників, ознайомитися з дослідженнями цих авторів. Однак частина літератури ще осідає в спецфондах. Сподіватимемося, що позитивні зрушення в цьому напрямі будуть продовжуватися. Адже припинено глушіння радіостанції «Свобода», а директор української редакції цього радіо Б. Нагайло виступає в Києві в рамках Міжнародного українознавчого університету, дає інтерв'ю республіканським засобам масової інформації (хіба могли ми уявити це ще рік-два тому?).

Ключовим для створення справжньої історичної науки на Україні буде реальність плюралізму думок, у тому числі плюралізму ідеологічного. Право на існування мають і консервативні, і радикальні погляди. Головне, щоб не було адміністративного, ідеологічного контролю за наукою, щоб не можна було знову переписати історію за старими або новими схемами, повернувшись до її чорно-білого бачення. Адже справжня наука не може бути служницею політиків — старих чи нових. Навпаки, сучасна політика повинна ґрунтуватися на несхематизованій історії, адже інакше ми не зрозуміємо ні сьогодення, ні шляхів історичного прогресу, шляхів у майбутнє.

На мій погляд, під впливом процесів, які відбуваються у нашій внутрішній і зовнішній політиці, позитивних компромісів між Сходом і Заходом, поступової відмови історичної науки від сталінсько-брежневських догм зміцнюватимуться наші контакти із зарубіжними українознавцями. Нове мислення вимагає діалогу і в цій сфері. Це буде корисним і для нас, і для української діаспори, і для співпраці між Сходом і Заходом.

Література: [1] *История СССР*. — 1988. — № 1. — С. 184, 201; [2] *Ленін В. І.* Повне збір. творів. — Т. 1. — С. 155—156; [3] *Там же*. — Т. 54. — С. 446; [4] *Bilinsky Ya.* The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. — New Brunswick (N. Y.), 1964. — P. 83; *Soviet Nationality Policies and Practices* / Ed. by J. R. Azrael. — N. Y., 1978. — P. 130; [5] *Krawchenko B.* Social Changes and National Consciousness in Twentieth — Century Ukraine. — New York, 1985. — P. 212; [6] *Motyl A.* The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919—1929. — N. Y., 1980. — P. 174—175; [7] *Subtelny O.* Ukraine: A History. — Toronto; Buffalo; London, 1988. — P. 495; [8] *Лім. Україна*. — 1988. — № 51; [9] *Грімстед П. К.* «Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569—1673 рр.)» // *Укр. іст. журнал*. — 1989. — № 5; *Політичні та соціальні ідеї на Україні в 1550—1648 рр.* (Дискусія з канадським дослідником). — К., 1989 (препринт № 5 Інституту історії АН УРСР).

В журналах «Новый мир» (1989, № 10) та «Всесвіт» (1990, № 1—2) було надруковано розділи з книги Р. Конквеста про голод 1933 р. на Україні — «Жнива розпачу». Див. також інтерв'ю М. Жулинна на Україні — «Жнива розпачу». Див. також інтерв'ю М. Жулинна з головним редактором часопису «Сучасність» відомим істориком Т. Гунчаком: Схиляючись перед істиною... // *Літ. Україна*. — 1990. — № 26. [10] Див.: *Справа усього життя* // *Вісті з України*. — 1990. — № 23. Рівень українознавчих студій високо оцінюється спеціалістами-радіологами. Ось, наприклад, точка зору президента Оберлінського коледжу (США) Ф. Старра: «В той час як відмінні фахівці концентрують увагу на Україні і прибалтійських республіках, для вивчення Середньої Азії і навіть Кавказу у нас такої самої кількості рівноцінних вчених немає» (Ф. Старр. *Как мы изучаем Советский Союз* // *Лит. газета*. — 1988. — № 49); [11] Ось лише деякі з праць істориків-українознавців, які зберігаються в відкритому фонді Центральної наукової бібліотеки АН УРСР: *Borys J.* The Sovietization of Ukraine 1917—1923. — Edmonton, 1980; *Mace J.* Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. — Cambridge (Mass.), 1983; *Poland and the Ukraine. Past and Present* / Ed. by Potichnyj P. — Edmonton; Toronto, 1980; *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution* / Ed. by Nunczak T. — New Brunswick (N. J.), 1974; *The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution* / Ed. by Hunczak T. — Cambridge (Mass.), 1977 та багато інших.

НАШІ АВТОРИ

- Верстюк Владислав Федорович* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії революції та громадянської війни Інституту історії України АН УРСР
- Гарань Олексій Васильович* — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу зарубіжної історіографії Інституту історії України АН УРСР
- Гломозда Костянтин Юхимович* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу зарубіжної історіографії Інституту історії України АН УРСР
- Касьянов Георгій Володимирович* — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору історії культури Інституту історії України АН УРСР
- Коваль Віктор Савич* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу зарубіжної історіографії Інституту історії України АН УРСР
- Кульчицький Станіслав Владиславович* — доктор історичних наук, професор, заст. директора Інституту історії України АН УРСР
- Марочко Василь Іванович* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору історії 20—30-х рр. Інституту історії України АН УРСР
- Мовчан Ольга Миколаївна* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору історії 20—30-х рр. Інституту історії України АН УРСР
- Табачник Дмитро Володимирович* — член Спілки журналістів УРСР
- Ткачова Людмила Іванівна* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору історії культури Інституту історії України АН УРСР
- Хворостяний Ігор Михайлович* — кандидат історичних наук.
- Чехович Валерій Анатолійович* — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу історико-політологічних досліджень держави і права Української РСР Інституту держави і права АН УРСР
- Шаталіна Євгенія Платонівна* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору історії 20—30-х рр. Інституту історії України АН УРСР
- Яневський Данило Борисович* — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії революції та громадянської війни Інституту історії України АН УРСР

ЗМІСТ

Передмова	3
<i>Яневський Д. Б.</i> Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої національної державності (березень — листопад 1917 р.)	5
<i>Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б.</i> Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України (Українська національна символіка: походження, традиції, доля)	26
<i>Верстюк В. Ф.</i> Перший союз Н. Махна з Радянською владою]	61
<i>Чехович В. А.</i> Державно-правові питання українізації в 20-х роках	96
<i>Касьянов Г. В., Марочко В. І., Мовчан О. Н., Ткачова Л. І.</i> Становлення та розвиток Кримської АСРР (20—30-і роки)	122
<i>Касьянов Г. В., Ткачова Л. І.</i> УТОРНІТСО: епізод з історії «політичного виховання» інтелігенції в умовах тоталітаризму	135
<i>Кульчицький С. В.</i> Трагічна статистика голодомору	151
<i>Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.</i> Становище дітей на Україні у 1931—1933 роках. (Документальна розповідь)	168
<i>Табачник Д. В.</i> За стандартними звинуваченнями: терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х	191
<i>Коваль В. С.</i> Радянсько-німецький пакт 1939 р.	221
<i>Гарань О. В.</i> Початок діалогу (Про зарубіжне українознавство без упередженості)	265
Наші автори	276

Научное издание

**ПРОШЛОЕ УКРАИНЫ:
ВОССТАНОВЛЕННЫЕ
СТРАНИЦЫ**

(на украинском языке)

Киев Наукова думка 1991

Оформлення художника
Г. В. Козія

Художній редактор
Г. О. Сергеев

Технічний редактор
В. А. Краснова

Коректори
П. С. Бородянська, Л. П. Рябцева

ІБ № 22157

Подано до складання 16.10.90. Підп. до друку 30.01.91. Формат 84×108/32.
Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 15,12. Ум. фарбо-
відб. 15,44. Обл. вид. арк. 16,11. Тираж 10 000 пр. Зам. 0—3381.
Ціна 3 крб. 60 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського вироб-
ничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057 Київ, вул. Довженка 3
в Київській книжковій друкарні наукової книги. 252004 Київ, 4, вул. Ре-
піна, 4. Зам. 1-135.

**НОВІ КНИЖКИ
ВИДАВНИЦТВА «НАУКОВА ДУМКА»**

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Софонович Ф.

**ХРОНІКА З ЛІТОПИСІВ
СТАРОДАВНІХ —**

1991.— 40 арк.— 8 крб. 30 к.

Оголошено в темплані 1991 р., поз. 62.

«Хроніка» визначного культурного діяча України XVII ст. Ф. Софоновича є цінним історичним джерелом і пам'яткою української історіографії. Це одна із перших узагальнюючих праць з історії України (з найдавніших часів до 1673 р.), розрахованих на широке коло читачів. «Хроніка» складається з трьох частин: «Хроніка про Русь» (1672 р.), «Хроніка про початок і назву Литви» (1673 р.), «Хроніка про землю Польську» (1673 р.). У першій її частині висвітлюється історія Стародавньої Русі, у 2-й та 3-й — історія України XIV—XVII ст. на фоні історії Литви і Польщі.

Касьянов Г. В., Даниленко В. М.

**СТАЛІНІЗМ І УКРАЇНСЬКА
ІНТЕЛІГЕНЦІЯ**

(20—30-і роки)

1991.— 6 арк.— 2 крб.

Оголошено в темплані 1991 р., поз. 583.

У книжці по-новому висвітлюється історія інтелігенції України 20—30-х років. Основна увага приділяється взаємовідносинам інтелігенції та адміністративно-командної системи. Аналізуються наслідки сталінської політики щодо інтелігенції, подаються досі замовчувані факти. У дослідженні йдеться про неза-
служено забуті імена діячів науки і культури України.

Смолій В. А., Гуржій О. І.
ЯК І КОЛИ ПОЧАЛА ФОРМУВАТИСЯ
УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ.—

1991.— 5 арк.— 25 к.

Оголошено в темплані 1991 р., поз. 599.

Автори ведуть цікаву розповідь про мало знане, але важливе явище в історії українського народу — формування буржуазної нації, про хронологічні витoki цього процесу, його найголовніші етапи. Взаємозв'язки економіки і українського етносу, формування національної території українців, етнічний склад та чисельність населення краю, прояви свідомості мас у суспільній боротьбі — ці та інші питання розкриваються із залученням багатьох, раніше обмежених у користуванні матеріалів.

Книжки адресуються усім, хто цікавиться вітчизняною історією.

Придбати ці видання, якщо попередньо оформлені замовлення, можна в 1991 р. в місцевих книгарнях.

Просимо користуватися послугами книгарні видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), що у першому півріччі 1991 р. продовжує приймати замовлення на ці видання. Іногороднім покупцям книгарня відправляє книжки поштою (післяплатою).